

Л. Л. Жданова

**ВІДТВОРЕННЯ
І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ:
теорія, методологія, економічна політика**

Одеса
«Астропринт»
2014

УДК 330.322:330.362

ББК 65.01

Ж42

Рецензенти:

І. А. Болдирєв, доктор економічних наук, професор, професор кафедри політичних наук Піденноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

Т. Ю. Тіханова, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського державного економічного університету (*протокол № 2 від 28 жовтня 2014 року*)

Жданова Л. Л.

Ж42 Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика : [монографія] / Л. Л. Жданова. — Одеса : Астропринт, 2014. — 296 с.

ISBN 978—966—190—957—0

Досліджено економічну природу нагромадження, його протиріччя та тенденції розвитку. Розглянуто еволюцію концепцій нагромадження, звернуто увагу на дискусійні питання проблеми, які не знаходили свого вирішення протягом тривалого часу.

Об'єктом нагромадження у реальному економічному процесі вважається промисловий капітал. Показано ступінь його розвитку у сучасній Україні.

На основі застосування генетичного методу дослідження, структурно-логічного підходу, аналізу наукових джерел, статистичного матеріалу зроблено висновок що сучасна економіка розвинутих країн залишається індустріальною, підґрунтям розвитку якої є промисловий капітал та його нагромадження.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 330.322:330.362

ББК 65.01

ISBN 978—966—190—957—0

© Жданова Л. Л., 2014

<i>Вступ</i>	6
1. ДИСКУСІЇ ПРО ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ	10
1.1. Відтворення суспільного капіталу як макроекономічний кругообіг: становлення концепції	
1.1.1. Ідея макроекономічного кругообігу Ф. Кене	12
1.1.2. Концепція відтворення у розширеному масштабі А. Сміта	18
1.2. Динаміка чистого доходу у процесі нагромадження капіталу	
1.2.1. Сісмонді і теорія недоспоживання	23
1.2.2. К. І. Родбертус-Ягцов та Ю. фон Кірхман: вирішення проблеми диспропорційності в замкнутій економіці	36
1.2.3. Проблема ринку в теоріях народників, легальних марксистів	45
1.3. Динаміка сукупного суспільного продукту у процесі нагромадження капіталу	
1.3.1. Теорія відтворення і обігу усього суспільного капіталу К. Маркса	50
1.3.2. Співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва	67
1.3.3. «Виробництво заради виробництва» М. І. Туган-Барановського	75
1.3.4. Р. Люксембург і «треті особи»	90
1.3.5. Диспропорційність соціалістичного відтворення у трактовках радянських економістів 1920–1930-х років	109
1.3.6. Теоретико-методологічні висновки з дискусії	113
<i>Примітки</i>	117
2. НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	
2.1. Зміни категоріального апарату	123

2.2. Мотивація заощаджень	125
2.3. Мотивація інвестицій	130
2.4. Зв'язок нагромадження капіталу і темпів зростання економіки	132
2.5. Оптимізація норми нагромадження	141
2.6. Оптимізація масштабів нагромадження у парадигмі посткейнсіанства: Дж. Робінсон	152
<i>Примітки</i>	162
3. ГЕНЕТИЧНІ І СТРУКТУРОЛОГІЧНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ НАГРОМАДЖЕННЯ І СПОЖИВАННЯ	
3.1. Нагромадження капіталу як передумова і результат процесу виробництва	165
3.2. Нагромадження і споживання: діалектика взаємозв'язків	175
<i>Примітки</i>	185
4. ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ ЯК РЕАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОЦЕС	
4.1. Об'єкт відтворення і нагромадження — промисловий капітал	
4.1.1. Промисловий капітал як структуроутворюючий елемент індустріальної економіки	187
4.1.2. Промисловий капітал і промислова революція: розвиток продуктивних сил та перетворення інститутів	198
4.2. Індустріалізація як тривалий еволюційний процес: сутність та рушійні сили	
4.2.1. Зміни в економіці та суспільстві у процесі індустріалізації та їх відображення у комплексних соціально-економічних теоріях	210
4.2.2. Динаміка галузевої структури економіки	234
4.2.3. Рушійні сили індустріалізації	251
<i>Примітки</i>	264

5. ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	
5.1. Стан розвитку промислового капіталу	269
5.2. Відтворення та нагромадження промислового капіталу за вартістю та in natura в економіці сучасної України	282
<i>Примітки</i>	290
<i>Висновки</i>	291

Нагромадження капіталу як політекономічна проблема — це проблема суспільного відтворення, тобто пропорцій і пропорційності в процесі розвитку виробництва. Нагромадження капіталу як проблема макроекономіки — це проблема економічного зростання, тобто заощаджень, інвестицій і збільшення обсягу річного продукту суспільства. Ці два підходи до дослідження доповнюють один одного, дозволяють комплексно уявити соціально-економічні та функціональні характеристики нагромадження капіталу і економічного зростання як його наслідку.

Питання, що робить одні країни багатими, а інші — бідними, залишається центральним у економічній теорії. Розуміння того, що багатство народів проявляється як зростання економіки, а забезпечує його нагромадження капіталу, зовсім не веде автоматично до розуміння того, яким чином відбувається це нагромадження, і тим більше — до розуміння того, яким чином це нагромадження можна прискорити. Видима і легко сприйнята форма прояву зростання багатства — темпи економічного зростання — не просто цікавлять суспільство, а й стають однією з основних цілей економічної політики держави. Однак, темпи зростання економіки не можуть бути самоціллю. Зростання економіки повинно проявитися в зростанні добробуту суспільства, в іншому випадку воно втрачає сенс. Саме з такою проблемою зіткнулося в 80-ті роки ХХ століття радянське суспільство. Економічне зростання не забезпечувало відповідного зростання добробуту. І хоча за рівнем темпів зростання радянська економіка була близька до економіки розвинених країн, проте за кількістю та якістю, структурою вироблених споживчих товарів все більше і більше відставала від них. Після публікації статті В. Селюніна «Темпи зростання на вагах споживання»¹, економісти, суспільствознавці, політики, публіцисти дуже активно почали обговорювати проблему пропорцій, насамперед, співвідношення виробництва засобів виробництва і предметів споживання. Саме тоді заговорили про «обтяження» галузевої структури СРСР, тобто про надмірне перевищення питомої ваги I підрозділу суспільного виробництва над II підрозділом. Продо-

¹ Селюнин В. Темпы роста на весах потребления // Социалистическая индустрия. — 1988. — 5 января, № 3.

вженням теми стала стаття Б. Є. Кваснюка «Темпи зростання на вагах нагромадження»¹. Стали порівнювати співвідношення двох підрозділів в СРСР і розвинених капіталістичних країнах, методику рахунку. У процесі обговорення суспільний інтерес змістився від пропорцій до пропорційності, тобто до механізму формування, підтримки та зміни пропорцій. Плановий механізм був визнаний причиною диспропорційності «обтяження» галузевої структури економіки СРСР, а також низьких темпів науково-технічного прогресу.

З тих пір пройшло майже тридцять років. Галузева структура економіки України змінилася. Питома вага I підрозділу суспільного виробництва стала вищою, а темпи науково-технічного прогресу — нижчими, ніж в СРСР. Тим не менше проблема пропорцій і пропорційності відійшла з центру суспільної уваги і професійного інтересу економістів. Лідери партій, політичні та державні діячі, економісти більш її не торкаються. Це цілком зрозуміло. При обтяженій галузевій структурі економіки СРСР і низьких темпах науково-технічного прогресу, споживчий ринок був дефіцитним, а при ще більш обтяженій галузевій структурі і ще менших темпах науково-технічного прогресу сьогодишньої України — він переповнений.

Суспільство тепер хвилюють інші проблеми — бідність, інфляція, безробіття, але все-таки — і темпи економічного зростання. Керівники держави проблему економічного зростання відносять до числа найважливіших в економічній політиці. Які його перспективи? Чи існують об'єктивні обставини, кажучи мовою політекономії — економічні закони, що визначають економічне зростання, або його досягнення є результатом політичних рішень? В алгоритмі макроекономіки проблема економічного зростання розроблена всебічно. Соціально-економічна основа економічного зростання — процес відтворення і нагромадження капіталу — в меншій мірі привертає увагу дослідників. Між тим без нагромадження капіталу економічне зростання неможливе. Цей факт робить актуальною теорію відтворення і нагромадження капіталу.

У дослідження даної проблеми дуже тривала історія, повна драматичних подій. Враховуючи, що в останню чверть століття до неї дуже мало зверталися дослідники, а в роки, що передують ринковому реформуванню, в радянській політекономії найгостріші, суперечливі і не вирішені питання теорії відтворення і нагромаджен-

¹ Кваснюк Б. Е. Темпы роста на весах накопления // Экономика Советской Украины. — 1988. — № 5.

ня капіталу було не прийнято обговорювати, у монографії, хоча це і не історико-економічне дослідження, багато уваги приділено історії проблеми. Пов'язано це перш за все з тим, що теорія відтворення і нагромадження капіталу розвивалася разом з розвитком самого суспільного виробництва, як відповідь на найбільш складні питання, задані економічною дійсністю. Економіка сучасної України, виходячи з її політико-правової та інституційної визначеності, розглядається як капіталістична. Продуктивні сили такої економіки існують і функціонують у формі капіталу. Однак капітал неоднорідний. У своєму історичному розвитку він пройшов кілька етапів. Купецький і лихварський капітали тисячоліттями існували в сфері обігу, народившись з товарним виробництвом і обслуговуючи його потреби. На відміну від цих допотопних форм капіталу, промисловий капітал виник у сфері виробництва в більш пізній час. Особливо прискорився його розвиток у процесі Промислової революції. Перетворивши і підпорядкувавши собі капітали сфери обігу, зробивши їх похідними формами свого руху, промисловий капітал перетворився на мотор економічного зростання і розвитку. Саме його нагромадження стало визначати багатство суспільства. Століттями і тисячоліттями нагромадження капіталів сфери обігу відбувалося за рахунок перерозподілу багатств, створених у натуральному і простому товарному виробництві. З цієї причини зростання багатства суспільства з діяльністю купецького і лихварського капіталів не було пов'язаним. Промисловий капітал діє по-іншому. Сенсом його нескінченного руху є виробництво багатства, причому виробництво в постійно зростаючому масштабі. Тому для економічного розвитку суспільства важливо нагромадження не капіталу взагалі, а нагромадження промислового капіталу. Стосовно економіки сучасної України, що вступила на шлях товарно-капіталістичного розвитку за історичними мірками зовсім недавно, відкритим залишається питання про рівень зрілості промислового капіталу. В якій мірі він зміг підкорити собі капітали сфери обігу і наскільки це взагалі можливо в умовах монополізованої економіки?

Відкритим також залишається питання і про метод дослідження проблем сучасної української економіки. Цілком зрозуміло, що не тільки за рівнем економічного розвитку, а й за рівнем соціального розвитку, інституційними характеристиками, культурно-історичними особливостями економіка України відрізняється від сучасної економіки західних країн. У зв'язку з цим наскільки логічний інструментарій сучасної економічної теорії, розроблений для дослідження

економічних проблем розвинених економік західних країн, підходить для дослідження проблем української економіки? Наскільки підходять і рекомендації для економічної політики, що впливають з відповідних теоретико-методологічних підходів? Настільки ж правомірне питання і про адекватність аналітичного методу класичної політичної економії для дослідження економіки сучасної України.

Важливим питанням, що не знайшло поки обґрунтованої відповіді, залишається кількісна визначеність процесу нагромадження капіталу. Індустріальне виробництво, в силу відмінностей в обороті вартості основного та оборотного капіталу, стикається з постійно відтворюючимися диспропорціями, властивими як стихійно-вартісному механізму функціонування економіки, так і плановому. В ще більшій мірі диспропорції породжуються технічним прогресом. Якими методами економічної політики можливо їх подолати або хоча б зменшити?

Назване коло проблем визначає теоретичну актуальність і практичну значимість дослідження відтворення і нагромадження капіталу.

1. ДИСКУСІЇ ЩОДО ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Дискусія щодо нагромадження капіталу, яка розгорнулася в 1819 році, відразу після публікації книги Сісмонді «Нові начала політичної економії», і яка триває вже майже 200 років — теоретично та методологічно важлива, інтелектуально захоплююча проблема. Хід цієї дискусії — це справжня драма ідей, породжена тим, що відповіді на поставлені нею питання, які носили соціально-економічний характер, упиралися в світоглядні межі та політичні вподобання її учасників. Цій дискусії властиве колосальне загострення пристрастей. Її учасники внесли в інтелектуальну суперечку не тільки блиск ерудиції, мистецтво полемістів, а й деякі «фігури умовчання». По мірі розвитку дискусії до академічно строгих аргументів стали домішуватися мотиви політичної доцільності. Наділялися ці мотиви формою наукових аргументів, але при цьому відбувалася підміна понять. Такі методи полеміки стали надавати науковій дискусії особистісний характер. А враховуючи, що спір вели гострі публіцисти, вжиток економічної теорії з легкістю увійшли створені ними яскраві образи — «економічний романтизм», «сентиментальна критика капіталізму», «вітчизняні сісмондисти». В результаті теоретично гострі проблеми були піддані іронічній критиці, одночасно аргументувалися відповіді зовсім не на ті питання, які задавали ініціатори дискусії. Поступово суперечка зайшла в глухий кут. Високі сторони, які вели дискусію, не розуміли і не бажали розуміти один одного. Їх антагонізм був викликаний тяжкими протиріччями, з якими зіткнулася теорія, і вирішити які в рамках прийнятих передумов не вдавалося. Саме цим і цікава дискусія про нагромадження капіталу. Вона важлива не стільки з історичної точки зору, скільки з теоретичної. У цій дискусії були поставлені питання, на які досі не дано відповіді. Більше того, з певного моменту, коли стало зрозуміло, що знайти логічно несуперечливі відповіді на обговорювані питання не вдається, автори, які цікавилися даною проблемою, надали їй схоластичного характеру.

Капіталістична економіка — це економіка зростаючої вартості, зростаючого капіталу. Капіталістична економіка — це економіка інновацій і технічного прогресу. Саме така економіка і стала відправним пунктом дослідження проблем нагромадження. Під нагромадженням

капіталу розумілася одночасно суспільна форма відтворення та збільшення капіталу за рахунок додаткової вартості.

Суспільною подією, що викликала дискусію про нагромадження, стала торгово-промислова криза, яка розгорнулася в Англії у 1817 році. Парадоксальність події для сприйняття людьми, які ще в значній мірі були пов'язані з патріархально-феодальними відносинами, дотоварними, з відносинами простого товарного виробництва, призвела до постановки головного питання дискусії — про самодостатність капіталізму. Чому неможливо продати вироблені товари? Пошук відповіді на це питання привів до дослідження напрямку зміни структури національного доходу під впливом технічного прогресу. З міркувань випливало, що проблема ця є не чисто економічною, а соціально-економічною. Міркування розкривали протиріччя нагромадження капіталу та змушували задуматися про долю капіталізму як нового способу виробництва. Чи потрібні йому «підпірки» у вигляді «третіх осіб»: суспільних класів, які нічого не виробляють, а лише споживають, простого товарного виробництва, сектору «закордон»?

Потім обговорювана проблематика розширилася. Об'єктом аналізу став не тільки національний дохід, а й річний продукт суспільства. Тепер опонентів цікавила динаміка структури сукупного суспільного продукту — зміна під впливом технічного прогресу співвідношення сфери, що виробляє засоби виробництва, і сфери, що виробляє предмети споживання.

Дещо пізніше інтереси дослідників розділилися на два напрямки. Радянська політекономія сфокусувалася на проблемах пропорційності соціалістичної економіки. Західні дослідники стали розробляти теорії та моделі економічного зростання.

Найбільш гострі дискусійні питання теорії нагромадження капіталу при цьому не зачіпалися ні західною макроекономікою, ні радянською політекономією. Як наслідок, виникла доволі тривала пауза, що дозволила знизити рівень загострення пристрастей. Однак відсутність обговорення проблеми зовсім не означає відсутності самої проблеми. Поглянути на неї по-новому дозволяють накопичений за минулі роки масив емпіричних даних, відточений наукою методологічний інструментарій та теоретичні напрацювання.

Більшість класичних творів, в яких серед інших проблем поставлені проблеми нагромадження капіталу, не обійдені увагою коментаторами та істориками економічної думки. Однак, в історичних і коментаторських творах, завдання яких зводиться, як правило, до

характеристики творчості того чи іншого автора в цілому, спеціально питання нагромадження не акцентуються. В історичних оглядах теорії нагромадження, властивих публікаціям, присвяченим сучасним проблемам нагромадження капіталу, також не висвітлена тривала напружена полеміка з проблеми нагромадження капіталу. Зрозуміти сенс поставлених питань, їх значущість в сучасних умовах для розвитку теорії і для економічної політики можна, лише звернувшись до першоджерел.

Хоча власне дискусія почалася в ХІХ столітті, але її витoki беруть початок ще в ХVІІІ столітті, саме тоді творами Ф. Кене і А. Сміта було сформоване уявлення про суспільне відтворення як макроекономічний кругообіг. Подальші дослідження відштовхувалися від ідеї макроекономічного кругообігу.

1.1. ВІДТВОРЕННЯ ВСЬОГО СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ КРУГООБІГ: СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ

1.1.1. Ідея макроекономічного кругообігу Ф. Кене

Теорія суспільного відтворення, або, кажучи мовою сучасної науки, теорія макроекономічного кругообігу, як наукова проблема була вперше сформульована в ХVІІІ столітті французьким економістом Франсуа Кене (1694—1774). Питання полягає в наступному. Які пропорції повинні складатися та підтримуватися в економіці, щоб потоку всіх вироблених суспільством товарів відповідав зустрічний потік доходів, інакше кажучи, щоб всі бажаючі продати товари, знаходили відповідний попит, а всі бажаючі купити потрібні їм товари — відповідну пропозицію. Щоб зрозуміти їх, Ф. Кене поділив все суспільство на три класи, що діють у своїх особливих сферах. Перша сфера представлена сільськогосподарським виробництвом. В ньому діє виробничий клас, тобто клас, працею якого не тільки відшкодовується споживана їм вартість, а й створюється певний надлишок над нею, якийсь «чистий продукт». Друга сфера представлена промисловістю та діючим в ній безплідним класом, який своєю працею лише відшкодовує своє споживання, але не створює надлишку над ним. У класовій структурі суспільства Ф. Кене виділив ще один клас — власників, які, за його думкою, нічого не виробляють, а лише споживають. До

їх числа він відніс короля та двір, землевласників, чиновників, служителів церкви. У теоретичну картину, що представляє матеріальний кругообіг в суспільстві, власники включені тільки як споживачі.

Далі Ф. Кене, кажучи сучасною мовою, побудував теоретичну модель простого відтворення, виділивши в суспільному виробництві первинний сектор — сільське господарство, вторинний — промисловість та третинний — невиробничу сферу. Він склав схему та назвав її «Економічною таблицею». Дана таблиця представляє собою умовний числовий приклад співвідношення між виробництвом і споживанням двох класів, що діють у виробництві, і споживанням власників. Для цього він включив в схему рух не тільки товарів, але й грошей, однак гроші в його схемі виконують всього дві функції — засобу обігу і засобу платежу. Думки Ф. Кене щодо суспільного відтворення було викладено ним у двох невеликих статтях, опублікованих в 1758 і 1766 роках¹.

Аналіз макроекономічного кругообігу Ф. Кене будує, виходячи з таких передумов: розглядається річний цикл виробництва; ціни протягом року не змінюються; всі доходи витрачаються на споживчі цілі, отже, від нагромадження він абстрагується; не враховуються купівля та продаж всередині кожного класу; розглядається замкнута система, тобто не враховується зовнішня торгівля; в сільському господарстві передбачається, що вся земля здається в оренду фермерам, при цьому не проводяться відмінності між фермерами і найнятими ними працівниками, а також між промисловцями і найнятими ними працівниками.

Процес відтворення як процес обігу сукупного суспільного продукту між різними класами суспільства Ф. Кене охарактеризував таким чином. На початку року виробничий клас, зайнятий у сільському господарстві, має в своєму розпорядженні на 10 млрд ліврів знаряддя праці і на 2 млрд ліврів продукти сільського господарства, що складаються з сировини, необхідної для ведення сільськогосподарського виробництва, та засобів існування для фермерів і сільськогосподарських робітників. Крім того, у цього класу є 2 млрд ліврів готівкою. У класу власників є різні продукти, призначені для задоволення їхніх особистих потреб, в сумі 2 млрд ліврів, з них 1 млрд — продукти сільського господарства і 1 млрд — продукти промисловості. Клас, зайнятий в промисловості, має у своєму розпорядженні на 1 млрд ліврів сировини, призначеної для переробки, і на 1 млрд ліврів продуктів, призначених для особистого споживання.

Наприкінці року ситуація змінюється. Клас, зайнятий у сільському господарстві, в результаті річної роботи матиме сільськогосподарських продуктів на 5 млрд ліврів, з яких одна частина в 1 млрд ліврів відшкодовує вартість використаних знарядь праці (одну десяту основного капіталу), інша частина в 2 млрд ліврів відшкодовує вартість використаної у виробництві сільськогосподарської сировини та спожитих фермерами і робітниками засобів існування, і третя частина вартістю 2 млрд ліврів є «чистим продуктом». Власники протягом року спожили продукти, які в них були, при цьому самі нічого не виробили. Клас, зайнятий в промисловості, має на 2 млрд ліврів продуктів обробної промисловості, які відшкодовують вартість використаних у виробництві засобів виробництва (1 млрд ліврів) і спожитих засобів існування (1 млрд ліврів). Вартість сукупного суспільного продукту дорівнює 7 млрд ліврів, з них продукти сільського господарства — 5 млрд ліврів і промислові продукти — 2 млрд ліврів.

Річний продукт розподіляється між різними класами таким чином. Фермери віддають власникам в якості орендної плати та інших повинностей 2 млрд ліврів грошима. Клас власників на отримані гроші купує у фермерів сільськогосподарські продукти на 1 млрд ліврів. Таким чином, частина продукції сільського господарства вартістю в 1 млрд ліврів випадає зі сфери обігу та переходить у сферу споживання. На другий мільярд ліврів власники купують у безплідного класу продукти обробної промисловості. В результаті випадають зі сфери обігу та переходять у сферу споживання продукти обробної промисловості вартістю в 1 млрд ліврів. Безплідний клас на отримані ним гроші купує у фермерів на 1 млрд ліврів сировини для переробки. Потім клас фермерів купує у безплідного класу на 1 млрд ліврів продукти промисловості, які призначаються для відновлення основних засобів виробництва в сільському господарстві. Безплідний же клас, у свою чергу, на отримані ним гроші в сумі 1 млрд ліврів купує у фермерів продовольство.

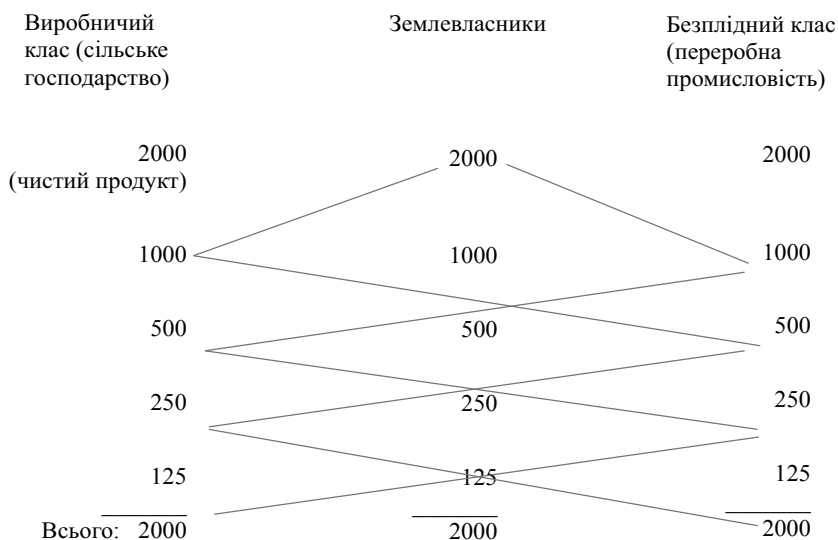
В результаті всього процесу обігу клас фермерів має у своєму розпорядженні 2 млрд ліврів готівкою, які повернулися до нього, на 2 млрд ліврів залишок продуктів сільського господарства, необхідних для виробництва і для особистого споживання, і на 1 млрд ліврів продуктів обробної промисловості, які відшкодовують знос знарядь праці. У розпорядженні класу власників знаходиться на 1 млрд ліврів продуктів сільського господарства і на 1 млрд ліврів промислових то-

варів. Безплідний клас має в своєму розпорядженні на 1 млрд ліврів продовольства і на 1 млрд ліврів сільськогосподарської сировини для переробки.

Таким чином, відтворилося те ж саме положення, яке було на початку року. Відбулося як відшкодування вартості, так і відновлення натуральної форми суспільного продукту. Процес виробництва поновлюється в тому ж масштабі; реалізація забезпечила просте відтворення. Таку схему реалізації розробив Ф. Кене.

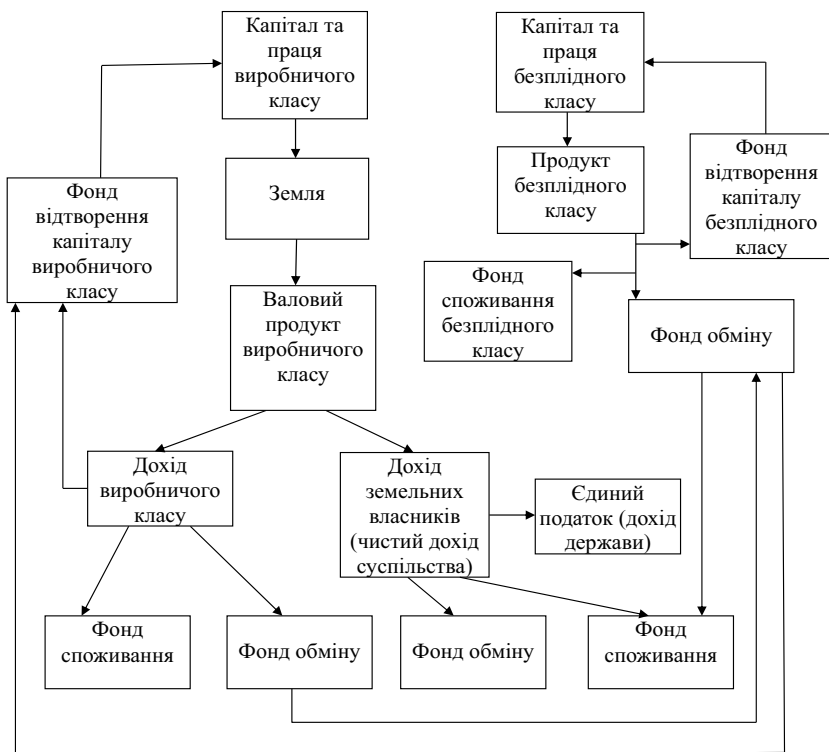
Звертає на себе увагу той факт, що в схемі включений основний капітал суспільства, показано відшкодування його зносу. Таке розуміння взаємозв'язку капіталу та доходу суспільства, натурально-речової та вартісної структури річного продукту, дійсно, було принципово новим у політичній економії, воно випередило свій час.

Кене в своїй книзі представив таку схему руху продуктів і доходів² (мал. 1).

Мал. 1. Таблиця, як її зобразив сам Кене

Сьогодні, з урахуванням шляху, який пройшла наука з того часу, цілком можливо уявити її по-іншому, побачивши в ній історично перший виклад макроекономічного кругообігу. Коментатори представляють її в такому вигляді³ (мал. 2).

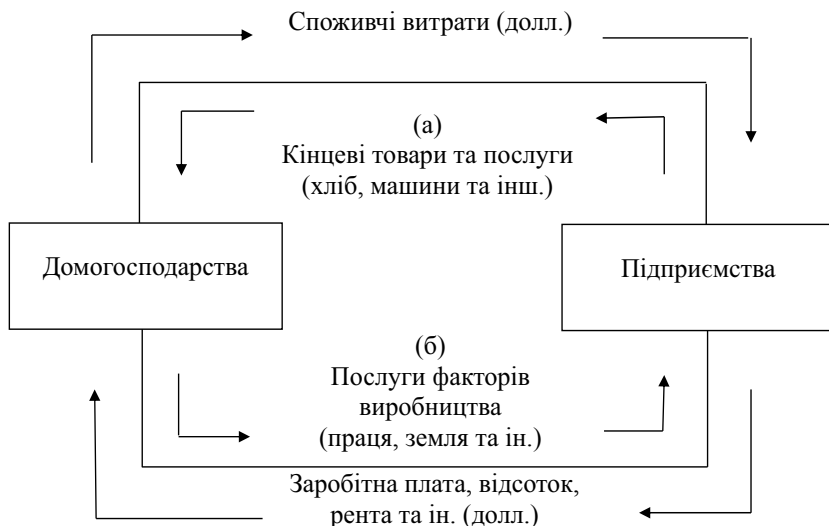

Мал. 2. Суспільне відтворення по Ф. Кене

Порівнявши її зі схемою макроекономічного кругообігу, що входить сьогодні в нормативні курси макроекономіки, можна побачити, що питання обговорюються саме в такому вигляді, як їх поставив Кене⁴ (мал. 3).

Зіставлення схем показує, що з обговорення виключено проблему продуктивної та непродуктивної праці, а також утримання «безплідних» класів. Втім — сенс відтворення капіталу як макроекономічного кругообігу товарів і доходів відображений цілком сучасно.

Л. Роббінс оцінював «Економічну таблицю» як досягнення всієї школи фізіократії: «...вони дійсно вивчали економічну систему як єдине ціле. Саме тому вони належать до тих, хто сформував економічну теорію як науку про дослідження економіки як системи взаємовідносин. ...Фізіократи змістили фокус економічного аналізу

Мал. 3. Два рівнозначних засоби визначення ВВП

з розгляду багатства як такого. Вбачалося це багатство в золоті та сріблї, як думали деякі простодушні, або навіть в капітальних активах, — з погляду фізіократів предметом аналізу був потік багатства»⁵. Історики економічної думки вважають, що Економічною таблицею Ф. Кене передбачив Вальраса, Кейнса, Леонтьєва⁶.

К. Маркс відводить Ф. Кене роль свого попередника в розробці теорії суспільного відтворення. Концепцію Ф. Кене він докладним чином виклав двічі: в «Теорії додаткової вартості» і в розділі «З критичної історії», написаної на прохання Ф. Енгельса для книги «Анти-Дюрінг». К. Маркс зазначав, що Ф. Кене зробив першу і єдину в історії політичної економії спробу дати в короткій схемі зображення процесу суспільного відтворення в цілому. Не схильний до захоплено-позитивних оцінок діяльності своїх попередників, але про Ф. Кене він написав: «Ця спроба, зроблена в другій третині XVIII століття, в період дитинства політичної економії, була найвищою мірою геніальною ідеєю, безперечно найгеніальнішою з усіх, які тільки висувала до цього часу політична економія»⁷.

Таким чином, дослідженнями Ф. Кене та школи фізіократів було сформовано розуміння економіки як цілісної системи, а багатства — як безперервного руху капіталу. При цьому, ввівши в ілюстративний

приклад цифри, Ф. Кене за змістом поставив питання про те, що в цьому процесі повинні дотримуватися певні співвідношення між виробленими товарами і доходами. Таблицю Ф. Кене цілком можливо вважати першою теоретичною моделлю макроекономічного кругообігу продуктів і доходів.

1.1.2. Концепція відтворення у розширеному масштабі А. Сміта

Макроекономічний кругообіг як відтворення капіталу в розширеному масштабі розробив А. Сміт (1723–1790). В його концепції нагромадженню капіталу відводиться роль джерела зростання багатства суспільства.

Розглядаючи капітал як нагромаджений запас, А. Сміт розмежовує в ньому основний і оборотний капітал. Основний капітал охоплює знаряддя і засоби праці, заходи з меліорації землі, а також опановані навчанням і тренуванням трудові навички та корисні особливості членів суспільства. Він приносить прибуток «...без переходу від одного власника до іншого або без подальшого обігу»⁸.

Оборотний капітал складається з грошей, необхідних для обігу капіталу, запасів продовольства (крім тих, що знаходяться в розпорядженні самих споживачів), сировини і напівфабрикатів, що знаходяться в процесі незавершеного виробництва, а також готових, але ще не реалізованих товарів. Оборотний капітал теж приносить прибуток своєму власникові завдяки тому, що «постійно йде від нього в одній формі і повертається до нього в іншій»⁹.

Далі А. Сміт розрізняє валовий і чистий дохід: «Валовий дохід усіх жителів великої країни складається з усього річного продукту їхньої землі та праці; їх чистий дохід становить те, що залишається в їх розпорядженні за вирахуванням витрат по відновленню, по-перше, їх основного, а по-друге, їх оборотного капіталу ... Всі витрати з підтримки основного капіталу необхідно, очевидно, виключити з чистого доходу суспільства»¹⁰.

Відтворення суспільного капіталу, на думку А. Сміта, виглядає наступним чином: «Хоча весь річний продукт землі та праці кожної країни в кінцевому рахунку призначається, без сумніву, для задоволення споживання її жителів і для принесення ним доходу, однак після того як він спочатку отриманий від землі або праці виробничих працівників, він, природно, поділяється на дві частини. Одна з цих частин — і частіше найбільша — призначається насамперед на відшкодування

капіталу або на відновлення предметів продовольства, матеріалів і готових продуктів, які були взяті з капіталу; інша йде на створення доходу власника капіталу як прибуток з його капіталу, або якої-небудь іншої особи, як ренти з його землі»¹¹.

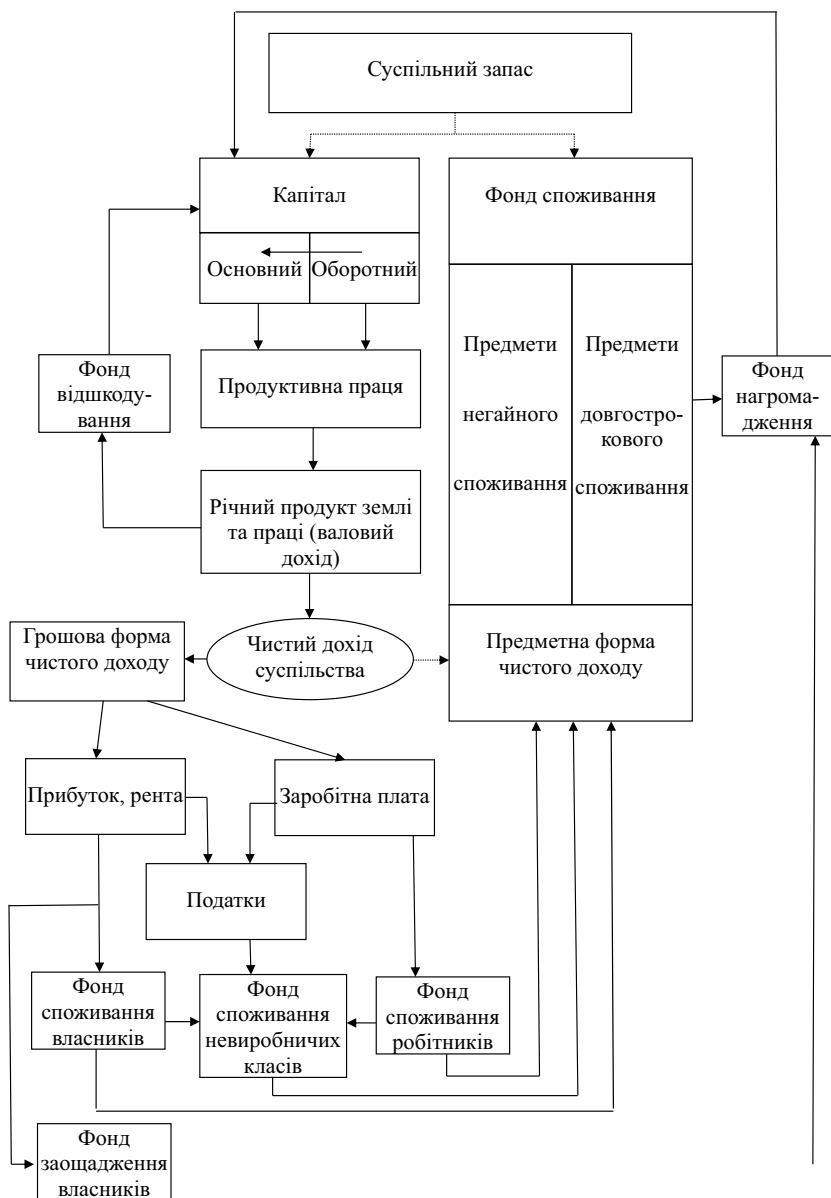
Пояснивши, таким чином, в самій абстрактній формі необхідність відшкодування спожитого капіталу з виробленого річного продукту суспільства, А. Сміт, повторює висловлену думку в більш конкретній формі: «Так, з продукту землі одна частина відшкодовує капітал фермера, інша оплачує його прибуток і ренти землевласника, складаючи, таким чином, дохід власника цього капіталу як прибуток на його капітал і дохід якої-небудь іншої особи в якості ренти з його землі. Так само з усього продукту великої мануфактури одна частина — і до того ж завжди найбільша — відшкодовує капітал підприємця, а інша оплачує його прибуток і таким чином утворює дохід власника цього капіталу»¹². Зі сказаного видно, що мова йде про необхідність відшкодування капіталу «взагалі». Про те, що він включає в себе основний і оборотний, впливає на основі раніше сказаного.

Далі А. Сміт пояснює долю доходу, отриманого в формі прибутку і ренти. Цей дохід ділиться на дві частини — фонд споживання його власника і фонд нагромадження. І один, і другий використовується на найм праці, однак за рахунок фонду нагромадження наймається продуктивна праця, що створює в процесі виробництва прибуток наймачеві, а за рахунок фонду споживання — непродуктивна праця, яка надає особисті послуги, необхідні для безпосереднього споживання¹³. У цьому сенсі весь вироблений продукт споживається: «Те, що зберігається протягом року, споживається настільки ж регулярно, як і те, що щорічно витрачається»¹⁴.

Таким чином, А. Сміт, характеризуючи макроекономічний кругообіг сукупного товарного капіталу суспільства, відзначає наявність в ньому частини, яка повинна повернутися у виробництво для відшкодування (відновлення) спожитого основного і оборотного капіталу, і частини, що утворює доходи власників капіталу і землі. Частина цих доходів використовується на особисте споживання, частина — на нагромадження.

Таке розуміння взаємозв'язку частин продуктивного капіталу та доходу суспільства дозволяє сформулювати концепцію макроекономічного кругообігу¹⁵ (мал. 4).

Здавалося б, проблема відтворення в частині відшкодування спожитого капіталу, а також в частині формування доходів, в принципі

Мал. 4. Суспільне відтворення за А. Смітом

вирішена А. Смітом. Однак саме це принципове рішення виявилось внутрішньо суперечливим. Розмежовуючи основний і оборотний капітал, А. Сміт одночасно показує зв'язок між ними: «Всякий основний капітал спочатку виникає з капіталу оборотного і вимагає постійного поповнення з цього ж джерела. Усі корисні машини та знаряддя виробництва спочатку виникають з оборотного капіталу, який доставляє матеріали, з яких вони виготовляються, і засоби існування для робітників, що виготовляють їх»¹⁶. Таким розумінням взаємозв'язку основного і оборотного капіталу, коли витрати на виробництво основного капіталу ретроспективно зводяться до оборотного капіталу, А. Сміт виключив зі структури витрат, втілених у ціні товару, витрати на відшкодування спожитого основного капіталу. Однак витрати на основний капітал зводяться до витрат оборотного капіталу лише тільки в тому випадку, якщо розглядати рух суспільного виробництва як нескінченно-безперервний, не виділяючи в цьому русі такий часовий інтервал, як рік, що є природною мірою життя і тривалості виробництва.

Якщо ж цей безперервний процес виробництва теоретично розбити на інтервали тривалістю в один рік, тоді таке зведення витрат на основний капітал до витрат оборотного виявиться неправомірним. Оборотний капітал, на думку А. Сміта, — це завжди чиїсь доходи. Якщо основний капітал звести до доходів, тоді в структурі ціни товару повинні бути присутніми тільки доходи. Звідки у виробника з'являться гроші для відшкодування зношеного основного капіталу, така концепція не пояснює.

Сміт говорить про «річний продукт землі та працю кожної країни», тобто про продукт, вироблений за рік, товарний капітал, зроблений суспільством за рік. Отже, протягом року суспільний капітал, що бере участь у виробництві, повинен отримати своє матеріальне відображення в доходах і при цьому не зникнути з економіки, а навпаки, зберегти себе як певне ставлення і як певний набір речей. Що належить до цього набору речей, А. Сміт перерахував, визначаючи матеріально-речовий склад основного і оборотного капіталу. Ціком природно, що такі товари, які матеріально представляють спожитий капітал, повинні бути виробленими і присутніми на ринку.

На ринок приходять виробники, продаючи свої товари та отримуючи грошовий еквівалент спожитого капіталу і дохід на свій капітал. Значить, в структурі ціни товару повинні бути елементи, які відповідають спожитому капіталу та доходу. Однак, на думку А. Сміта, в

структурі ціни присутні тільки доходи. Еквівалент капіталу, спожитого на даній стадії виробництва, цілком можна звести до доходів, отриманих при його виробництві на попередній стадії, точно так само і стосовно капіталу більш ранній стадії і т. д. Відповідно до такої логіки А. Сміт хоча й каже, що з річного продукту суспільства треба відняти частину, призначену для відшкодування капіталу, проте зводить цю частину до доходів і не фіксує її в структурі ціни товару. В підсумку виходить, що ті товари, які за натурально-речовою формою є речовими носіями оборотного капіталу, будуть куплені і сплачені доходами. Речові елементи основного капіталу, в міру їх зносу, необхідно вивести з процесу виробництва і замінити на нові. Виручка від реалізації продукції, на думку А. Сміта, складається тільки з доходів. Доходи, на думку А. Сміта, призначені для споживання і для розширення капіталу. Звідки візьмуться гроші для покупки нових основного капіталу замість зношених?

Коли рух виробництва розглядається як річний цикл, виникає питання: з яких товарів за натурально-речовою формою складається сукупний суспільний продукт? Чи зможуть всі вироблені товари перетворитися з товарної форми в грошову? Чи зможуть всі доходи перетворитися з грошової форми в потрібні товари? Чи присутні в сукупній товарній масі речові елементи основного капіталу? Їх придбання оплачується не доходами, отже, відкритим залишається питання, як відшкодувати основний капітал по мірі його зносу?

Таким чином, при характеристиці макроекономічного кругообігу об'єктивно необхідно враховувати дві обставини: річний період часу і натурально-речову форму сукупного товарного капіталу. Тільки одночасне врахування цих двох обставин дозволяє відокремити капітал суспільства від доходів суспільства та визначити пропорції між виробленими товарами і доходами.

Сміт побачив фундаментальні категорії, які характеризують рух всього суспільного капіталу. Основний та оборотний капітал, приватний та суспільний капітал, засоби виробництва та засоби споживання — важливі категорії. Однак, без відокремлення капіталу суспільства від доходів суспільства відтворення капіталу стає загадкою.

Критика ідей А. Сміта дана в «Капіталі» К. Маркса, в коментаторських роботах¹⁷. Завдання цієї роботи полягає не в тому, щоб відобразити, що не зроблено тим чи іншим автором, а скоріше в тому, щоб звернути увагу на те, що було зроблено, але залишилося не виділеним і не підкресленим у подальшому розвитку науки. Це повною мірою

відноситься до концепції макроекономічного кругообігу, яку представив А. Сміт.

Ф. Кене та А. Сміт побудували свої моделі суспільного відтворення без урахування технічного прогресу, що цілком природно для XVIII століття. Подальші дослідження проблему відповідності потоку продуктів та доходів один одному розглядали у зв'язку з технічним прогресом. Першим, хто сформулював цю проблему таким чином, був С. Сімонді.

1.2. ДИНАМІКА ЧИСТОГО ДОХОДУ У ПРОЦЕСІ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

1.2.1. Сімонді та теорія недоспоживання

С. Сімонді (1773—1842) звернув увагу на те, що А. Сміт, характеризуючи кругообіг суспільного капіталу, ототожнив річний продукт суспільства з доходами. Такий підхід поділяли й інші представники класичної школи. С. Сімонді писав: «...так як в галузі національного багатства капітал однієї особи стає доходом іншої, економістам важко вирішити, що є капітал і що — дохід. Тому вони знайшли найбільш доречним абсолютно виключити останній зі своїх суджень. Знехтувавши такою істотною обставиною, Сей і Рікардо прийшли до положення, що споживання є силою необмеженою й принаймні не має інших меж, крім меж виробництва, тоді як насправді воно обмежене доходом. Вони наголошували, що всі вироблені цінності завжди можуть знайти споживача, і заохочували те саме переповнення ринків, яке в даний час є лихом всього цивілізованого світу. А між тим вони повинні були б попередити виробників, що вони повинні розраховувати тільки на споживачів, які мають дохід»¹⁸.

Висловивши, таким чином, ідею про необхідність розмежування суспільного капіталу і суспільного доходу, Сімонді, однак, не пояснив, чому можливості споживання виявляються меншими, ніж можливості виробництва. Виходячи із заявленого, цілком логічним був би висновок, що їх нерівність зумовлена необхідністю відшкодування спожитого капіталу. Однак такого висновку С. Сімонді не зробив. Ця обставина стала головною в подальшій критиці його концепції з боку К. Маркса, В. І. Леніна, Р. Люксембург¹⁹. Однак, при найближчому розгляді, навіть з урахуванням відшкодування спожитого постійного

капіталу суспільства, можливості споживання суспільства все одно виявляються меншими, ніж можливості виробництва. С. Сісмонді першим побачив це. Його концепція представляє інтерес не тільки як постановка питання про реалізацію сукупного товарного капіталу суспільства в умовах технічного прогресу, але і з точки зору аргументації та методології.

Своє дослідження «Нові початки політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення» С. Сісмонді опублікував в 1819 році. (Повний переклад на російську мову другого видання був зроблений в 1936 році під редакцією і з передмовою А. Ф. Кона.) Теорію суспільного відтворення він розглядав як частину загальної проблематики політичної економії, оперуючи сформованим на той час понятійно-категоріальним апаратом. Погляд С. Сісмонді на суспільне відтворення багаторазово прокоментований, докладно проаналізований і критично розглянутий його сучасниками і кількома поколіннями політекономів. Особливо популярними ідеї Сісмонді були в пореформеній Росії. Їх позитивно сприйняли і застосували при дослідженні економічної ситуації Росії того часу народники і легальні марксисты.

Відразу ж після виходу в світ книги Сісмонді, написаної під впливом англійської торгово-промислової кризи 1815–1817 рр., свідком якої він був, перебуваючи в Англії, в журналі «Единбурзький огляд», на прохання Д. Рікардо, надрукував статтю Джон Рамсі Мак-Куллох (1789–1864), який критикував уявлення Сісмонді, головним чином, щодо питання про співвідношення між виробництвом і споживанням. Сісмонді у своїй книзі доводив, що застосування машин веде до збільшення виробництва понад пред'явленого споживачами попиту, а також до переповнення ринків і складнощів у реалізації. Складнощі реалізації він пов'язував з диспропорційністю між пропозицією та попитом, товарами та доходами, структурою товарної маси та структурою доходів.

На думку його критика Д. Р. Мак-Куллоха, що виступив від імені школи Д. Рікардо, проблема реалізації зводиться лише до галузевої диспропорційності. Опоненти С. Сісмонді — Ж.-Б. Сей, Д. Рікардо, Д. Р. Мак-Куллох — бачили проблему реалізації сукупного товарного капіталу суспільства як виробничо-технічну, а не соціально-економічну. Розглядаючи процес реалізації товарів в масштабі суспільства, ці дослідники грошам відводили єдину функцію — засобу обігу. При розумінні грошей тільки як посередника в обміні цілком логічним є

абстрагування від грошового обігу та подання кругообігу суспільного капіталу як обміну товарів, вироблених однією сферою, на товари, вироблені іншою сферою, товарів, вироблених одним підрозділом суспільного виробництва, на товари, вироблені іншим підрозділом суспільного виробництва. Хоча в кожному окремому випадку товар обмінюється на гроші, в масштабі суспільства в цілому, на їхню думку, обмін можна пояснити без посередництва грошей, його можна представити як обмін між сферами.

При такому трактуванні обігу всього суспільного капіталу в цілому надлишок якихось товарів означає нестачу інших, тобто якихось товарів виявляється занадто багато тому, що інших вироблено занадто мало, тобто «багато» і «мало» по відношенню товарів один до одного, але не по відношенню до доходів. Отже, вся справа зводиться до пропорційності галузей. «Коли виробництво якого-небудь товару або розряду товарів зростає незалежно від інших, — цитує С. Сімонді Д. Р. Мак-Куллох, — виходить засмічення ринку або складність реалізації. Але якщо зростає одночасно виробництво всіх товарів, різні види товарів взаємно купують один одного, і зростання виробництва тотожне зі зростанням попиту»²⁰.

Дещо детальніше роз'яснював цю ж думку Жан-Батист Сей (1767—1832). Розглядаючи теорію реалізації, він писав у «Трактаті з політичної економії» (перше видання у 1803 р., п'яте — у 1826 р.): «... може здатися парадоксом, що реалізація для продуктів створюється самим виробництвом. Якщо який-небудь продавець тканин скаже: «В обмін на мої продукти я вимагаю не продукт, а гроші», — то йому неважко було б довести, що покупець його товару може заплатити йому грошима, отриманими за товари, які він продає. Йому можна було б відповісти так: такий-то фермер купить ваші тканини, якщо у нього буде хороший урожай, і він купить у вас їх тим більше, чим рясніше буде його жнива. Але він нічого не купить, якщо сам нічого не зробить. Та й ви самі купите в нього хліба та вовни лише настільки, наскільки продали тканини. Ви стверджуєте, що вам потрібні не продукти, а гроші, а я вам кажу, що вам потрібні продукти. Справді, навіщо вам гроші? Чи не правда, для того, щоб купити на них сирі матеріали для вашої промисловості або їстівні припаси для вас самих? («Навіть у тому випадку, коли гроші збирають тільки заради того, щоб збирати їх, призначення їх зрештою складається все-таки в тому, щоб купити на них що-небудь. Якщо купує на них навіть і не той, хто накопичив їх, то купує його спадкоємець або хто-небудь

інший, в чії руки випадково вони потрапляють, бо гроші ніякого іншого вживання мати не можуть», — зазначив Ж.-Б. Сей в примітці до цитованої фрази. — *Л. Ж.*). З цього ви самі бачите, що вам потрібні не гроші, а продукти. Гроші, за які ви продасте ваші продукти і на які купите інші продукти, будуть служити для тієї ж мети двом іншим сторонам, а потім знову і вдруге, і втретє, і так без кінця, подібно тому, як візок, який, перевізши продукти, вами продані, повезе потім інші, треті і т. д.»²¹. Подібна логіка приводила до думки про можливість лише часткового надвиробництва, коли якихось товарів виявляється багато тому, що інших не вистачає. Висновок Ж.-Б. Сея був простий: «Не можна, отже, говорити: *не можна продати, тому що мало грошей*, а треба сказати так: *не можна продати, тому що мало інших продуктів*»²². Таким чином, складність реалізації пояснюється галузевою диспропорційністю. Якщо ж вдасться знайти пропорції між галузями, підтримання яких забезпечить їх збалансованість, складностей у реалізації не буде, суспільне виробництво зможе нескінченно довго гармонійно розвиватися. Ідея Ж.-Б. Сея базувалася на певних неявних передумовах, насамперед, таких: суспільство складається з виробників, які одночасно є споживачами, вони витрачають тільки свій дохід і витрачають його повністю, не зберігаючи, а самі доходи соціально однорідні.

У відповідь на критичний виступ Д. Р. Мак-Куллоха, С. Сімонді написав статтю «До питання про те, чи зростає в суспільстві споживча здатність разом з виробництвом?» (1820)²³, в якій конкретизував проблему і розвинув аргументацію. Опонентів роз'яснення не задовольнило, і в 1823 р. в Женеву приїхав і зустрівся з Сімонді Давид Рікардо. Результатом їхньої зустрічі й обговорення проблеми реалізації стала надрукована в 1824 р. стаття С. Сімонді «Про рівновагу між виробництвом і споживанням»²⁴, в якій він визначив метод дослідження, роз'яснив сенс проблеми реалізації, навів умовні числові приклади, що пояснюють взаємозв'язок частин сукупного товарного капіталу суспільства та його динаміку в умовах технічного прогресу. У тому ж році в дискусію включився Ж.-Б. Сей статтею «Рівновага між споживанням і виробництвом», в якій він наполягав на галузевий диспропорційності. С. Сімонді відповів статтею, яка роз'яснювала необхідність розмежування потреб і попиту, виробництва та доходу²⁵. У 1827 році Сімонді опублікував друге видання своєї книги, куди включив свої статті-відповіді опонентам і написав процитовану на початку розділу передмову, в якій досить чітко сказав про необхідність розмежування суспільного

капіталу і суспільного доходу. Однак у книзі будь-яких доповнень і пояснень з даного питання він не зробив. Ідея про необхідність розрізнення суспільного капіталу і суспільного доходу залишилася декларацією, як зробити заявлене, Сісмонді не пояснив. Однак, залишаючись остороною питання про розрізнення суспільного капіталу та доходу суспільства, концепція відтворення Сісмонді становить інтерес і сьогодні. Цікава ця концепція ще й тим, що поставлені С. Сісмонді питання до сьогоднішнього дня залишаються без відповідей.

Формально дискусія розгорнулася щодо питання про співвідношення між виробництвом і споживанням, але по суті обговорювалася проблема реалізації сукупного товарного капіталу суспільства.

Опоненти Сісмонді розглядали співвідношення виробництва і споживання в самих абстрактних визначеннях «виробництва взагалі» як загальноекономічного поняття. У такому розумінні споживання не може не збігатися з виробництвом, тому виробництво служить лише споживанню. Сісмонді вважав подібний хід суджень занадто абстрактним. «Ступінь абстракції, яку вимагає від нас це судження, нескінченно перевищує межі допустимого: нам пропонують знехтувати деталями. Але випустити з поля зору всі послідовні операції, в яких ми могли б відрізнити істину від омани, значить не спростити питання, а заплутати його»²⁶.

На відміну від своїх опонентів, Сісмонді розглядав виробництво і споживання більш конкретно, в їх вартісних формах, розуміючи під виробництвом пропозицію товарів, які хтось повинен купити, а під споживанням — попит, який визначається доходами. У такому розумінні попит цілком може не збігатися і дійсно не збігається з пропозицією, тому що виробництво переслідує найближчу мету — прибуток, і лише кінцеву мету — споживання, а споживання здійснюється за рахунок доходів. Для Сісмонді було очевидно, що споживання обмежене доходами, а не виробництвом. Але чому доходів виявляється менше, ніж виробленого продукту? Причину їх не суміщення він побачив у соціально-економічній диспропорційності, тобто диспропорційності в доходах, яка веде в свою чергу і до галузевої диспропорційності.

Сісмонді бачив соціальну неоднорідність доходів, розрізняючи доходи від праці та доходи від власності. Для роз'яснення своєї позиції, він запропонував розрізнити в промисловості дві агреговані галузі: одна виробляє необхідні предмети споживання для одержувачів заробітної плати, інша — предмети розкоші для одержувачів доходів

від власності. Для пояснення свого розуміння взаємозв'язків між цими підрозділами суспільного виробництва і в цілому кругообігу всього суспільного капіталу Сісмонді сконструював умовний числовий приклад. Незважаючи на те, що він вважав за необхідне аналізувати співвідношення виробництва і споживання в їх грошових формах — як попит і пропозицію, тим не менш, бажаючи роз'яснити своїм опонентам суть проблеми, він вирішує говорити їхньою мовою, тобто характеризує кругообіг і обіг суспільного капіталу без грошей: «виключимо з міркувань гроші, як це робить Рікардо»²⁷. Відволікання від грошей викликало припущення про натуральну оплату праці мішками зерна, а кругообіг всього суспільного капіталу розглядається як натуральний обмін між двома агрегованими галузями — виробництвом необхідних предметів споживання і виробництвом предметів розкоші. Сісмонді розглядає взаємини між галузями в умовах розширеного відтворення. При цьому розширення масштабів виробництва відбувається під впливом технічного прогресу та зростання продуктивності праці. Така постановка питання суттєво відрізняє концепцію суспільного відтворення С. Сісмонді від концепції Ф. Кене і А. Сміта. ХІХ століття і промислова революція змінили не тільки суспільство і виробництво, а й світогляд. Розширене відтворення, динаміка, а не статика стають нормою життя. Технічний прогрес охоплює всі галузі суспільного виробництва. Саме тому Сісмонді, приводячи наочний приклад з сільського господарства, передбачає там зростання продуктивності праці.

Сісмонді міркує таким чином: «Припустимо, що хлібороб на даній ділянці наймає десять членів сім'ї, слуг і робітників, які на нього працюють, і виробляє щорічно сто двадцять мішків хліба. Щоб не дуже ускладнювати розрахунки, ми залишимо осторонь всі інші продукти землеробства або висловимо їх в одному хлібі. Далі припустимо, що заробітна плата кожного з його робочих еквівалентна десяти мішкам хліба; з цих десяти мішків робочий щорічно споживає три, а сім обмінює на інші продукти промисловості або землеробства, які необхідні для життя після хліба. Підприємцю залишається двадцять мішків. Для ще більшого спрощення наших обчислень припустимо, що він одночасно і власник і фермер. Йому необхідно мати десять мішків — три натурою і сім для придбання необхідних предметів, — щоб жити, як живуть його робітники; десять інших мішків дадуть йому при посередництві обмінів — блага, які ми назвемо предметами розкоші і яких не мають інші працівники.

Повторюємо: володіння виробляє сто двадцять мішків хліба, з яких тридцять три з'їдаються на місці тими, хто його виробляє, сімдесят сім витрачаються на предмети необхідності, з'їдаються, значить, тими, хто виробляє товари, що купуються бідняками, десять обмінюються на предмети розкоші, стало бути, з'їдаються тими, хто виробляє товари, що купуються багатіями (ми називаємо багатієм того, хто, задовольнивши свої потреби, може частину своїх доходів витратити на задоволення).

І ось технічне відкриття, винахід нової машини для обробки землі, або спосіб приручати тварин і примушувати їх виконувати працю людини збільшує на 50 % продукцію людської праці...

Кожен з робітників нашого сільського господаря... після зробленого відкриття... може призвести вісімнадцять мішків хліба. Тим часом кількість хліба, яку наш сільський господар бажав би виробити, обмежена... Він вважає так: сім робітників, які виробляють по вісімнадцять мішків кожен, дадуть йому сто двадцять шість мішків, тобто на шість мішків більше, ніж раніше... Він звільнить трьох зі своїх робочих і продовжуватиме своє господарство на ділянці того ж масштабу з тим же капіталом, але вже робочих буде сім, замість десяти, яким він зберігає колишню їх заробітну плату.

Маєток виробляє сто двадцять шість мішків; ми маємо сім робітників і одного господаря, які повинні отримати для покриття всіх життєвих потреб по десять мішків хліба, всього вісімдесят мішків. Виходить надлишок в сорок шість мішків; він дістанеться власникові, який витрачає його на предмети розкоші... Отже, ми маємо, при незначному збільшенні продукту значне пониження споживання предметів двох галузей господарства — землеробства і мануфактури, що виробляє для бідних, — з іншого боку, збільшиться майже в п'ять разів пред'явлений авансом попит на продукцію тільки щойно народжуваної промисловості, що виробляє для багатих.

Ферма в своєму первісному стані виробляла сто двадцять мішків хліба, що розподілялися між сорока людьми по три мішки кожному.

Після вдосконалення ферма виробляє... сто двадцять шість мішків для сорока двох осіб, які відтепер матимуть частку в урожаї, з них тридцять сім і три п'ятих — замість тридцяти дев'яти — будуть виробляти предмети першої необхідності, чотири і дві п'ятих — предмети розкоші, і населення збільшиться на дві особи.

...При припущеній нами зміні троє робітників витісняються з землеробства, і заробіток десяти робочих у промисловості, який був

раніше забезпечений, стає більш-менш ненадійним; він відтепер залежить від випадковості, наприклад від відкриття нової мануфактури.

Стало бути, відновлення рівноваги залежить від швидкої появи робітників, які виробляють предмети розкоші... Власник, який одержує не більше десяти мішків зі своєї ферми, не пред'являтиме попит на той вид праці, який йому стане потрібним лише тоді, коли він буде отримувати сорок шість мішків ...

Однак є ще ускладнення. Для заснування нової мануфактури, що виробляє предмети розкоші, потрібен новий капітал, потрібно побудувати машини, дістати сировину, посилити торгівлю з далекими країнами, оскільки багатії рідко задовольняються тими благами, які виробляються на їх очах. Звідки ж візьметься цей капітал, можливо, набагато більший, ніж той, якого вимагає землеробство?»²⁸ Останнє питання цілком можна вважати риторичним. Сісмонді на нього не відповідає, хоча й говорить у своїй книзі про необхідність розмежування суспільного капіталу і суспільного доходу. Об'єктом його дослідження є структурні зрушення в співвідношенні двох частин лише сфери виробництва споживчих товарів — виробництва необхідних життєвих засобів і предметів розкоші. Вищесказане свідчить, що при припущенні незмінної реальної заробітної плати в умовах зростання продуктивності праці, логіка приводить до висновку про зміну співвідношення зарплати та прибутку у виробленому чистому продукті у бік зниження частки зарплати і зростання частки прибутку.

Своїм прикладом Сісмонді показав, що зі зростанням продуктивності праці, при припущенні незмінності споживання осіб найманої праці, співвідношення між виробництвом необхідних життєвих засобів і предметів розкоші постійно змінюється на користь виробництва предметів розкоші. Крім цього, підвищення продуктивності праці, а Сісмонді передбачає розширення виробництва саме впровадженням нової техніки, викликає зниження попиту на робочу силу і, як наслідок, зниження заробітної плати. Для пояснення цього взаємозв'язку він припускає, що сільський господар-власник, коли було зроблено відкриття, «яке збільшує продуктивність праці, не звільняє трьох робітників, а залишає всіх десятих. Справді, ці робітники, які живуть тільки своєю працею, не можуть схрестити рук і чекати голодної смерті. Вони не знають іншої справи, крім хліборобства, і, поки в них є іскра життя, вони будуть пропонувати свої руки за нижчою ціною, щоб виробляти хліб в умовах більшої продуктивності, викликаній новим відкриттям. Ця конкуренція викличе зниження заробітної плати

всіх землеробських робітників. Припустимо, що вона знизилася на одну десяту»²⁹.

Таким чином, до трудностей реалізації, до дисбалансу попиту та пропозиції в результаті розширення масштабів виробництва додається безробіття та зниження реальної заробітної плати. «Згідно з цим новим припущенням, ферма виробляє сто вісімдесят мішків, але десять робочих на свою частку отримають лише дев'яносто, до них додамо десять, що є часткою господаря в необхідних для життя речах. З цих ста мішків тридцять три споживаються на фермі в натурі, шістдесят сім обмінюються на предмети (промислового виробництва), що вживаються бідними. До винаходу на ці предмети витрачалося сімдесят сім мішків. Заробітна плата нижча, ніж у землеробстві; проте всі живуть, всі працюють, і кожен може розраховувати на те, що у господаря ще залишилося вісімдесят мішків, призначених новим мануфактурам, які виробляють предмети розкоші»³⁰.

Проте створення нових мануфактур не може бути миттєвим, воно вимагає часу і витрат. Сісмонді знає це і звертає увагу на те, що припущення про створення нових мануфактур можна зробити, лише відволікаючись від умов простору і часу. «Доводиться відволіктися від умов простору: новий винахід призвів до того, що сім чоловік можуть обробити ділянку, на якій раніше було зайнято десять. Для того щоб не звільняти цих трьох робітників, треба, щоб знайшлася інша придатна для обробки ділянка, нові землі для розчищення, що буває не завжди і не всюди. Втім, недостатньо, щоб існувала придатна для обробки земля. Треба ще, щоб вона була в руках таких людей, які зараз же візьмуться за її обробку, як тільки вона виявиться прибутковою. Однак, подивимось, під якими заборонами знаходяться необроблені землі в Європі, які, внаслідок цього, є недоступними для тих, хто хотів би їх обробляти самостійно. Тут землі общини, які є невідчужувані, там субституція, що передає землю в руки людей, які не мають у своєму розпорядженні капіталу і не можуть дати жодних гарантій тим, хто міг би їх позичити; в іншому місці марносластво, що прагне зберегти все так як є. Права корони, церкви, знаті, народу протидіють тому впливу ринку, на який розраховують економісти та силу якого вони вважають нездоланною. Насправді англійцям легше відправитися розчищати пустелі в Канаді чи кафрській землі, ніж общинні землі в околицях Лондона»³¹. Сісмонді називає вищезазначені обставини обмеженнями, які викликані самими умовами простору, але, як видно з наведеного уривка, мова йде,

кажучи сучасною мовою, про інституційні обмеження зростання виробництва.

«Треба відволіктися від умов часу, щоб допустити, ніби хлібороб, який в силу нового відкриття в механіці або в сільському господарстві може збільшити на третину продуктивність праці своїх робітників, знайти достатній капітал для збільшення на одну третину експлуатації землі, кількості землеробських знарядь, худоби, екіпажів, комор, а також достатній оборотний капітал, який дає йому можливість чекати виручки за урожай.

Треба відволіктися від умов часу, щоб допустити наявність капіталу та робітників для підприємств, що виробляють предмети розкоші в кількості, яка є достатньою для споживання вісімдесяти мішків, призначених для них у поточному році, замість десяти, які призначалися в попередньому. Необхідно відволіктися від умов часу, щоб припустити наявність шістдесяти осіб, готових споживати хліб цього нового урожаю, у той час як для споживання попереднього було тільки сорок ...Уявімо собі... що мануфактури, які виробляють одяг, посуд, меблі для бідних, послідовно застосовують відкриття, які скорочують роботу на одну третину. Виграє від цього тільки господар мануфактури: звільнивши трьох робочих з десяти, він буде виробляти трохи більше, ніж раніше з меншою кількістю людей... З цього випливає, що будь-яке відкриття за таких умов скорочує попит на продукти існуючих виробництв і замість нього породжує попит на продукти виробництв, які ще навіть не існують. Кожне відкриття створює залежність якоїсь частини виробництва предметів для бідних від виникнення виробництва предметів розкоші, а між тим не можна створити виробництво предметів розкоші без капіталів, без робітників, без втрат часу, нестерпною для тих, хто залишається без заробітку»³².

Виходить, що розширення виробництва веде до надлишку товарів, який не продається, і вимагає постійної перебудови галузевої структури виробництва і зайнятості на користь збільшення питомої ваги галузей, що виробляють предмети розкоші. «Коли з'являється надлишок продуктів, зайва робоча сила направляється на виробництво предметів розкоші»³³. Цю ж думку він висловлює інакше: «Внаслідок безмежного збільшення продуктивності праці є збільшення розкоші та насолоди дозвільних багатіїв»³⁴.

Сісмонді цікавило розширене відтворення в умовах технічного прогресу, внаслідок якого відбуваються постійні зрушення в галузевій структурі виробництва та зайнятості. Він виявився проникливішим,

ніж більшість його сучасників, побачивши складнощі реалізації. Однак його заходи щодо боротьби з цими труднощами цілком були у дусі феодалізму — непродуктивне споживання: «Основне питання політичної економії полягає, як я думаю, в рівновазі між споживанням і виробництвом, а наслідок прогресу техніки, виробництва та цивілізації полягає в тому, що кожна працююча людина виробляє більше, ніж коштує те, що вона споживає, таким чином одні виробники не можуть все спожити. Якщо це так, то всяке зростання продуктивності праці повинно супроводжуватися відповідним підвищенням споживання такого класу людей, які нічого не виробляють або продукція яких не може бути предметом купівлі-продажу»³⁵.

Поставивши собі за мету визначити, на що суспільство може направити надлишковий продукт, продукт понад попиту, вироблений в результаті впровадження машин, Сісмонді називає такі можливості: «Для підтримки рівноваги між виробництвом і споживанням є три засоби: перший — вживати надлишок ринкових продуктів на прокорм тих робітників, праця яких не була предметом продажу, і будувати на державний рахунок громадські споруди — цивільного і релігійного характеру; другий — заохочувати, розкіш багатіїв для того, щоб вони споживали продукти праці бідних; третій — давати всім громадянам розумові заняття, заняття державними справами, щоб згаяти вільний час, який з'явився завдяки прогресу індустрії»³⁶. Всі перераховані засоби являють собою непродуктивні форми споживання приросту товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці.

Сучасного читача може здивувати те, що Сісмонді, критик капіталізму, захисник інтересів трудящих, не бачив можливостей розширення споживання класу найманих робітників. Він вважав, що потреби найманих робітників задоволені, що, вибираючи між можливостями розширення споживання і вільним часом, вони скоріш за все віддадуть перевагу зменшенню робочого часу. Однак, будучи все ж критиком капіталізму, він зазначав, що «застосування механіки до ремесел та індустрії поступово зменшило кількість праці, яка є необхідною для підтримки людського життя, але це ще не є підставою для того, щоб... зменшувати частку робітників у міру зростання продукції»³⁷. Не можна це назвати розумінням того, що немає інших покупців відповідної частини товарної маси. Це всього лише розуміння справедливості. «Я хотів би тільки знайти кошти, щоб забезпечити трудящим плоди їхньої праці, щоб ті, хто працює у машини, отримували вигоду від її застосування»³⁸. Але як це зробити? Доводиться

звертатися до держави: «завдання поєднати знову інтереси тих, хто бере участь разом в одному і тому ж виробництві, а не ставити їх в опозицію, є справа законодавця»³⁹. Подібне рішення проблеми буде згодом повторено також і іншими її дослідниками.

Судячи з дискусії, і Сісмонді, і його опоненти однаково розуміли зміст протиріччя між виробництвом і споживанням: обсяг і структура вироблених товарів не відповідають обсягу і структурі вироблених доходів. За думкою опонентів Сісмонді, ця диспропорція легко вирішується нарощуванням виробництва в галузях, продукції яких не вистачає. Сісмонді, на відміну від своїх критиків, вважав проблему більш складною. Фундаментальною передумовою його дослідження є спочатку незмінність, а потім зниження реальної заробітної плати в процесі технічного прогресу. Зростання попиту зі сторони праці при зростанні пропозиції він не бачив, виходячи з ідеї постійного чи скороченого рівня споживання осіб найманої праці. При такому розумінні, дійсно, весь приріст виробництва повинен піти на розширення споживання одержувачів доходів від власності. Однак при впровадженні машин і зростанні продуктивності праці розширюється виробництво не тільки в галузях, що виробляють предмети розкоші, а й у всіх інших галузях. Хто ж купить приріст продукції цих галузей? Сісмонді не бачив покупців приросту даної частини товарної маси.

Чому не можна було припустити підвищення реальної заробітної плати? Цьому перешкождали економічні реалії того часу. Теорія відзначала емпірично спостережуване явище: у міру зростання продуктивності праці реальний рівень споживання осіб найманої праці, здавалося б, не змінюється, хоча маса товарів зростає. Хто ж купить приріст цієї товарної маси? Неминуче виникає протиріччя між обсягом і структурою виробленого суспільного продукту, з одного боку, і обсягом та структурою потреб суспільства, представлених попитом, тобто доходами — з іншого. Якщо відволіктися від попиту, який є обмежувачем споживання, то тоді зростання виробництва в результаті технічного прогресу, що охоплює всі галузі і яке виражається у збільшенні пропозиції предметів споживання та предметів розкоші, повинно виразитись в збільшенні споживання продукції цих двох галузей. А це означало б зростання реальної заробітної плати, тобто при незмінній грошовій заробітній платі її наповнення товарами зросло б. Такий випадок можливий лише якщо зробити припущення, що споживання осіб найманої праці зростає відповідно до зростання продуктивності праці. Сісмонді не бачив емпіричних підтверджень

такого припущення. Він стверджував, що у зростаючій товарній масі, в тій її частині, яка по натурально-речовій формі представляє приріст продукції галузей, що виробляють необхідні предмети споживання, немає покупців, що і веде до переповнення ринку, створюючи цим самим складність реалізації.

Таким чином, полеміка і розвиток аргументації звелися до розгляду двох аспектів проблеми суспільного відтворення в умовах технічного прогресу: суб'єктів попиту на приріст товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці, і соціально-економічних причин галузевої диспропорційності та перебудови галузевої структури економіки внаслідок технічного прогресу.

Підводячи підсумки дискусії, можна сказати, що проблема відтворення перестала бути чисто логічною інтелектуальною задачею, якою вона була у XVIII столітті. Звернутися до питання розширеного відтворення С. Сімонді змусив вже не тільки академічний інтерес, як Ф. Кене, а бажання зрозуміти нове явище господарського життя — економічні кризи.

Причини складності реалізації С. Сімонді вивів із самої суті капіталістичного виробництва як особливої соціально-економічної форми виробництва, якому іманентно властиві диспропорції між обсягом і структурою виробництва та обсягом і структурою доходів, що виражається в широких можливостях розширення виробництва і більш скромних можливостях розширення споживання. Об'єктом дослідження стало розширене відтворення в умовах технічного прогресу та постійних змін у галузевій структурі виробництва та зайнятості. Говорячи мовою сучасної економічної теорії, аналіз відтворення змістився з ідеї статичної пропорційності при простому відтворенні до динамічної пропорційності при розширеному, причому розширене відтворення розумілося не як екстенсивне, коли приріст продукції відбувається за рахунок залучення в суспільне виробництво додаткових ресурсів, а як інтенсивне, коли розширення масштабів виробництва здійснюється за рахунок зростання продуктивності праці.

Історики економічної думки і коментатори вважають С. Сімонді родоначальником теорії недоспоживання⁴⁰.

Ідеї С. Сімонді, які прозвучали в книзі, про невідповідність пропорції споживчих товарів та попиту дали поштовх розвитку складного комплексу цих теорій. Умовно їх можна розділити на дві групи: одна з них розглядає грошові аспекти проблеми, інша — структурні,

що відносяться до реального сектору виробництва. Перша група теорій під «недоспоживанням» розуміє «надмірні заощадження», коли занадто велика частина поточного доходу зберігається, внаслідок цього на споживчі товари витрачається недостатньо (Дж. А. Гобсон, У. Т. Фостер і Кетчінгс).

Прихильники структурних диспропорцій під недоспоживанням розуміють низьку частку заробітної плати у сукупному доході суспільства. Одним з варіантів теорії недоспоживання є концепція А. Афталіона. Відштовхуючись від принципу акселерації, він відзначає, що невелике збільшення попиту на споживчі товари призводить до відносно більшого зростання у виробництві капітального обладнання. У результаті істотно розширюється виробництво в секторі інвестиційних товарів. За рахунок тривалого періоду часу, який потрібний для створення такого обладнання, праця переміщається у будівництво, виробництво засобів виробництва. Коли період створення необхідних інвестиційних товарів завершиться, зросте потік споживчих товарів, вироблених за їх допомогою. Поглинути їх всі ринок не зможе. Така думка щодо недоспоживання зв'язується з недостатнім попитом при швидкому розширенні пропозиції споживчих товарів.

У теоріях недоспоживання обговорення не торкалося соціально-економічного трактування проблеми. Інтереси дослідників сконцентрувалися на функціонально-ринкових проблемах, на поверхневих формах прояви невідповідності пропозиції товарів та попиту на них.

Однак, до цих проблем наука звернулася лише у XX столітті. У XIX столітті проблеми, поставлені у книжці С. Сісмонді, продовжували обговорюватися як соціально-економічні. Другим витком дискусії, була полеміка між К. Родбертусом і Ю. Кірхманом. Ідея про невідповідність пропозиції споживчих товарів і попиту отримала новий розвиток. Автори запропонували і нове вирішення цієї проблеми.

1.2.2. К. І. Родбертус-Ягецов і Ю. фон Кірхман: вирішення проблеми диспропорційності в замкнутій економіці

Через 15 років після публікації дискусії у другому виданні книги С. Сісмонді, до проблеми відтворення суспільного капіталу звертаються німецькі дослідники Карл Йоганн Родбертус-Ягецов (1805—1875) і Юлій фон Кірхман (1802—1884). Імпульсом до нового обговорення проблеми стали вже не тільки періодично повторювані кризи, а й зростання за цей час революційного робітничого руху.

У дискусії К. Родбертуса і Ю. Кірхмана 1842—1851 рр. повторюються і розвиваються положення попередніх авторів, а також висловлюється нова ідея — реформування відносин розподілу як соціальна реформа, що усуває класовий антагонізм буржуазного суспільства і долає диспропорції суспільного відтворення. Ця полеміка цікава новим вирішенням проблеми диспропорційності.

У 1842 р. К. Родбертус видав трактат «Щодо пізнання нашого державно-господарського ладу» (російський переклад зроблений в 1936 році під редакцією і з передмовою В. Серебрякова)⁴¹. На цей твір звернув увагу Ю. Кірхман, який надрукував у відповідь дві статті. У свою чергу, відповів і К. Родбертус, опублікувавши трактат «Соціальні листи до фон Кірхмана»⁴². Вказаний політекономічний твір написаний у формі листів другу, в яких К. Родбертус детально цитує статті Ю. Кірхмана (по суті справи — дослівно їх приводить) і після кожної цитати висловлює свої думки, висуває і обґрунтовує нові теоретичні положення, з деяких питань солідаризується зі своїм другом-опонентом, за деякими — докладно пояснює, у чому полягають розбіжності. Перший і другий листи були опубліковані у 1850 році, третій — у 1851-му, четвертий, під назвою «Капітал», опублікували у 1883 році спадкоємці вже після смерті К. Родбертуса.

В авторській передмові до першого твору К. Родбертус визначив мету своєї праці — «допомогти пізнанню і зціленню тих державно-господарських недуг нашого часу, існування яких визнається всіма»⁴³. До їх числа він відносив парадоксальне протиріччя соціально-економічної системи: убогість трудящих мас на одному полюсі, а на іншому — величезні скупчення товарів, що не можуть бути реалізованими, періодичні кризи надвиробництва. Цей антагонізм бачив і Ю. Кірхман. У «Соціальних листах до фон Кірхмана» К. Родбертус відзначав збіг їхніх поглядів з даної проблеми: «економічні лиха сучасності в пауперизмі та у складнощах реалізації». Пауперизм і кризи К. Родбертус позначав як «соціальне питання сучасності». Причини соціальних негараздів він бачив у тому, що зі зростанням продуктивності праці частка заробітної плати в національному доході знижується. К. Родбертус вважав, що криз не було б, якби при зростанні продуктивності праці частка робітників у національному доході не змінювалася б⁴⁴.

Ю. Кірхман трактував проблему інакше. На його думку, викладена К. Родбертусом «головна причина соціального зла лежить не в недостатньому виробництві, але в недостатній реалізації продуктів»⁴⁵.

Проблему реалізації він розглядав у соціально-економічному аспекті, тобто у зв'язку з розподілом продукту між капіталом і працею. Цей розподіл Ю. Кірхман вважав несправедливим, відзначаючи, що «заробітна плата є занадто низькою». Саме в цьому, «в занадто нерівному розподілі між цими двома сторонами полягає перша і найважливіша причина, через яку закон Сея не здійснюється в дійсності і в силу якої, незважаючи на виробництво у всіх галузях, всі ринки є переповненими»⁴⁶. Він звертав увагу на методологічний прорахунок класичної політичної економії, що пояснювала кругообіг суспільного капіталу обміном товарів на товари, абстрагуючись від грошей. «Гроші є товаром, який може купувати всі інші товари; ніякий інший товар не може цього робити. Тому здатність споживати, купівельна сила досягаються існуванням власних продуктів тільки наполовину; іншою такою ж необхідною для цього умовою є те, щоб ці продукти були попередньо продані. Ця друга умова містить в собі набагато більше труднощів, ніж перша, і це якраз і не врахував Сей»⁴⁷. Таким чином, Ю. Кірхман, як і С. Сімонді, доводив, що абстрагування від грошей і соціальної структури покупців не дасть змогу зрозуміти проблему реалізації сукупного товарного капіталу суспільства.

Ю. Кірхман сконструював умовний числовий приклад, який ілюструє проблему реалізації в умовах простого відтворення. У нього вийшло, що при низькій винагороді найманої праці частина сукупного суспільного продукту, яка функціонально призначена бути прибутком підприємців, виробляється в натурально-речовій формі, що не дозволяє виконати цю функцію. Якщо винагорода праці буде вище і якщо до початку процесу виробництва буде забезпечена пропорційність, тобто частину сукупного суспільного продукту, що представляє прибуток підприємців, виробляти в натурально-речовій формі предметів розкоші, проблеми реалізації не буде. Таким є рішення для простого відтворення.

При розширеному відтворенні справа дещо інша. Якщо частина прибутку буде спрямована на розширення масштабів виробництва, підприємці можуть розширити виробництво предметів необхідності для найманих робітників або предметів розкоші для себе. І в одному, і в іншому випадку складність реалізації поглиблюється. Справді, розширення масштабів виробництва предметів споживання для осіб найманої праці безглуздо, тому що їхня купівельна спроможність при виробничому використанні прибутку, не змінюється, отже, приріст предметів споживання не буде проданий. Якщо ж у результаті про-

дуктивного використання прибутку буде розширено виробництво предметів розкоші, то це суперечить початковій передумові судження, адже саме виробниче споживання прибутку відбулося тому, що підприємці не бажають споживати відповідну частину прибутку в формі предметів розкоші, тобто бажають споживати її не особисто, а виробничо. Хто ж купить приріст предметів розкоші?

Ю. Кірхман розрізняє «два напрямки у нагромадженні капіталу. Частина його буде використана на нові винаходи. *Подібні* нові застосування капіталу, безперечно, мають... позитивні наслідки для всього суспільства, так як вони виробляють *більш* дешевші і кращі товари і. таким чином, робітник може за свою колишню грошову заробітну плату краще задовольнити свої потреби; проте *за величиною мінової цінності* він не може споживати більше, ніж раніше, і те, що він споживає більше *за кількістю, за споживчою цінністю*, не зменшує складнощів реалізації, тому що продуктивність, яка зросла, збільшила у тому ж відношенні кількість товарів або продаваних послуг»⁴⁸. Таким чином, Ю. Кірхман пропонує новий погляд на проблему у порівнянні з Сісмонді. Він припускає незмінною не реальну, а грошову заробітну плату. Такого припущення до нього економісти не робили. Та й він сам цю ідею висловив в загальному вигляді і надалі до неї не повертався.

Якщо грошова зарплата не змінюється, а в результаті впровадження нововведень товари здешевлюються і масштаби виробництва зростають, то це означає, що реальна заробітна плата зростає і робітник може купити деяку частину приросту товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці.

У цьому зв'язку вищенаведений висновок Ю. Кірхмана: «таким чином, *за величиною мінової цінності* він не може споживати більше, ніж раніше, і те, що він споживає більше *за кількістю, за споживчою цінністю*, не зменшує складнощів реалізації, тому що продуктивність, яка зросла, збільшила у тому ж відношенні кількість товарів або продаваних послуг» швидше за все є виразом його впевненості, що навіть зростання реальної заробітної плати відповідно до зростання продуктивності праці не вирішує проблему реалізації при вже наявних диспропорціях, не долає їх. Однак, при найближчому розгляді, у запропонованій Ю. Кірхманом ситуації реалізація приросту товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці, не повинна викликати труднощів. Зростання продуктивності праці здешевлює товари. Тому, в рамках прийнятих передумов, приріст товарного ка-

піталу в частині, що становить предмети споживання, можуть купити особи найманої праці на свою незмінну грошову зарплату, а на незмінну грошову величину прибутку підприємці можуть купити приріст товарної маси в частині, що становить предмети розкоші. Здавалося б, не повинен утворюватися надлишок товарів.

Однак, розмірковуючи про впровадження нововведень, не можна не звернути уваги на витіснення праці машинами, що відзначав вже С. Сісмонді, внаслідок чого створюється безробіття і тиск на заробітну плату. В результаті навряд чи вдасться зберегти незмінною її грошову величину. Ю. Кірхман відзначає: «Але вже і цей вид застосування капіталу (мається на увазі впровадження нових винаходів. — Л. Ж.) знижує заробітну плату, тому що забирає у робітника роботу, і, хоча це відбувається тільки на початку застосування капіталу, проте все ж ... при безперервності винаходів цей початок ніколи не припиняється»⁴⁹. Подальші роздуми Ю. Кірхмана деталізують проблему складнощів реалізації, але не виходять за межі уже зазначених фундаментальних її причин — низької частки праці в національному доході і постійного розширення масштабів виробництва.

«Другий спосіб застосування капіталів... обмежується збільшенням старих виробничих підприємств; з'являються нові ремісники, нові фабрики, нові судна, збільшуються стада овець і т. д. Тут ясно, що цей другий вид нагромадження капіталу з необхідністю повинен збільшувати масу товарів і складність реалізації. Бо це нагромадження капіталів, як було показано, не має ніякого впливу на підвищення заробітної плати, але створює тільки продукти відомих колишніх категорій за старими цінами, яких із зазначених причин ніхто не хоче або не може купувати»⁵⁰.

Таким чином, розглянувши нагромадження капіталу як на новій технічній основі, так і на існуючій, він доходить висновку про неможливість реалізації виробленого товарного капіталу суспільства. Далі Ю. Кірхман включає в судження зростання населення. Однак і населення, яке постійно зростає, не може, на його думку, подолати складність реалізації. Якби приріст населення відбувався пропорційно нагромадженню капіталу, то у вже наявних складностей реалізації ніщо не змінилося б; якби нагромадження капіталу здійснювалося швидше, чим зростання населення, то складність ставала б ще більшою; якби скоріше б зростало населення, то складність реалізації не зникла б, але збільшилося б тяжке становище робітників, бо «приріст числа робітників не знаходив би в цьому випадку застосування вна-

слідок відсутності капіталу; призупинення реалізації залишилося б таким же, і тільки додалася б голодна смерть цих нових робітників»⁵¹.

Навіть зовнішня торгівля нічого не змінює, на думку Ю. Кірхмана, в цих безнадійних результатах, так як її сутність зводиться або до того, щоб «збільшувати різноманітність товарів внутрішнього ринку», або до того, щоб збільшити продуктивність. «Іноземні товари, які пропонуються нації на продаж шляхом механізму зовнішньої торгівлі, складають або звичайні товари, яких капіталіст не бажає, а робітник не може купувати по відсутності коштів, або предмети розкоші, які ще менш доступні робочому і яких капіталіст не бажає купувати в силу свого прагнення до заощадження»⁵².

Зі сказаного видно, що для Ю. Кірхмана проблема реалізації полягала у початковій диспропорційності в розподілі продукту між працею та капіталом, низькій частині праці у виробленому продукті, в результаті чого основна маса покупців пред'являє лише незначний попит, що і викликає складність реалізації і кризи надвиробництва.

Докладно виклавши погляди Ю. Кірхмана, К. Родбертус визначив свої розбіжності з опонентом: «Я... стверджую, що за рахунок заробітної плати зростає *рента взагалі*, тобто як прибуток на капітал, так і поземельна рента, і бачу причину пауперизма не в *подорожчанні благ*, які є складовими доходу (*Einkommensgüter*) бідних класів, але в *скороченні їх доходу*, який розглядається, як частка в продукті, в скороченні, яке настає якраз при більшій дешевизні продуктів, якщо вимірювати цю дешевизну працею»⁵³. З тексту видно, що К. Родбертус розглядав здешевлення товарів у результаті зростання продуктивності праці як фактор, який змінює співвідношення заробітної плати і ренти взагалі в виробленому продукті. Під рентою взагалі, як впливає з наведеної цитати, К. Родбертус розумів суму доходів двох факторів — капіталу та землі⁵⁴. К. Родбертус не говорить про абсолютні величини зарплати і ренти взагалі, а лише про їхні частки в продукті і про їх співвідношення, тобто про те, що в категоріях К. Маркса визначається як норма додаткової вартості. «Скорочення доходу бідних класів, який розглядається, як частка в продукті» означає не що інше, як зростання норми додаткової вартості. Зрозуміло, К. Родбертус не використав такі категорії марксистської політекономії, як відносна додаткова вартість і норма додаткової вартості, але за змістом його трактування проблеми нічим не відрізняється від марксистського її розуміння.

Потім К. Родбертус визначає подальші розбіжності з Ю. Кірхманом: «Ви стверджуєте, що причина торгових криз полягає в незнач-

ності частки робітничих класів, яка недостатня, щоб створити покупців для надмірної частки капіталістів; — я ж стверджую, що причина криз корениться не в незначності частки робітників, а в *надінні її при зростаючій продуктивності*, і стверджую, що цих криз не існувало б, якби частка робітників, залишаючись навіть настільки незначною, як тепер, утримувалася при зростаючій продуктивності на однаковій висоті, і, навпаки, кризи неминуче наступали б, якби ця частка, яка б велика вона не була, почала падати у міру збільшення продуктивності»⁵⁵.

Тут К. Родбертус логічно пов'язує виробництво відносної додаткової вартості і її реалізацію. При зростанні продуктивності праці під впливом технічного прогресу збільшується обсяг виробництва і здешевлюються товари, вироблені усіма галузями народного господарства. Якщо реальна заробітна плата найманої праці залишається незмінною, тобто не змінюється обсяг і склад споживчого кошика, тоді хто купить приріст товарної маси, представлений самими звичайними предметами споживання? Приріст предметів розкоші можуть купити одержувачі ренти взагалі, але хто купить приріст маси інших споживчих товарів? При прийнятих передумовах приріст цих товарів можуть купити тільки особи найманої праці, але для цього у них повинні бути купівельні засоби, тобто їхня грошова заробітна плата не повинна змінюватися при здешевленні товарів, частка заробітної плати в продукті має бути незмінною.

Говорячи категоріями К. Маркса, К. Родбертус поставив питання про реалізацію відносної додаткової вартості в масштабі суспільства і парадоксально його вирішив — для того, щоб суспільство не стикалося з складнощами реалізації, відносної додаткової вартості не повинно бути. Таким чином, К. Родбертус відносив складність реалізації тільки до приросту товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці, він не бачив суб'єктів попиту на товарну масу, що втілює відносну додаткову вартість.

Останній аспект проблеми, за яким К. Родбертус зазначив розбіжність поглядів зі своїм опонентом Ю. Кірхманом, полягає в наступному: «Я стверджую, що в наданому самому собі обігу робочі класи не беруть участь в плодах зростаючої продуктивності праці, і бачу зцілення суспільства від негараздів, які звідси виникають, тільки у виправленні цієї обставини, саме в наданні робітникам участі в цих зростаючих плодах продуктивності»⁵⁶. Таким чином, К. Родбертус вважав, що обумовлена технічним прогресом зміна частки заробітної плати і ренти взагалі в виробленому продукті носить об'єктивний ха-

рактер. Але настільки ж об'єктивними є і труднощі реалізації виробленої товарної маси. Змінити таку ситуацію, на думку К. Родбертуса, може тільки сила держави. Саме до неї він і звертався.

Говорячи категоріями марксистської політекономії, К. Родбертус, розглянувши об'єктивну проблему виробництва відносної додаткової вартості під кутом зору суспільного відтворення і дійшовши висновку про неможливість її реалізації, перетворення з товарної форми в грошову, висловив і розробив ідею державного регулювання співвідношення праці та капіталу в національному доході: не торкаючись ренти, вжити заходів, які дозволять найманій праці скористатися результатами зростання ефективності виробництва. «Потрібні тільки заходи, що будуть перешкоджати в майбутньому перетворенню зростаючого потоку суспільного багатства виключно в ренту». Таким чином, його концепція акцентує проблему розподілу. «Я хочу... обмежитися такими пропозиціями, які, не порушуючи власності на землю і капітал, мають на меті тільки більш справедливую винагороду за першорядну та найважливішу суспільну службу, за продуктивну працю»⁵⁷. Цю ідею він повторює і в Четвертому листі: «Одним з перших завдань нашої науки є тільки *компроміс між працею і власністю на землю та капітал*»⁵⁸.

Таким чином, на думку К. Родбертуса, неможливість реалізації товарів, кризи і пауперизм пов'язані тільки з головною причиною: падінням частки праці в національному доході. Звідси і запропоноване ним рішення: стабілізація цієї частки. Не треба навіть підвищувати її; достатньо стабілізувати на існуючому рівні, і «соціальне питання» вирішене. Потрібно, щоб суспільство (точніше — держава) розробило відповідні «розумні закони».

В. Серебряков, під редакцією і з передмовою якого у 1936 році був виданий російський переклад трактату К. Родбертуса «До пізнання нашого державно-господарського ладу», так оцінив його ідеї: «Далекоглядний і розумний буржуазний ідеолог»⁵⁹.

К. Родбертус запропонував два можливих варіанти соціального механізму справедливого розподілу. Найбільш радикальний він пов'язував зі зміною відносин власності⁶⁰. Він розумів, що власність економічно реалізується в доходах. Саме тому, пропонуючи викупити засоби виробництва в одержувачів ренти взагалі, він вважав ціною викупу — забезпечення одержувачам ренти такого ж доходу в реальному вираженні, який вони отримували б, будучи власниками. У Четвертому листі в розділі «Державне господарство без власності на землю

і капітал» він писав: «Якби рента, при цьому викупі, була фіксована в своєму *нинішньому реальному розмірі*, то, при зростанні продуктивності, вона мало-помалу все зменшувалася і зменшувалася б, поки, нарешті, не перетворилася б на нескінченно малу частину національного доходу; тоді як шкода, яку вона приносить нині суспільству, полягає саме в тому, що вона завжди сама поглинає результат підвищення продуктивності. ...Практичні пропозиції, які я маю намір пізніше зробити... перешкоджають *винятковому зростанню ренти, на противагу заробітній платі*, і мають на меті дати працівникам можливість брати участь у такому зростанні»⁶¹. Так висловлена ще одна парадоксальна думка К. Родбертуса. По суті, він пропонував за допомогою законодавчого регулювання співвідношення праці та капіталу в національному доході не тільки забезпечити зростання сукупного попиту, але й змінити відносини власності через їх реалізацію в доходах.

У полеміці Ю. Кірхмана і К. Родбертуса зроблено крок вперед у порівнянні з попередньою дискусією. Два останніх автора, як і їх попередники, в сукупному попиті виділили попит на предмети споживання для найманої праці (звичайні товари) і попит на предмети розкоші. Обидва ці автори, досліджуючи складність реалізації, відштовхувалися від передумови незмінності реальної заробітної плати. У цьому випадку, дійсно, виникає питання, хто купить приріст товарної маси, отриманий в результаті нагромадження капіталу та зростання продуктивності праці, якщо реальна заробітна плата найманих робітників не змінилася, що й виражається, користуючись визначенням К. Родбертуса, в «падаючому рівні заробітної плати». Проблема кругообігу суспільного капіталу звелася до питання про ринки. Однак мова йшла не про ринки реалізації товарів взагалі, а про ринки реалізації частини приросту товарної маси, яка функціонально покликана стати відносно додатковою вартістю, яку у подальшому розвитку дискусії ототожнили з додатковою вартістю взагалі.

Таким чином, дослідження проблеми нагромадження капіталу змістилося до макроекономічного кругообігу, тобто до проблеми суспільного відтворення та відповідності потоку доходів й потоку товарів один одному. З аргументів, наведених авторами, ставало ясно, що здійснення макроекономічного кругообігу — досить складна і суперечлива задача. Потік товарів й потік доходів не відповідають один одному і автоматично не балансуються. Капіталістичне виробництво створює прибуток, але при цьому неможливо отримати його всього з товарної форми та перетворити на грошову без допомоги держави,

структурних диспропорцій і, відповідних їм витрат. З проведених досліджень випливало, що капіталізм несамодостатній. Він потребує певної інституційної опори. Але навіть і при цьому неминучі труднощі, пов'язані з необхідністю адаптації виробництва і суспільства до безперервних структурних змін.

1.2.3. Проблема ринку в теоріях народників, легальних марксистів

У 80-х роках XIX століття в обговорення проблеми відтворення і нагромадження капіталу включилися російські автори. Спочатку це були народники — В. П. Воронцов (1847–1918), Н. Ф. Даніельсон (1844–1918), Н. К. Михайлівський (1842–1904), С. Н. Южаков (1849–1910), в 90-х роках — легальні марксисты В. І. Ленін (1870–1924), М. І. Туган-Барановський (1865–1919), С. Н. Булгаков (1871–1944), П. Б. Струве (1870–1944).

Дискусія з проблем суспільного відтворення була частиною дискусії про можливість розвитку капіталізму в Росії. Становлення капіталістичного виробництва народники пов'язували з формуванням ринку, внаслідок чого їх цікавила проблема реалізації додаткової вартості та сукупного товарного капіталу в цілому, і у зв'язку з цим — пропорції суспільного відтворення.

Народники, як і С. Сімонді, і К. Родбертус, проблему бачили в реалізації приросту товарної маси, отриманої в результаті розширення масштабів виробництва. Один з найбільших теоретиків народництва Василь Павлович Воронцов, всеросійську популярність якому принесла книга «Долі капіталізму в Росії» (1882), бачив складність реалізації товарів у тому, що заробітна плата не зростає відповідно до зростання виробництва: «...виробництво розширюється з величезною швидкістю, між тим як попит на його продукти всередині країни — в силу того, що не відбувається відповідного зростання заробітної плати та збільшення споживання, відбувається тільки в середовищі найбагатших фабрикантів і аферистів всякого роду — попит на продукти ...зростає значно повільніше і чим далі, тим більше відстає від виробництва»⁶². Внаслідок цього неминуче утвориться надлишок товарів на внутрішньому ринку.

Як видно з наведеної цитати, В. П. Воронцов, як і західноєвропейські дослідники, які займалися цією проблемою, у своїх судженнях виходив з емпіричного факту незмінності реальної заробітної плати. Зростаюча додаткова вартість в результаті нагромадження капіталу

являє собою товарний надлишок, який не може бути реалізований: «кожен робітник виробляє більше, ніж сам споживає, і всі ці надлишки нагромаджуються в небагатьох руках; власники цих надлишків споживають їх самі, для чого обмінюють їх всередині країни і за кордоном на найрізноманітніші продукти необхідності та комфорту; але скільки б вони не їли, не пили і не танцювали, всієї додаткової вартості їм не використати»⁶³. Для реалізації даного надлишку В. П. Воронцов, як і Мальтус, вбачає існування споживачів, які не є виробниками: «Для знищення надлишку товарів необхідно споживання особами, які є абсолютно чужими виробництву»⁶⁴.

Однак у більш пізніх своїх творах він висловлює й іншу думку — капіталістичне відтворення могло б розвиватися, якби кожен приріст національного доходу ділився між капіталістами і робітниками таким чином, що підприємці отримують фонд споживання, що задовольняє їх непродуктивні потреби, а наймані робітники отримують надбавку до зарплати⁶⁵. Однак, ця думка не отримала розвитку, не зрозуміло, якою саме має бути надбавка: на рівні, який зберігає пропорцію праці та капіталу в національному доході, або це співвідношення має змінюватися. Не зрозуміло також, як досягти такої надбавки до зарплати.

В. П. Воронцов, як і інші автори, які досліджували проблему відтворення суспільного капіталу, виходить з передумови незмінності реальної заробітної плати. Розуміння неможливості реалізації приросту товарної маси, яка втілює відносну додаткову вартість, у В. П. Воронцова таке ж, як і у К. Родбертуса, і такі ж рекомендації щодо вирішення соціальної проблеми — якимось чином забезпечити такий розподіл приросту національного доходу між працею та капіталом, який дозволив б зрівняти диспропорцію між зростанням виробництва та незмінністю заробітної плати.

Інший представник народництва — Микола Францевич Даніельсон у 1880 році опублікував велику статтю «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства»⁶⁶, якою була представлена економічна концепція ліберального народництва. У 1893 році він висловив цю концепцію в книзі з такою ж назвою⁶⁷. У книзі він звернувся до найважливішої ідеї народників — про нереальність розвитку капіталізму в Росії внаслідок вузькості внутрішнього ринку і неможливості вийти на зовнішні ринки з причини їх зайнятості розвиненими західними країнами.

Н. Ф. Даніельсон був знайомий з К. Марксом, листувався з ним, вважав себе марксистом і цілком у дусі теорії К. Маркса вів дослі-

дження суспільного відтворення. Він зазначав, що в міру розвитку капіталізму роль робітників як покупців на внутрішньому ринку зменшується. Пов'язано це з тим, що заробітна плата як частина національного доходу зменшується. Навіть якщо в абсолютному вираженні вона і росте, це зростання відстає від зростання доходів капіталістів. Внаслідок цього, з одного боку, зростає надлишок товарів, які не піддаються збуту, з іншого — злидні широких народних мас. Подолати цю диспропорцію можна лише завдяки зовнішнім ринкам.

Як видно з дат публікацій найважливіших творів народників, дискусія з проблеми ринків розгорнулася в першій половині 80-х років XIX століття, ще до виходу в світ II тому «Капіталу» К. Маркса. Проблеми, які обговорювалися в цей період у соціально-економічній публіцистиці, ґрунтувалися на досягненнях економічної науки свого часу і формувалися так, як їх сформулював А. Сміт, що представив суспільний макроекономічний кругообіг без розрізнення капіталу суспільства від доходу суспільства. Авторів цікавила проблема ринків з точки зору динаміки структури національного доходу як вартості та національного продукту як чистого продукту суспільства. Постановка питань була такою ж, як у С. Сісмонді, К. Родбертуса, Ю. Кірхмана. Разом з тим народники були знайомі з проблемами, поставленими у I томі «Капіталу» К. Марксом, і у своїх творах використовували марксистські категорії. В. П. Воронцов та Н. Ф. Даніельсон головною проблемою ринків і головною проблемою реалізації вважали реалізацію додаткової вартості.

В. І. Ленін відзначав це положення у своїй книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), розглядаючи народницьку теорію про неможливість реалізувати додаткову вартість: «Обидва автори зводять питання про реалізацію продукту до реалізації додаткової вартості, уявляючи, очевидно, що реалізація постійного капіталу не є складною»⁶⁸. Однак реалізацію додаткової вартості вважали центральною проблемою кругообігу суспільного капіталу не тільки російські народники, а й усі попередні автори, які досліджували процес суспільного відтворення.

В. П. Воронцов та Н. Ф. Даніельсон, які сприйняли основні положення теорії К. Маркса, викладені в I томі «Капіталу», розмірковуючи в категоріях «Капіталу», намагалися зрозуміти, яким чином буде реалізований приріст товарів, отриманий в результаті технічного прогресу. Вони розглядали і шукали відповідь на те ж саме питання, яке досліджувалося і попередніми авторами. Вони, як і їх попередники,

не знайшли покупців приросту товарної маси, яка втілює відносну додаткову вартість.

Широкий суспільний інтерес до проблеми реалізації, її обговорення, викликали відповідний інтерес до трактування суспільного відтворення у II томі «Капіталу» К. Маркса. Цей том, опублікований в травні 1885 Ф. Енгельсом, у грудні того ж року був виданий в Росії в перекладі Н. Ф. Данієльсона. Тут відтворення було представленим без науково-технічного прогресу, що виражається в теорії К. Маркса в зростанні органічної будови капіталу, виробництві відносної додаткової вартості та зростанні норми додаткової вартості. II том «Капіталу» не відповів на головне питання, яке не давало покою С. Сісмонді, К. Родбертусу, російським народникам — хто купить приріст товарної маси, що втілює відносну додаткову вартість. Проблема реалізації залишалася невирішеною.

В обговорення проблеми у 90-ті роки XIX століття включилися російські марксисты. В їхніх творах можна виділити дві лінії. Одна лінія пов'язана з пошуком відповіді на питання про суб'єктів попиту на додаткову вартість. Інша — являє собою спроби розвинути теорію відтворення суспільного капіталу К. Маркса, включивши в дослідження технічний прогрес. Обидві лінії досліджень велися в рамках відомих методологічних передумов, визначених К. Марксом у II томі «Капіталу», і спиралися на його теорію виробництва капіталу, обґрунтовану у I томі «Капіталу». Так, сам К. Маркс і всі дослідники проблеми, як попередні, так і наступні, припускали незмінною реальну заробітну плату. Крім цього, К. Маркс і його послідовники вважали, що технічний прогрес виражається у зростанні органічної будови капіталу.

Один з найвідоміших представників легального марксизму — П. Б. фон Струве (1870—1944) у книзі «Критичні нотатки до питання про економічний розвиток Росії» (1894), критикував уявлення народників, зокрема, В. П. Воронцова і М. Ф. Данієльсона про те, що капіталізм звукує свій внутрішній ринок, розорюючи натуральне і дрібнотоварне господарство. П. Б. Струве стверджував, що з руйнуванням натурального господарства створюється товарне виробництво, що перетворює в покупців нові верстви населення, і в результаті внутрішній ринок розширюється, а не звукується. Однак він погоджувався з теорією В. П. Воронцова, «оскільки вона констатує той факт, що додаткова вартість не може бути реалізована в споживанні ні капіталістів, ні робітників, а передбачає споживання третіх осіб»⁶⁹. На думку П. Б. Струве, тільки в самому загальному уявлен-

ні про капіталістичне виробництво можна абстрагуватися від третіх осіб, в реальному ж суспільстві завжди існують не тільки підприємці та наймані робітники, а й держслужбовці, представники ліберальних професій. Саме вони, ці треті особи, і необхідні для реалізації надлишку додаткової вартості понад споживання підприємців. Питання полягає лише в тому, чи достатньо їх споживання для реалізації всієї додаткової вартості. На це питання П. Б. Струве прямо не відповідає, проте він вважав, що «протилежне у всякому разі повинно бути доведено»⁷⁰. Принаймні, на його думку, «за відомих умов капіталістична промисловість може отримати дуже широкий розвиток, спираючись виключно на внутрішній ринок»⁷¹. Таким чином, виходить, що треті особи необхідні: як зовнішній ринок — у Воронцова, або як некапіталістичне середовище — у Струве. У концепції Струве незрозуміло, яким чином треті особи оплачують товари. Прості товаровиробники повинні продати свої, щоб отримати необхідні для покупок гроші. У результаті вони не тільки купують товари, звільняючи ринок, а й кидають на ринок свої товари, заповнюючи його.

Народництво критикували й інші представники легального марксистизму, зокрема, С. Н. Булгаков (1871—1944). У 1897 році він опублікував книгу «Про ринки при капіталістичному виробництві», в якій він популяризував теорію відтворення суспільного капіталу К. Маркса і одночасно критикував ідеї народників про третіх осіб і зовнішні ринки. С. Н. Булгаков поставив питання про джерело купівельної сили третіх осіб, що мають своїм спеціальним призначенням споживання додаткової вартості⁷². С. Н. Булгаков виступив також проти уявлення про те, що надлишок додаткової вартості, який неможливо реалізувати всередині країни, може бути реалізований на зарубіжних ринках. Він зазначав, що вивезення товарів супроводжується їх ввезенням, що робить звернення до зовнішніх ринків неспроможним⁷³. На його думку, уявлення народників про зовнішні ринки як способу реалізації надлишку додаткової вартості менш вдале, ніж ідеї непродуктивного споживання Мальтуса, Кірхмана та й самого В. П. Воронцова як автора статті про мілітаризм і капіталізм⁷⁴.

Російські марксистські теоретики, які широко публікувалися вже після виходу в світ II тому «Капіталу» К. Маркса, у трактуванні проблеми ринків виходили з теорії відтворення суспільного капіталу К. Маркса, теорію цю намагалися розвинути, адаптувати до умов Росії.

Після видання II тому «Капіталу» стало ясно, що схеми відтворення суперечать висновкам, отриманим в I томі «Капіталу». Досліджен-

ня процесу виробництва капіталу в I томі дало підстави вважати, що прагнення отримувати прибуток в умовах конкуренції змушує впроваджувати у виробництво досягнення технічного прогресу, що виражається у зростанні органічної будови капіталу, що веде до безробіття і одночасно до виробництва відносної додаткової вартості, тобто до зростання норми додаткової вартості. У схемах ж відтворення ці процеси не відображені. Схеми демонструють виробництво, яке розширюється при незмінній органічній будові капіталу, а значить, якщо слідувати логіці К. Маркса, при відсутності технічного прогресу. Але це означає, що не виробляється відносна додаткова вартість, відповідно, не збільшується норма додаткової вартості. У схемах відтворення виробництво розширюється, не тільки не створюючи відносного перенаселення, але, навпаки, збільшуючи зайнятість.

Дане протиріччя необхідно було подолати. Сам хід дослідження проблеми ускладнив завдання і надав йому якісно новий рівень складності. Тепер треба було зрозуміти не тільки процес реалізації додаткової вартості, виробленої в умовах технічного прогресу, а й масштаби виробництва засобів виробництва.

Спробу подолати відмічені протиріччя, розвинути теорію відтворення, включивши в дослідження НТР, майже одночасно зробили В. І. Ленін і М. І. Туган-Барановський. Схеми з урахуванням зростання органічної будови капіталу вони побудували незалежно один від одного, використовуючи при цьому різні підходи.

1.3. ДИНАМІКА СУКУПНОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ У ПРОЦЕСІ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

1.3.1. Теорія відтворення і обігу всього суспільного капіталу К. Маркса

Новим етапом у процесі формування теорії відтворення і нагромадження капіталу стала теорія К. Маркса (1818–1883). Ця теорія є продовженням і розвитком його теорії вартості, додаткової вартості, концепція робочої сили як товару.

Відповідно до методу сходження від абстрактного до конкретного К. Маркс спочатку досліджує процес виробництва капіталу. На цьому рівні аналізу він розглядає нагромадження капіталу «взагалі». Спочатку капітал розглядається найбільш абстрактно — як самозростаю-

ча вартість⁷⁵, вартість, яка створює додаткову вартість, тобто деякий надлишок над витратами⁷⁶. За думкою К. Маркса, це самозростання вартості можна побачити в процесі руху капіталу в сфері обігу, однак відбувається воно не в сфері обігу, а в сфері виробництва. Для пояснення того, як створюється приріст вартості, К. Маркс ділить капітал на дві частини — постійний, авансований на купівлю засобів виробництва, і змінний, авансований на купівлю робочої сили. У процесі виробництва робочий своєю працею створює вартість, що перевищує величину витрат на виробництво. Відбувається це завдяки двоїстому характеру праці: абстрактною працею створюється нова вартість, що перевищує витрати на купівлю робочої сили, одночасно конкретною працею зберігається вартість засобів виробництва, переноситься на створюваний товар, стаючи частиною його вартості. Концепція двоїстого характеру праці, яка обґрунтована в теорії вартості К. Маркса, дозволила йому пояснити наявність в ціні товару частини, що відповідає зносу основного капіталу і, таким чином, вирішити протиріччя, яке властиве теорії вартості А. Сміта.

Завдяки розподілу капіталу на постійний і змінний, капітал представляється як відношення найманих робітників, які вимушені продавати свою робочу силу для того, щоб отримати кошти для існування, і капіталістів, які купують робочу силу для того, щоб отримати додаткову вартість. Отримання додаткової вартості стає мотивом функціонування капіталу, на збільшення додаткової вартості спрямований цілий комплекс заходів. Виробляється додаткова вартість в результаті того, що час, необхідний для створення еквівалента вартості робочої сили, обмежений лише частиною робочого дня. Праця в час, який залишився, створює додаткову вартість наймачеві. Збільшити додатковий час можна, збільшуючи тривалість робочого дня. Звичайно, що таке збільшення тривалості робочого дня має фізичні та соціальні межі. Збільшити додатковий час можна і в межах даної, фіксованої тривалості робочого дня, якщо скоротити необхідний час, тобто час, протягом якого відтворюється еквівалент вартості робочої сили. Це можливо здійснити за допомогою підвищення продуктивності праці. При підвищенні продуктивності праці усі товари здешевлюються, у тому числі і ті, які складають споживчий кошик осіб найманої праці. Це означає, що при незмінній споживчій корзині, за рахунок здешевлення товарів, що входять до її складу, вартість робочої сили знижується при збереженні незмінної реальної заробітної плати, тобто заробітної плати, вираженої в товарах. Відповідно,

для створення еквівалента вартості робочої сили в нових умовах буде потрібно менше часу, в порівнянні з тим, що було потрібно до підвищення продуктивності праці. Різниця між часом, необхідним для створення еквіваленту вартості робочої сили в старих умовах, і часом, необхідним для створення еквіваленту вартості робочої сили в нових умовах, буде часом, протягом якого виробляється додаткова вартість. Цю форму додаткової вартості К. Маркс назвав відносною. Виробництво відносної додаткової вартості є мотивом підвищення продуктивності праці. Заради підвищення продуктивності праці в виробництві впроваджуються досягнення технічного прогресу. Виходячи з такого розуміння капіталу, К. Маркс аналізує сенс його нагромадження. Висновком з цього аналізу стало формулювання загального закону капіталістичного нагромадження, тобто пояснення соціально-економічних причин економічної поляризації суспільства, диференціації доходів, безробіття.

Наступним етапом сходження від абстрактного до конкретно-го стало дослідження процесу обігу капіталу. На цьому рівні аналізу К. Маркс спочатку досліджує кругообіг і обіг індивідуального капіталу, а потім — кругообіг і обіг всього суспільного капіталу. Таким чином, К. Маркс обґрунтував розуміння капіталу як економічних відносин, показав принципову відмінність двох його частин — постійного капіталу, втіленого у засобах виробництва, і змінного, втіленого у найманій праці. Далі він виявив тенденції у зміні будови капіталу, охарактеризував його як безперервний рух, зміну функціональних форм. Виходячи з цілісного розуміння капіталу і процесу його нагромадження, К. Маркс обґрунтував принципово новий підхід до проблеми макроекономічного кругообігу.

К. Маркс формулює проблему відтворення суспільного капіталу в самій загальній формі. «Питання, яке безпосередньо постає перед нами, полягає в наступному: яким чином капітал, спожитий у процесі виробництва, відшкодовується за своєю вартістю з річного продукту, і яким чином процес цього відшкодування переплітається із споживанням додаткової вартості капіталістами і заробітної плати робітниками?»⁷⁷.

Для вирішення поставленої задачі необхідно визначити, що собою представляє увесь капітал суспільства. На ринку кожен окремий капітал представлений, насамперед, у товарній формі. Тому логічно й весь суспільний капітал аналізувати в товарній формі, як товарний капітал. Ну а оскільки мова йде про товар, два його фактори — споживча

вартість і вартість — властиві і товарному капіталу в цілому. Тому весь товарний капітал суспільства необхідно досліджувати крізь призму цих двох факторів — його вартості і його споживчої вартості. Що стосується першого фактора, то структура вартості всіх товарів повинна бути такою ж, як і структура вартості окремого товару, тобто в ній має бути присутня частина, еквівалентна вартості спожитого постійного капіталу, і частина, що є новою вартістю — еквівалентом вартості робочої сили і додатковою вартістю. Що стосується другого фактора, розділити весь світ корисних речей можна на основі їх функціональної ролі — чи входять вони до об'єктів особистого споживання, або ж відносяться до об'єктів виробничого споживання. Таким чином, весь суспільний капітал представлений складною сукупністю товарів, частина з яких є предметами споживання, інша частина — засобами виробництва. При цьому вартість всієї цієї товарної маси є капітал суспільства і доходи суспільства.

Спочатку мова йде про відтворення в незмінному масштабі. Далі передбачається не тільки те, що продукти обмінюються за своєю вартістю, але і те, що не відбувається ніяких змін у величині вартості складових частин продуктивного капіталу. Незмінність вартості в даному контексті означає абстрагування від технічного прогресу. Таке припущення К. Маркс пояснював наступним чином: «Що ж до змін у величині вартості, то, якщо вони мають загальний характер і рівномірно торкаються всіх галузей виробництва, вони не викликають ніяких змін у співвідношенні між складовими частинами вартості всього річного продукту. Навпаки, якщо вони мають частковий характер і торкаються всіх галузей виробництва не в рівній мірі, то вони являють собою такі порушення, які, *по-перше*, можуть бути зрозумілі як порушення лише за тієї умови, якщо їх розглядати як *відхилення* від незмінних відносин вартості; але, *по-друге*, якщо доведений закон, згідно з яким одна частина вартості річного продукту відшкодовує постійний, а інша частина — змінний капітал, то в цьому законі нічого не змінила б будь-яка революція у величині вартості, все одно, чи відбудеться вона у величині вартості постійного або змінного капіталу. Вона змінила б тільки відносну величину тих частин вартості, які функціонують в якості того чи іншого капіталу, так як на місце початкових вартостей виступили б інші вартості»⁷⁸.

Таким чином, проблема відтворення суспільного капіталу в чистому вигляді формулюється в найбільш абстрактній формі як пробле-

ма взаємозв'язку складових частин капіталу і взаємовідносин основних класів капіталістичного суспільства. Для характеристики цього взаємозв'язку К. Маркс, говорячи мовою сучасної науки, побудував теоретичну модель простого відтворення на основі наступних передумов. Розглядається стаціонарна економіка, в якій відсутній технічний прогрес, товари продаються за вартістю, яка, як вже було зазначено, не змінюється за час обігу капіталу, також не змінюється і органічна будова капіталу, вартість постійного капіталу повністю переноситься на продукт за один виробничий цикл, тобто не враховується відмінність між основним і оборотним капіталом, суспільство складається тільки з двох класів — робітників і капіталістів, відповідно, доходи зводяться до заробітної плати і додаткової вартості, зовнішня торгівля не враховується, в обігу перебувають лише металеві гроші, що виконують функцію засобу обігу.

Наступним етапом дослідження стало запропоноване К. Марксом розмежування двох підрозділів в суспільному виробництві: перший підрозділ виробляє засоби виробництва, другий — предмети споживання. Таке розмежування дозволило відокремити в суспільному масштабі капітал від доходів. Засоби виробництва втілюють капітал суспільства, а предмети споживання — доходи суспільства. У кожному підрозділі капітал складається з двох частин — постійний капітал і змінний капітал. Вартість всього річного продукту кожного підрозділу розпадається на три частини — відшкодування постійного капіталу, відшкодування змінного капіталу і додаткова вартість. Просте відтворення означає, що процес виробництва з року в рік повторюється в незмінному масштабі, отже, вся додаткова вартість використовується на цілі особистого споживання капіталіста.

Рух річного товарного капіталу суспільства, тобто обіг суспільного капіталу як усередині кожного підрозділу, так і між ними пояснюється наступним чином. Частини сукупного товарного капіталу другого підрозділу, що є по вартості доходами (заробітною платою і додатковою вартістю) і представлені предметами споживання, обмінюються в межах цього підрозділу. Залишається частина продукту другого підрозділу, що є за вартістю постійним капіталом цього підрозділу, а за натурально-речовою формою представлена предметами споживання. Ця частина товарного капіталу повинна бути перетворена в засоби виробництва. Одночасно частини сукупного товарного капіталу першого підрозділу, що є по вартості доходами (заробітною платою і додатковою вартістю) і представлені засобами виробництва, повин-

ні бути по натурально-речовій формі представлені предметами споживання. Таким чином, необхідний і можливий обмін між першим і другим підрозділами суспільного виробництва. Фундаментальною основою цього обміну є збіг вартісних величин доходів першого підрозділу і постійного капіталу другого підрозділу. Залишився ще постійний капітал першого підрозділу, втілений у засобах виробництва, що слугує для відшкодування спожитого в цьому ж підрозділі постійного капіталу. Для цього необхідний лише взаємний обмін засобами виробництва як частинами сукупного товарного капіталу першого підрозділу, подібний взаємному обміну предметами споживання в межах другого підрозділу.

Для наочності суджень К. Маркс склав умовний числовий приклад, яким схематично пояснює взаємні обміни частин сукупного товарного капіталу двох підрозділів:

$$\text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} = 6000$$

$$\text{II. } 2000 \text{ c} + 500 \text{ v} + 500 \text{ m} = 3000.$$

Звідси видно, що головною пропорцією простого відтворення є рівність $\text{I} (\text{v} + \text{m}) = \text{IIc}$. Саме вона визначає співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва. Співвідношення ж між постійним капіталом і доходом кожного підрозділу визначається органічною будовою капіталу і нормою додаткової вартості.

У виробництві предметів споживання К. Маркс, як і його попередники, бачив дві неоднорідні частини — виробництво звичайних життєвих засобів, що входять в споживання осіб найманої праці, які уречевлюють їхні доходи, і виробництво предметів розкоші, що входять в споживання власників капіталу і уречевлюють доходи останніх. Тому в межах II підрозділу К. Маркс виділив два підвідділи: *IIa* — виробництво необхідних життєвих засобів і *IIb* — виробництво предметів розкоші. Він взяв і для обох підрозділів суспільного виробництва, і для двох підвідділів підрозділу II однакове співвідношення постійного капіталу до змінного і припустив, що середнє співвідношення у витрачанні додаткової вартості на необхідні життєві потреби і на предмети розкоші в обох підрозділах і підвідділах становить $3:2^{79}$. В результаті цих припущень структура другого підрозділу виглядає наступним чином:

$$\text{IIa. } 1600 \text{ c} + 400 \text{ v} + 400 \text{ m} = 2400$$

$$\text{IIb. } 400 \text{ c} + 100 \text{ v} + 100 \text{ m} = 600.$$

Обіг між двома підрозділами з урахуванням підвідділів Па і Пб відбувається наступним чином. Предмети споживання на суму у 2000 ($1600c + 400c$) купуються робітниками і капіталістами I підрозділу. Робітники на $1000v$ купують тільки в підвідділі Па, а капіталісти там купують лише на $600m$, а на решту $400m$ вони купують в підвідділі Пб. Відповідно, капіталісти підвідділу Па купують засоби виробництва в I підрозділі на суму в 1600 грошових одиниць, а капіталісти підвідділу Пб — на суму в 400. Звідси видно, що схема обміну доходів (заробітної плати і додаткової вартості) першого підрозділу на продукцію другого не змінюється від того, що в другому підрозділі виділяються два підвідділи.

Предмети споживання, вироблені підвідділом Па на суму 800 ($400v + 400m$) розподіляються наступним чином: працівники споживають на $400v$, капіталісти — на $240m$ (відповідно до припущення про витрачання на необхідні життєві засоби 60 % доходу). Залишок на суму в 160 може бути проданий тільки в підвідділі Пб.

А в цьому підвідділі вироблено предметів розкоші на суму в 600 грошових одиниць, з яких 400 вже обміняні з першим підрозділом. Для можливого обміну залишається 200 ($100v + 100m$). З 100 одиниць додаткової вартості капіталісти на предмети розкоші витрачають 40 %, тобто 40 грошових одиниць, які обмінюються всередині Пб. Для обміну на необхідні життєві засоби залишається предметів розкоші на суму ($100v + 60m$) = 160 грошових одиниць. Саме стільки (160) і складає залишок предметів споживання, вироблених підвідділом Па і представлених для обміну з підвідділом Пб. В результаті обмін успішно завершено.

Таким чином, виділивши два підрозділи суспільного виробництва і два підвідділи в підрозділі, що виробляє предмети споживання, К. Маркс зміг відокремити капітал суспільства від доходу і показати, яким чином відбувається обіг суспільного капіталу. Для безперебійного руху всього суспільного капіталу необхідна підтримка певних пропорцій, визначених співвідношень між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання. У більш детальному вигляді — певних співвідношень між виробництвом засобів виробництва, виробництвом звичайних предметів споживання і виробництвом предметів розкоші. Кількісно пропорції між двома підрозділами суспільного виробництва і двома підвідділами другого підрозділу задаються органічною будовою капіталу і нормою додаткової вартості.

З суджень і наведеної цифрової ілюстрації проблеми можна скласти співвідношення, що балансують частини сукупного товарного капіталу суспільства за вартістю і за натуральною формою:

$$1. I(v+m)=IIc$$

$$2. II(c+v+m)=I(v+m)+II(v+m)$$

$$3. I(c+v+m)=Ic+IIv$$

З'ясувавши взаємини складових частин суспільного капіталу в умовах самої абстрактної моделі відтворення — моделі простого відтворення — К. Маркс, слідуючи своєму методу дослідження, що передбачає рух від абстрактного до конкретного, переходить до аналізу взаємини складових частин суспільного капіталу в умовах більш конкретної моделі відтворення — моделі розширеного відтворення. Тут, як і при дослідженні простого відтворення, К. Маркс передбачає, що обмін здійснюється за вартістю і не відбувається ніяких змін у величині вартості складових частин виробничого капіталу.

Розширене відтворення, соціально-економічною формою якого є нагромадження капіталу, здійснюється на основі перетворення додаткової вартості в капітал. Таке продуктивне споживання додаткової вартості зовсім не означає відмови від її особистого споживання, а лише припускає, що вона поділяється на фонд нагромадження і фонд споживання капіталіста. Спонукальним мотивом виробництва залишається отримання додаткової вартості і, відповідно, її споживання. Різниця полягає в тому, що при простому відтворенні додаткова вартість повністю спрямовується на особисте споживання капіталістів, тоді як при розширеному «цей мотив, тобто особисте споживання, зберігає своє значення, виступаючи в супроводі мотиву збагачення і на противагу йому як такому»⁸⁰.

Для переходу від простого відтворення до розширеного необхідні додатковий постійний і змінний капітал, тобто додаткові засоби виробництва, і наймані працівники. Тому К. Маркс передбачає зміну головного співвідношення — $I(v + m)$ до IIc . Не вся сума доходів першого підрозділу має бути матеріально втілена в засобах виробництва для виробництва предметів споживання. Частина цих доходів, що спрямовується на розширення масштабів виробництва в першому підрозділі, повинна бути матеріально втілена в засобах виробництва, що залишаються в цьому ж першому підрозділі: «Для того, щоб відбувся перехід від простого до розширеного відтворення, виробництво підрозділу I повинно бути в змозі створювати менше елементів по-

стійного капіталу для підрозділу II, але в тій же мірі більше для підрозділу I. Цей перехід, який не завжди здійснюється без ускладнень, полегшується тим фактом, що деякі продукти підрозділу I можуть служити засобами виробництва в обох підрозділах»⁸¹.

Для К. Маркса цілком очевидно, що розширювати масштаби виробництва, тобто нагромаджувати капітал, змушує конкуренція: «Розвиток капіталістичного виробництва робить постійне зростання вкладеного в промислове підприємство капіталу необхідністю, а конкуренція нав'язує кожному індивідуальному капіталісту іманентні закони капіталістичного способу виробництва як зовнішні примусові закони. Вона змушує його постійно розширювати свій капітал для того, щоб його зберегти, а розширювати свій капітал він може лише за допомогою прогресуючого нагромадження»⁸².

Таким чином, хоча К. Маркс і вважав, що поділ додаткової вартості на нагромаджувану і споживану частини є актом волі капіталіста⁸³, але все ж це не вільна воля, вона підпорядкована економічній необхідності. Імпульс розширенню виробництва, на думку К. Маркса, задає перший підрозділ. Відштовхуючись від головної балансової рівності простого відтворення $I(v + m) = IIc$, неважко побачити, що чим більше різниця між сумою доходів першого підрозділу і величиною постійного капіталу другого, тим більше ресурсів у суспільства для розширення масштабів виробництва.

Схему відтворення в розширеному масштабі К. Маркс пояснює на умовному числовому прикладі. Припустимо, що річний продукт суспільства має наступний вигляд:

$$I. 4000c + 1000v + 1000m = 6000$$

$$II. 1500c + 750v + 750m = 3000$$

$$\text{Сумма } 9000.$$

Припустивши, що половина додаткової вартості (500m) першого підрозділу нагромаджується, одержуємо, що для обміну з другим підрозділом залишаються доходи на суму I (1000v + 500m). Ці доходи повинні бути перетворені з форми засобів виробництва в форму предметів споживання за допомогою обміну з 1500cII. В результаті в підрозділі I залишаються кошти виробництва на суму (4000c + 500m), з яких 500m підлягають нагромадженню. Відштовхуючись від органічної будови капіталу першого підрозділу, можна припустити, що з 500 одиниць додаткової вартості першого підрозділу 400 мають перетворитися на постійний капітал, 100 — в змінний. Розміщення су-

купного продукту I підрозділу, змінене з метою нагромадження, має наступний вигляд:

$$I. 4400c + 1100v + 500m \text{ (фонд споживання)} = 6000.$$

Капітал I підрозділу, що вступає у виробництво при його розширенні, складе $(4000c + 400c + 1000v + 100v)$.

У свою чергу, підрозділ II з метою нагромадження купує у підрозділі I 100 одиниць додаткової вартості, що існують у вигляді засобів виробництва, обмінюючи на них 100 одиниць своєї додаткової вартості, що існують у формі предметів споживання. Тепер у підрозділі II постійний капітал становить $(1500C + 100c) = 1600c$. Для використання в процесі виробництва додаткового постійного капіталу 100с необхідна додаткова робоча сила. Відповідно до органічної будови капіталу II підрозділу 2:1, необхідно виділити з додаткової вартості цього підрозділу 50 одиниць на покупку додаткової робочої сили, в результаті змінний капітал зростає з 750 до 800. Це розширення постійного і змінного капіталу II підрозділу в цілому на 150 одиниць здійснюється з його додаткової вартості. Таким чином, з 750 одиниць додаткової вартості 600 залишаються в якості фонду споживання капіталістів II підрозділу. В результаті розподілу та обмінів річний продукт II підрозділу має наступний вигляд:

$$II. 1600c + 800v + 600m \text{ (фонд споживання)} = 3000.$$

Капітал II підрозділу, що вступає у виробництво при його розширенні, складе $(1600c + 800v)$.

Річний продукт суспільства має вигляд:

$$I. 4400c + 1100v + 500m \text{ (фонд споживання)} = 6000$$

$$II. 1600c + 800v + 600m \text{ (фонд споживання)} = 3000$$

$$\text{Сума } 9000.$$

Капітал суспільства має вигляд:

$$I. 4400c + 1100v = 5500$$

$$II. 1600c + 800v = 2400$$

$$\text{Сума } 7900,$$

тоді як до початку періоду було:

$$I. 4000c + 1000v = 5000$$

$$II. 1500C + 750v = 2250$$

$$\text{Сума } 7250.$$

На основі виробництва з таким збільшеним капіталом в кінці наступного року отримаємо:

$$\text{I. } 4400c + 1100v + 1100m = 6600$$

$$\text{II. } 1600c + 800v + 800m = 3200$$

$$\text{Сума } 9800.$$

Припустимо, що нагромадження в підрозділі I триває в такій же пропорції; тоді, 550m будуть витрачені як дохід, а решта 550m будуть нагромаджені. У такому випадку 1100v будуть відшкодовані за допомогою обміну на 1100Pc, далі, 550Im повинні бути реалізовані в рівній сумі товарів II підрозділу, тобто в загальному підсумку повинні бути реалізовані 1650I (v + m). Але, постійний капітал II підрозділу, що підлягає відшкодуванню, становить тільки 1600, отже, інші 50 повинні бути додані з 800Pm. В результаті отримаємо:

I. 4400c + 550m (які підлягають капіталізації); крім того, у фонді споживання капіталістів і робітників (1100v + 550m) = 1650, реалізовані в товарах ПС.

II. 1650c (у тому числі 50 додані з Pm) + 800v + 750m (фонд споживання капіталістів).

Але якщо в підрозділі II між v і c зберігається колишня пропорція, то на 50c доведеться затратити ще 25v, які можна взяти з 750m. В результаті отримаємо:

$$\text{II. } 1650c + 825v + 725m.$$

У підрозділі I капіталізації підлягають 550m; якщо зберігається колишня пропорція між c і v, то 440 з них складають постійний капітал і 110 — змінний капітал. Ці 110 можуть бути взяті з 725 Pm, тобто предмети споживання вартістю в 110 будуть спожиті робочими підрозділу I замість капіталістів підрозділу II, отже, останні будуть змушені перетворити в капітал ці 110m, які вони не можуть спожити. Таким чином, з 725 Pm залишається 615 Pm. Але якщо підрозділ II таким чином перетворює ці 110 в додатковий постійний капітал, то йому знадобиться ще 55 додаткового змінного капіталу; воно повинно буде взяти їх знову-таки зі своєї додаткової вартості; якщо відняти ці 55 з 615 Pm, то для споживання капіталістів підрозділу II залишиться 560. В результаті розподілу та обмінів капітал, що вступає у виробництво в наступному році, складе:

$$\text{I. } (4400c + 440c) + (1100v + 110v) = 4840c + 1210v = 6050$$

$$\text{II. } (1600c + 50c + 110c) + (800v + 25v + 55v) = 1760c + 880v = 2640$$

$$\text{Сума } 8960.$$

Розрахунок цього умовного числового прикладу на п'ять років показує наступні масштаби зростання виробництва: «Весь капітал підрозділів I і II зріс з $5500C + 1750v = 7250$ до $8784c + 2782v = 11566$, отже, відносно 100:160. Вся додаткова вартість спочатку складала 1750, тепер вона становить 2782. Спожита додаткова вартість спочатку складала 500 для підрозділу I і 600 для підрозділу II, разом = 1100; в останній рік вона становить 732 для підрозділу I і 745 для підрозділу II, разом = 1477. Отже, вона зросла відносно 100:134»⁸⁴. Цим висновком К. Маркс відповів на питання, навіщо розширювати виробництво, відмовляючи собі в споживанні. Відповідь зрозуміла — з часом споживання розширюється. Однак звертає на себе увагу факт зниження ефективності виробництва. Для того щоб отримати зростання споживання на 34 %, доводиться збільшувати капітал на 60 %.

З суджень і наведеного цифрового прикладу можна скласти співвідношення, що балансують частини сукупного товарного капіталу суспільства за вартістю і за натуральною формою в умовах розширеного відтворення:

1. $I(v + \Delta v + m_p) = II(c + \Delta c)$;
2. $I(z + v + m) = I(z + \Delta c) + II(c + \Delta c)$;
3. $II(z + v + m) = I(v + \Delta v + m_d) + II(v + \Delta v + m_d)$,

де c , v , m — відповідно, постійний капітал, змінний капітал, додаткова вартість,

Δc — розширення постійного капіталу за рахунок додаткової вартості,

Δv — розширення змінного капіталу за рахунок додаткової вартості,

m_d — споживана капіталістами частина додаткової вартості.

Розширене відтворення представлено К. Марксом в найбільш абстрактній формі, без урахування технічного прогресу. Здавалося б, наступною сходинкою у сходженні від абстрактного до конкретного мало б бути дослідження розширеного відтворення з урахуванням технічного прогресу. Про це нібито свідчить і другий приклад, наведений К. Марксом для ілюстрації розширеного відтворення⁸⁵. У цьому прикладі дана цифрова ілюстрація розширеного відтворення на основі більш високої органічної будови капіталу. Однак ця більш висока органічна будова залишається незмінною протягом трьох років, для яких розрахований приклад.

У даному прикладі К. Маркс припустив, що органічна будова капіталу, не 4:1, як у першому випадку, а 5:1. Далі з року в рік органічна

будова капіталу не змінюється. Схема розподілу сукупного товарного капіталу підрозділів та обміну між ними залишається тією ж. Сам перехід до більш високої органічної будови капіталу К. Маркс не розглядає.

Приклад цей не закінчений, він ґрунтується на передумові, що технічний прогрес — це зростання органічної будови капіталу. При цьому, виходячи з цієї логіки, тобто логіки технічного прогресу як зростання вартості і продуктивності капіталу при даному змінному капіталі, збільшується розрив у масштабах виробництва засобів виробництва і предметів споживання.

«Візьмемо тепер річний продукт в 9000, який цілком знаходиться в руках класу промислових капіталістів у формі товарного капіталу, у формі, при якій загальне середнє співвідношення змінного і постійного капіталу становить 1:5. Це передбачає: вже значний розвиток капіталістичного виробництва і відповідний розвиток продуктивної сили суспільної праці; значне, вже раніше здійснене розширення масштабу виробництва; нарешті, розвиток усіх умов, що створюють відносне перенаселення в робочому класі»⁸⁶. При зазначеному співвідношенні змінного і постійного капіталу річний продукт, якщо округлити дріб, буде розподілятися наступним чином:

$$\text{I. } 5000c + 1000v + 1000m = 7000$$

$$\text{II. } 1430c + 285v + 285m = 2000$$

$$\text{Сумма } 9000$$

Далі здійснення відтворення таке ж, як і в попередньому прикладі — імпульс розширенню виробництва задає перший підрозділ, в якому половина додаткової вартості нагромаджується і половина споживається особисто капіталістами⁸⁷.

Підводячи підсумок розгляду співвідношень збалансованого відтворення, К. Маркс зазначає, що при обміні I ($v + m$) на IIС можливі такі варіанти.

При простому відтворенні обидві ці величини повинні бути рівні і повинні відшкодовувати одна іншу, інакше просте відтворення не може відбуватися безперешкодно.

При розширеному відтворенні важлива норма нагромадження. У наведених прикладах передбачалося, що норма нагромадження в підрозділі I $= 1/2 m$ і не змінюється протягом розглянутих років. Допускалася тільки зміна пропорції, у якій нагромаджений капітал ділиться на постійний і змінний. При цьому вийшло три випадки:

1. $I(v + 1/2 m) = \text{ПС}$. Отже, ПС менше, ніж $I(v + m)$. Тільки за цієї умови і можливе нагромадження.

2. $I(v + 1/2 m) = \text{більше ПС}$. У цьому випадку відшкодування досягається завдяки тому, що до ПС приєднується відповідна частина Пт , так що їх сума $= I(v + 1/2 m)$. Тут обмін для підрозділу II — це не просте відтворення його постійного капіталу, а вже нагромадження, збільшення постійного капіталу на частину додаткового продукту, яку підрозділ II обмінює на засоби виробництва підрозділу I. Таке збільшення постійного капіталу в той же час припускає, що підрозділ II відповідно збільшує свій змінний капітал, джерелом чого служить його власний додатковий продукт.

3. $I(v + 1/2 m)$ менше ПС. У цьому випадку підрозділ II не цілком відтворює свій постійний капітал за допомогою обміну з підрозділом I, стикаючись з дефіцитом постійного капіталу. Для відшкодування дефіциту необхідна наявність в підрозділі II вільного грошового капіталу. Відшкодування постійного капіталу II підрозділу в таких умовах не викликає подальшого нагромадження там змінного капіталу, так як його постійний капітал за допомогою такої операції тільки цілком відтворюється за своєю величиною⁸⁸.

Як впливає з логіки суджень, основою пропорційних залежностей в суспільному виробництві є обмін засобів виробництва на предмети споживання. Ілюстрація проблеми схемами наочно показує, що не весь капітал суспільства перетворюється в доходи суспільства, не завжди капітал одних стає доходом інших, як вважала класична політична економія з часів А. Сміта. У сукупному продукті кожного року є капітал, що ні за яких обставин не перетворюється на дохід кого б то не було, свого роду «сухий залишок», без урахування якого масштаби суспільного виробництва будуть представлені неадекватно.

Така загалом теорія відтворення суспільного капіталу К. Маркса. Вона відповіла лише на деякі питання, поставлені попередніми дослідженнями проблеми, але одночасно сформулювала нові питання.

У порівнянні з моделлю Ф. Кене модель К. Маркса в деяких аспектах виявляється більш абстрактною, в інших — більш конкретною. Більш абстрактною вона є тому, що в теорії суспільного відтворення, розробленої К. Марксом, розглядається тільки сфера матеріального виробництва, в ній немає невиробничої сфери, а гроші виконують лише одну функцію — засобу обігу. Більш конкретною модель К. Маркса є у зв'язку з тим, що все матеріальне виробництво розглядається докладніше. За натурально-речовою формі воно ділиться

на два великих підрозділи — виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання, а в межах останнього виділяється виробництво необхідних життєвих засобів і виробництво предметів розкоші.

При порівнянні схеми, що характеризує реалізацію сукупного товарного капіталу суспільства К. Маркса зі схемою реалізації С. Сісмонді, перш за все, звертає на себе увагу той факт, що теорія суспільного відтворення К. Маркса виходить з уявлення про збіг попиту і пропозиції, тоді як для С. Сісмонді їх розбіжність є відправним пунктом суджень. Як і Сісмонді, К. Маркс виділяв у виробництві предметів споживання два підрозділи — виробництво необхідних життєвих засобів і виробництво предметів розкоші⁸⁹. При цьому, на відміну від Сісмонді, його цікавила не динаміка співвідношення між цими двома підвідділами II підрозділу, а співвідношення між I і II підрозділами суспільного виробництва. Головну складність для С. Сісмонді становило питання про цілі нагромадження і, відповідно, пояснення переходу від простого відтворення до розширеного. Щоб можна було здійснити такий перехід, капіталісти повинні відмовитися від особистого споживання частини прибутку заради продуктивного його споживання.

К. Маркс теж так само розуміє перехід від простого відтворення до розширеного: «Для того, щоб відбувся перехід від простого до розширеного відтворення, виробництво підрозділу I повинно бути в змозі створювати менше елементів постійного капіталу для підрозділу II, але в тій же мірі більше для підрозділу I»⁹⁰. Однак, якщо відтворення було збалансовано і з року в рік здійснювалося в незмінних масштабах, то тоді, для переходу до розширеного відтворення, необхідно відмовитися від особистого споживання частини доходу заради продуктивного його споживання. В рамках прийнятих передумов про двокласову структуру суспільства єдиною формою доходу, що допускає його заощадження з метою подальшого авансування у виробництво, є прибуток.

Таким чином, при переході від простого відтворення до розширеного та обставина, що дохід капіталістів першого підрозділу, втілений у засобах виробництва, спрямовується не на їхнє особисте споживання, а на нагромадження, означає, що ці засоби виробництва не надходять для обміну на предмети споживання, які вже вироблені другим підрозділом. Отже, у другому підрозділі виникає складність реалізації продукції. І хоча спочатку не знаходять збуту предмети споживання,

призначені для капіталістів лише першого підрозділу, складність реалізації уразять і весь другий підрозділ. Пов'язано це з тим, що неможливість продати предмети розкоші змусить скоротити їх виробництво і, відповідно, звільнити зайнятих у цьому підвідділі робітників, що призведе до скорочення попиту на необхідні життєві засоби, що змусить скоротити і їх виробництво, звільнити персонал, що ще більше скоротить попит на предмети споживання. Відповідно, скоротиться і попит на засоби виробництва, необхідні для виробництва предметів споживання. В цілому в масштабі суспільства розшириться попит на засоби виробництва і, відповідно, їх виробництво і зменшиться попит на предмети споживання і, відповідно, їх виробництво.

Однак, розширення виробництва в першому підрозділі в умовах скорочення попиту на його продукцію з боку другого підрозділу, і в умовах скорочення попиту на продукцію другого підрозділу як в підвідділі, що виробляє необхідні життєві засоби, так і в підвідділі, що виробляє предмети розкоші, виглядає незрозумілим. Суспільство розширює виробництво засобів виробництва і скорочує виробництво предметів споживання. Для чого розширювати виробництво засобів виробництва, якщо не потрібна продукція, вироблена за їх допомогою? Хто і навіщо купує ці засоби виробництва? К. Маркс не ставить ці питання, а для С. Сісмонді вони складають серцевину проблеми нагромадження.

С. Сісмонді аналізував нагромадження в умовах технічного прогресу. К. Маркс від технічного прогресу абстрагувався, і це не дозволило побачити галузеву динаміку і диспропорцію між обсягом і структурою сукупного товарного капіталу суспільства та обсягом і структурою доходів суспільства. Ступінь абстракції його теорії відтворення, кажучи словами С. Сісмонді, «перевищує межі допустимого»⁹¹.

У теорії виробництва капіталу К. Маркса, зі зростанням продуктивності праці в масштабі суспільства приріст товарної маси в галузях, що виробляють необхідні життєві засоби, автоматично перетворюється на додаткову вартість. Але ж ці товари треба продати за гроші. А одержувачі якої форми доходів пред'являть попит на цей приріст предметів споживання, К. Маркс не пояснює. Він не побачив проблеми реалізації тієї частини приросту товарної маси, отриманої в результаті зростання продуктивності праці, яка за споживчою вартістю втілена в необхідних предметах споживання, а за функціональним призначенням покликана стати відносною додатковою вартістю. У теорії К. Маркса складність реалізації відноситься не до товарної

маси, яка втілює додаткову вартість взагалі, і не до частини додаткової вартості, що йде на розширення виробництва. Головну складність становить можливість реалізації тієї частини товарної маси, яка покликана стати відносною додатковою вартістю. Що стосується нагромадженої частини додаткової вартості, то її реалізація, в теорії К. Маркса, нерозв'язної проблеми не становить. Вона йде на приріст постійного капіталу (від нього абстрагувався С. Сімонді) та приріст необхідних предметів споживання для залучення у виробництво додаткових найманих робітників. Якщо весь приріст товарної маси в галузях, що виробляють предмети споживання, піде на залучення у виробництво додаткових працівників, реалізація приросту предметів споживання і, відповідно, додаткової вартості не викличе труднощів. Але теорія відтворення К. Маркса не відповідає на питання, хто купить цей приріст товарної маси, якщо науково-технічний прогрес зумовить не зростання зайнятості, а її скорочення.

У порівнянні з концепцією С. Сімонді, теорія відтворення суспільного капіталу К. Маркса і простіша, і складніша. Простіша, тому що К. Маркс абстрагувався від технічного прогресу і грошей, розглядав розширене відтворення на основі екстенсивного розширення факторів виробництва. Складніша, тому що він включив в свою теорію виробництво засобів виробництва і розглянув рух суспільного капіталу між сферою виробництва засобів виробництва і сферою виробництва предметів споживання і сформулював відомі умови реалізації.

На відміну від К. Родбертуса, прихильника реформаторських заходів в економіці, здатних подолати диспропорції, К. Маркс був прихильником радикальних заходів.

У трактуванні нагромадження класичною політичною економією можна виділити два аспекти:

1. Перехід від простого відтворення до розширеного. У складі прибутку капіталістів створюється фонд нагромадження за рахунок скорочення їх фонду споживання при незмінному технічному рівні виробництва. Розуміння проблеми зводиться до питання: хто купить приріст товарів, тому що споживання трудящих не змінилося, а особисте споживання капіталістів скоротилося. Те, що останні раніше витрачали на предмети особистого споживання, вони авансують виробництву, і спочатку можна припустити, що сукупний товарний капітал суспільства буде реалізований. Однак, на приріст товарної маси, отриманої в результаті розширення масштабів виробництва, важко знайти попит.

2. Розширене відтворення на основі зростання технічного рівня виробництва. Проблема реалізації загострюється. Товарна маса зростає швидше колишньої, але попит при цьому не буде рости такими ж темпами, плюс до цього, попит на працю знижується. Таким чином, розширене відтворення (нагромадження капіталу) неминуче пов'язане з диспропорціями, надвиробництвом товарів, що не знаходять збуту.

У підсумку цих міркувань, капіталізм виглядає несамодостатнім. Цей тип виробництва приречений, тому у нього немає можливостей для розвитку, вузькість ринку рано чи пізно зруйнує його.

Після К. Маркса питання ставилося по-іншому. Навіть чистий капіталізм самодостатній, вироблені товари можуть знайти попит, якщо будуть підтримуватися певні пропорції між галузями і сферами виробництва. Наскільки обґрунтований такий висновок? Для реалізації товарного капіталу в умовах технічного прогресу треба пояснити структурні зрушення в сукупному продукті суспільства.

1.3.2. Співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва

Восени 1893 В. І. Ленін виступив у Петербурзі на зборах гуртка марксистів при обговоренні реферату Г. Б. Красіна на тему «Питання про ринки». У зв'язку з цим виступом він написав реферат «З приводу так званого питання про ринки», який з'явився не тільки викладенням теорії відтворення суспільного капіталу К. Маркса, а й розвитком цієї теорії. У даному рефераті В. І. Ленін, відштовхуючись від схем К. Маркса, склав схеми розширеного відтворення з урахуванням технічного прогресу, що виражається у зростанні органічної будови капіталу. Робота В. І. Леніна «З приводу так званого питання про ринки» поширювалася в соціал-демократичних гуртках Петербурга та інших міст. Рукопис цієї роботи, що вважалася загубленою, вперше був опублікований лише в 1937 році в журналі «Більшовик».

Г. Б. Красін, з яким дискутував В. І. Ленін, побачив у схемах відтворення К. Маркса певну незалежність процесу розширення масштабів виробництва, імпульс якому задає I підрозділ суспільного виробництва, від особистого споживання. Він вважав, що нагромадження відбувається незалежно як від руху виробництва предметів споживання, так і від самого особистого споживання, чие б воно не було, що для капіталістичного виробництва типово саме виробництво засобів виробництва для засобів виробництва⁹².

В. І. Ленін не погодився з таким трактуванням. Описавши схеми відтворення К. Маркса, він зробив такий висновок: «З вищенаведеної схеми Маркса ніякого висновку про переважання І-го підрозділу над ІІ-им зробити не можна: обидва розвиваються там паралельно. Але ця схема не бере до уваги технічний прогрес. Як це доведено Марксом в І томі «Капіталу», технічний прогрес виражається в тому, що відношення змінного капіталу до постійного ($\frac{v}{c}$) поступово зменшується, тим часом як у схемі це відношення прийняте за незмінним.

Зрозуміло вже само собою, що якщо внести цю зміну в схему, то вийде більш швидке зростання засобів виробництва порівняно з предметами споживання. Тим не менш, мені здається, не зайвим буде навести цей розрахунок, по-перше, для наочності, а, по-друге, для попередження можливих неправильних висновків з цього посилення»⁹³. Потім В. І. Ленін побудував схеми з урахуванням зростання органічної будови капіталу, припустивши незмінною норму нагромадження, при цьому половина додаткової вартості нагромаджується і половина споживається особисто.

1-й рік

$$I \ 4000 \ c + 1000 \ v + 1000 \ m = 6000 \ v : (c+v) = 20,0 \ %$$

$$II \ 1500 \ c + 750 \ v + 750 \ m = 3000 \ » \ » \ 33,3 \ %$$

$$I \ (1000 \ v + 500 \ m) = II \ 1500 \ c$$

$$д. \ I \ 500 \ m = 450 \ c + 50 \ v \ » \ » \ \frac{1}{10}$$

$$д. \ II \ 60 \ m = 50 \ c + 10 \ v \ » \ » \ \frac{1}{6}$$

$$I \ 4450 \ c + 1050 \ v + (500 \ m) = 6000$$

$$II \ 1550 \ c + 760 \ v + (690 \ m) = 3000$$

2-й рік

$$I \ 4450 \ c + 1050 \ v + 1050 \ m = 6550 \ » \ » \ 19,2 \ %$$

$$II \ 1550 \ c + 760 \ v + 760 \ m = 3070 \ » \ » \ 32,9 \ %$$

$$I \ (1050 \ v + 525 \ m) = II \ 1575 \ c$$

$$II \ (1550 \ c + 25 \ m)$$

$$д. \ II \ 28 \ m = 25 \ c + 3 \ v \ » \ » \ ок. \ \frac{1}{9}$$

$$д. \ I \ 525 \ m = 500 \ c + 25 \ v \ » \ » \ ок. \ \frac{1}{21}$$

$$\text{д. II } 28 \text{ м} = 25 \text{ с} + 3 \text{ в} \gg \gg \text{ок. } \frac{1}{9}$$

$$\text{I } 4950 \text{ с} + 1075 \text{ в} + (525 \text{ в}) = 6550$$

$$\text{II } 1602 \text{ с} + 766 \text{ в} + (702 \text{ м}) = 3070$$

3-й рік

$$\text{I } 4950 \text{ с} + 1075 \text{ в} + 1075 \text{ м} = 7100 \gg \gg 17,8 \%$$

$$\text{II } 1602 \text{ с} + 766 \text{ в} + 766 \text{ м} = 3134 \gg \gg 32,3 \%$$

$$\text{I } (1075 \text{ в} + 537 \frac{1}{2} \text{ м}) = \text{II } 1612 \frac{1}{2}$$

$$\text{II } (1602 \text{ с} + 10 \frac{1}{2} \text{ м})$$

$$\text{д. II } 11 \frac{1}{2} \text{ м} = 10 \frac{1}{2} \text{ с} + 1 \text{ в} \gg \gg \text{ок. } \frac{1}{12}$$

$$\text{д. I } 537 \frac{1}{2} \text{ м} = 517 \frac{1}{2} \text{ с} + 20 \text{ в} \gg \gg \text{ок. } \frac{1}{26}$$

$$\text{д. II } 22 \text{ м} = 20 \text{ с} + 2 \text{ в} \gg \gg \text{ок. } \frac{1}{11}$$

$$\text{I } 5467 \frac{1}{2} \text{ с} + 1095 \text{ в} + (537 \frac{1}{2} \text{ м}) = 7100$$

$$\text{II } 1634 \frac{1}{2} \text{ с} + 769 \text{ в} + (730 \frac{1}{2} \text{ м}) = 3134$$

4-й рік

$$\text{I } 5467 \frac{1}{2} \text{ с} + 1095 \text{ в} + 1095 \text{ м} = 7657 \frac{1}{2} \gg \gg 16,7 \%$$

$$\text{II } 1634 \frac{1}{2} \text{ с} + 769 \text{ в} + 769 \text{ м} = 3172 \frac{1}{2} \gg \gg 32,0 \%$$

і так далі⁹⁴. Як видно з наведеного прикладу, В. І. Ленін розраховує частку змінного капіталу в загальній сумі авансованого капіталу по кожному підрозділу і по нагромадженій частині додаткової вартості. Буквою д. він позначив додатковий капітал, що йде на розширення виробництва, тобто фонд нагромадження, що формується з додаткової вартості.

Таким чином, в перший рік у першому підрозділі, що виробляє засоби виробництва, з авансованого капіталу в сумі 5000 грошових одиниць (4000 с + 1000 в), частка змінного капіталу склала 20 %, тоді як у другому підрозділі, де органічна будова капіталу нижче, з аван-

сованого капіталу в 2250 грошових одиниць (4000 с+ 1000 v), частка змінного капіталу склала 33,3 %. При цьому з фонду нагромадження першого підрозділу, що становить 500 грошових одиниць, 450 грошових одиниць авансується на розширення постійного капіталу, 50 грошових одиниць — на розширення змінного капіталу. Відповідно, ці 50 грошових одиниць складуть 10 % від всього фонду нагромадження в 500 грошових одиниць. Фонд нагромадження, сформований у другому підрозділі з додаткової вартості цього підрозділу, заданий умовами розширення виробництва в першому підрозділі. Так, з усього фонду нагромадження першого підрозділу на розширення змінного капіталу авансується лише 50 грошових одиниць. Вони матеріально втілені в засобах виробництва, але потрібні найманим робітникам у формі предметів споживання. Отже, вони будуть представлені до обміну з другим підрозділом. Другий підрозділ, отримавши в своє розпорядження додаткові кошти виробництва на суму в 50 грошових одиниць, для того, щоб забезпечити їх функціонування, потребує додаткових найманих робітників. Відповідно до припущення про зростання органічної будови капіталу в цьому підрозділі, в прикладі передбачається, що достатньо буде авансуватися на ці цілі 10 грошових одиниць. Таким чином, новий капітал, утворений з фонду нагромадження, в першому підрозділі ділиться на постійну і змінну частини в пропорції 9:1, тоді як у другому, враховуючи більш низьку вихідну органічна будова капіталу — в пропорції 5:1. У підсумку, частка витрат на наймання додаткової робочої сили з фонду нагромадження в першому підрозділі складе 10 %, хоча в початковому капіталі вона становила 20 %, а в другому — відповідно, 16,7 % і 33,3 %. Таким чином, за рахунок фонду нагромадження, дійсно, розширюється попит на робочу силу, однак масштаби такого розширення в наведеному прикладі виявляються істотно нижчими, ніж вони були б, якби органічна будова капіталу не росла. У наступні роки, на які розрахований приклад, логіка суджень є такою ж. При цьому, як видно з розрахунків, частка змінного капіталу з кожним роком знижується в кожному підрозділі.

Ці розрахунки лише підтверджують чисто теоретичний висновок, зроблений К. Марксом задовго до початку даної дискусії. У теорії нагромадження капіталу, розвиненої в I томі «Капіталу», зниження попиту на наймання робочої сили з фонду нагромадження в порівнянні з раніше авансованим капіталом розглядається лише як перша ланка ланцюжка структурних змін в капіталі. Другою ланкою є відтворення

спочатку авансованого капіталу в нових натурально-речових формах, відповідних новому рівню технічного прогресу. Ці нові натурально-речові форми можуть бути такими ж, як у фонді нагромадження, і тоді початковий капітал буде відтворений з такою ж органічною будовою, як у фонді нагромадження. Однак, спочатку авансований капітал після закінчення терміну служби речових елементів основного капіталу може бути відтворений і в інших формах, з ще більш високою органічною будовою, ніж він був у фонді нагромадження. І в одному, і в іншому випадку попит на робочу силу зменшується не тільки відносно, але й абсолютно⁹⁵.

В. І. Ленін не розглядає перспективу зміни структури попиту на фактори виробництва з урахуванням зростання органічної будови не тільки фонду нагромадження, але і вже існуючого капіталу при відтворенні основного капіталу в нових натурально-речових формах. Таким чином, розуміння структурних змін капіталу у зв'язку із зростанням його органічної будови В. І. Леніним нітрохи не відрізняється від теорії, викладеної Марксом в I томі «Капіталу». Приклад В. І. Леніна є лише ілюстрацією частини теоретично обґрунтованих Марксом положень. Однак, в I томі «Капіталу» К. Маркс не розглядав проблему реалізації з точки зору відповідності один одному частин сукупного товарного капіталу суспільства за вартістю і за натуральною формою. У II томі, досліджуючи обіг капіталу, К. Маркс, знову виключно теоретично, виходячи з логіки розвитку подій, відзначив тенденцію у зміні структури попиту з точки зору співвідношення попиту на засоби виробництва і предмети споживання. В. І. Ленін ці міркування К. Маркса наочно представив у вигляді вищенаведеного прикладу.

Висновки, отримані з наведеного умовного числового прикладу щодо зростання різних частин суспільного продукту, В. І. Ленін зіставив в наступній таблиці (табл. 1.1).

Висновок його такий: «Ми бачимо, таким чином, що швидше всього зростає виробництво засобів виробництва для засобів виробництва, потім виробництво засобів виробництва для засобів споживання і повільніше всього — виробництво засобів споживання. До цього висновку можна б було прийти і без досліджень Маркса в II томі «Капіталу» на підставі того закону, що постійний капітал має тенденцію зростати швидше змінного: положення про якнайшвидше зростання засобів виробництва є просте перефразування цього закону стосовно до всього суспільного виробництва.

Таблиця 1.1¹**Зростання різних частин суспільного продукту**

	Засоби виробництва для засобів		Засоби виробництва для засобів		Засоби споживання		Весь суспільний продукт	
	виробництва	в %	споживання	в %		в %		в %
1-й рік	4000	100	2000	100	3000	100	9000	100
2-й рік	4450	111,25	2100	105	3070	102	9620	107
3-й рік	4950	123,75	2150	107,5	3134	104	10234	114
4-й рік	5467 1/2	136,7	2190	109,5	3172	106	10828 1/2	120

¹ Ленін В. І. По поводу так называемого вопроса о рынках // Полн. собр. соч. — Т. 1. — С. 80.

Але, можливо, слід зробити ще крок далі? Якщо ми приймали, що відношення v до $c + v$ постійно зменшується, то чому не прийняти, що v стає рівним нулю, що та ж кількість робочих залишається достатньою для більшої кількості засобів виробництва? Тоді нагромаджена частина додаткової вартості буде прямо приєднуватися до постійного капіталу в I підрозділі, і зростання суспільного виробництва піде виключно на рахунок засобів виробництва для засобів виробництва при повному застою II підрозділу»⁹⁶. У примітці до останньої фрази В. І. Ленін пише наступне: «Я не хочу сказати, що подібне явище було абсолютно неможливо, як окремий випадок. Але ж тут мова йде не про казуси, а про загальний закон розвитку капіталістичного суспільства. В поясненні покажу на схемі, про що йде мова:

$$I \ 4000 \ c + 1000 \ v + 1000 \ m = 6000$$

$$II \ 1500 \ c + 750 \ v + 750 \ m = 3000$$

$$I \ (1000 \ v + 500 \ m) = II \ 1500 \ c$$

I 500 m нагромаджуються, приєднуючись до I 4000 c:

$$I \ 4500 \ c + 1000 \ v + (500 \ m) = 6000$$

$$II \ 1500 \ c + 750 \ v + 750 \ m = 3000$$

$$I \ 4500 \ c + 1000 \ v + 1000 \ m = 6500$$

$$II \ 1500 \ c + 750 \ v + 750 \ m = 3000$$

$$I \ (1000 \ v + 500 \ m) = II \ 1500 \ c$$

I 500 m нагромаджуються, як і раніше і т. д.»⁹⁷.

Далі, після виноски він пише: «Зрозуміло, це було б уже зловживання схемами, тому що такий висновок ґрунтується на неймовірних припущеннях і тому неправильний. Чи припустимо, що прогрес техніки, що зменшує відношення v до c , виразиться лише в І підрозділі, залишивши II-е в повному застої? Чи можливо, з законами капіталістичного суспільства, що *вимагає* від кожного капіталіста розширення підприємства під загрозою загибелі, щоб у II-му підрозділі абсолютно не відбувалося нагромадження?

Отже, єдино правильним висновком, який можна зробити з вищевикладених досліджень Маркса, буде той, що *в капіталістичному суспільстві виробництво засобів виробництва зростає швидше, ніж виробництво засобів споживання*. Як уже сказано, висновок цей — прямий наслідок того загальновідомого положення, що капіталістичне виробництво створює незмірно більш високо розвинуту техніку порівняно з попереднім періодом»⁹⁸.

Цей висновок є логічним наслідком, виведеним В. І. Леніним зі схем відтворення К. Маркса, розглянутих з урахуванням технічного прогресу. Такої ж думки дотримувався і сам К. Маркс, який висловив його в II томі «Капіталу»: «Що стосується попиту капіталіста на робочу силу, то розміри цього попиту, які розглянуті зі сторони вартості, визначаються відношенням його змінного капіталу до всього його капіталу, відношенням $v:K$, і тому попит на робочу силу при капіталістичному виробництві зростає відносно меншою мірою, ніж його попит на засоби виробництва. Капіталіст у все зростаючій мірі стає більш покупцем Zv , ніж покупцем P »⁹⁹.

Трохи далі він зазначав: «попит капіталіста на робочу силу, а опосередковано і на необхідні життєві засоби, з прогресом виробництва прогресивно зменшується в порівнянні з його попитом на засоби виробництва»¹⁰⁰. Цю ж думку він повторив і в подальшому, при розгляді проблем відтворення та обігу всього суспільного капіталу: «Капіталістичне суспільство вживає велику частину, що знаходиться в його розпорядженні річної праці на виробництво засобів виробництва (отже, постійного капіталу), які не можуть бути розкладені на дохід ні у формі заробітної плати, ні у формі додаткової вартості і можуть функціонувати тільки в якості капіталу»¹⁰¹.

Тому висловлену в останні роки думку, що закон про переважне зростання засобів виробництва В. І. Ленін обґрунтував, спираючись на статистичні дані певного періоду в розвитку Росії, навряд чи можна вважати обґрунтованою¹⁰². Даний закон виводиться виключно ло-

гічно з теоретичного уявлення про технічний прогрес як процес, що виражається у зростанні органічної будови капіталу.

Розрахувавши умовний числовий приклад, В. І. Ленін абстрактно-теоретично доходить висновку про переважне зростання виробництва засобів виробництва. Цю ж ідею він повторив і пізніше в нарисах для статті з приводу книги Р. Люскембург «Нагромадження капіталу». Для цієї статті В. І. Ленін склав чотири таблиці, що ілюструють структуру сукупного суспільного продукту в умовах рабства, кріпацтва, капіталізму і соціалізму. За думкою В. І. Леніна, технічний прогрес проявляється у зростанні органічної будови виробництва, тому остання є загальноісторичною закономірністю, що більш яскраво проявляється при соціалізмі. Так, органічна будова виробництва при рабстві і кріпосництві приймається ним як 1:1, при капіталізмі передбачається, що вона зростає до 10:1, а при соціалізмі — до 20:1. Проблему ефективності В. І. Ленін не ставив, не пояснював, чому для виробництва даного обсягу предметів споживання потрібний настільки великий обсяг засобів виробництва¹⁰³.

У роботі «З приводу так званого питання про ринки» В. І. Ленін у своїх абстрактних схемах обмежився лише зростанням органічної будови капіталу, не включивши в судження ту обставину, що зростання продуктивності праці на основі технічного прогресу в теорії К. Маркса виражається у виробництві відносної додаткової вартості, що проявляється у зростанні норми додаткової вартості. У ленінських схемах реалізації норма додаткової вартості постійна і становить 100 %.

Теорія відтворення суспільного капіталу для В. І. Леніна була важлива в ідейній боротьбі з народництвом, що не бачили перспектив розвитку капіталізму в Росії у зв'язку з вузькістю внутрішнього ринку. Для В. І. Леніна було важливо довести, що найважливішу частину ринку становлять засоби виробництва, вартість яких аж ніяк не зводиться до доходів. Саме цим можна пояснити докладний розбір і нещадну критику теорії Сісмонді з точки зору розмежування капіталу і доходів суспільства в роботі В. І. Леніна «До характеристики економічного романтизму. Сісмонді і наші вітчизняні сісмондісти» (1897)¹⁰⁴. В. І. Ленін в цій критиці проявив себе послідовним прихильником теорії суспільного відтворення К. Маркса.

В. І. Ленін вважав за необхідне розвинути теорію суспільного відтворення К. Маркса, показати динаміку структури суспільного виробництва в умовах технічного прогресу. Технічний прогрес В. І. Ленін розумів точно так само, як і К. Маркс — як процес зростання

органічної будови капіталу. Логіка розрахунків привела його до висновку про переважне зростання виробництва засобів виробництва, що, втім, бачив і К. Маркс. Рефератом В. І. Леніна «З приводу так званого питання про ринки» відкривається цілий напрямок у дослідженні відтворення суспільного капіталу дослідниками, які намагалися розвинути теорію відтворення К. Маркса, насамперед, конкретизувати його схеми відтворення, адаптуючи їх до вирішення інших завдань, що виходять за рамки тих завдань, які ставив перед собою К. Маркс.

1.3.3. «Виробництво заради виробництва»

М. І. Туган-Барановського

М. І. Туган-Барановський (1865–1919) включився в дискусію у 1894 році. Для нього було абсолютно ясно, що теорія відтворення суспільного капіталу зводиться до питання про ринки. Свою концепцію він розробляв, ґрунтуючись на методі К. Маркса: «Тільки на основі... методу Кене і Маркса — методу розгляду цілого суспільного господарства можливий науковий аналіз процесу нагромадження капіталу і встановлення законів реалізації суспільного продукту»¹⁰⁵. Однак мова йде саме про метод К. Маркса, а не про його теорію. Теорія відтворення суспільного капіталу К. Маркса викликає у М. І. Туган-Барановського заперечення: «...аналіз Маркса залишився незакінченим і невикористаним їм самим для будь-яких загальних висновків. Його відомі схеми залишилися без свого логічного завершення, як би абсолютно чужорідним тілом в стрункій системі марксизму. А так як логічні висновки, які з них виходять і зовсім не зазначені Марксом, знаходяться в безсумнівній суперечності з власними поглядами Маркса, яких він тримався раніше, до побудови цих схем, то зовсім не дивно, що школа Маркса виявилася не в силах продовжити справу свого вчителя і проблема ринку залишилася невирішеною»¹⁰⁶.

Починаючи виклад свого розуміння проблеми, М. І. Туган-Барановський визначив методологічні передумови дослідження. Вони такі ж, як і у К. Маркса, крім цього, М. І. Туган-Барановський відволікається від проблеми перетворення товарного капіталу в грошовий: «...при абстрактному аналізі суспільного відтворення капіталу можна ігнорувати пертурбації кругообігу капіталу, що викликаються труднощами перетворення товару в гроші. Суспільне відтворення капіталу

полягає у відтворенні різних елементів капіталу та заміщення... одних з них іншими. В результаті цього відтворення та обмінів виходить реалізація як прибутку капіталіста (точніше кажучи, всіх доходів, що не засновані на праці — ренти, за термінологією Родбертуса), так і складових частин самого капіталу»¹⁰⁷. Дотримуючись методу К. Маркса, М. І. Туган-Барановський спочатку розглянув просте відтворення.

Схема простого відтворення представлена їм у вигляді наступного умовного числового прикладу:

Схема № 1

I відділ

Виробництво засобів виробництва

$$720c + 360p + 360p = 1440$$

II відділ

Виробництво предметів споживання робітників

$$360c + 180p + 180p = 720$$

III відділ

Виробництво предметів споживання капіталістів

$$360c + 180p + 180p = 720,$$

де c — виражає вартість засобів виробництва (аналог постійного капіталу в схемах К. Маркса), p — заробітна плата (аналог заробітної плати в схемах К. Маркса), а p — додатковий продукт, що ототожнюється з прибутком капіталістів (аналог додаткової вартості в схемах К. Маркса).

Схема ілюструє розподіл річного товарного продукту в умовах, коли весь додатковий продукт використовується на цілі особистого споживання капіталістів. « c » у всіх трьох відділах висловлює в грошових одиницях вартість (М. І. Туган-Барановський використовує термін «цінність») засобів виробництва, зайнятих в кожному відділі, « p » виражає вартість робочої сили (заробітну плату), « p » висловлює вартість додаткового продукту (в даному прикладі ототожнюється з прибутком капіталістів). Співвідношення засобів виробництва до заробітної плати та до прибутку у всіх відділах однаково, що відрізняє цифровий приклад М. І. Туган-Барановського від відповідного прикладу К. Маркса. Пояснення процесу реалізації річного товарного капіталу суспільства М. І. Туган-Барановський починає з третього відділу, тобто сектора, що виробляє предмети споживання капіталіс-

тів. Він задає питання: «Яким чином можуть бути реалізовані на ринку товари цього роду (цінністю в 720)?». І відповідає: «Схема дає на це ясну відповідь»¹⁰⁸. Такий підхід до пояснення економічних процесів, коли схема не ілюструє міркування, а навпаки, міркування зводяться до пояснення цифр, зорієнтований швидше на логіку арифметики, ніж на логіку економіки. Отже, залежності, відмічені М. І. Туган-Барановським, полягають у наступному. Четверта частина товарів III відділу буде спожита капіталістами цього ж відділу (180); така ж частина потрібна капіталістам II відділу (прибуток яких дорівнює також 180); інша частина буде придбана капіталістами I відділу (їх прибуток — 360). В обмін на ці продукти робочі III відділу отримають предмети свого споживання на суму 180 із продуктів II відділу, а капіталісти III відділу отримають кошти виробництва на суму 360 із продуктів I відділу. Таким чином, здійсниться реалізація всіх товарів III відділу.

Далі необхідно пояснити реалізацію продуктів II відділу. Товари II відділу на суму 720 розподіляються наступним чином: четверта частина цих товарів (180) буде спожита в межах цього ж відділу зайнятими в ньому робітниками; інша чверть (180) буде спожита робочими III відділу; половина (360) буде спожита робочими I відділу. В обмін на це капіталісти II відділу отримують з III відділу на суму 180 предмети свого споживання і з I відділу на суму 360 засоби виробництва.

Потім пояснюється реалізація продуктів I відділу. Товари I відділу на суму 1440 розподіляються наступним чином: четверта частина продукції (360) потрібна виробництву II відділу і ще одна чверть (360) — виробництву III відділу. В обмін на це капіталісти I відділу отримують з III відділу предмети свого споживання на суму 360, а робітники — з II відділу на таку ж суму отримують предмети свого споживання.

У підсумку, за словами М. І. Туган-Барановського, «попит на всі товари дорівнює пропозиції»¹⁰⁹. Цінність виготовлених засобів виробництва — 1440 — дорівнює цінності засобів виробництва, що їх потребує суспільне виробництво ($720 + 360 + 360$). Цінність предметів споживання робітників — 720 — дорівнює сумі заробітної плати ($360 + 180 + 180$), а цінність предметів споживання капіталістів — також 720 — дорівнює прибутку ($360 + 180 + 180$). Товари кожного відділу частиною споживаються і обмінюються в межах цього ж відділу, частиною ж вступають в обмін з товарами двох інших відділів. У цій схемі, підкреслює М. І. Туган-Барановський, засоби виробництва виготовляються та обертаються на ринку поруч і одно-

часно з предметами споживання робітників і капіталістів: «Це здається цілком очевидним; однак, саме це і не розумілося як школою Сміта-Рікардо, так і школою Сісмонді, для яких весь суспільний продукт розпадався на елементи суспільного доходу. Тим часом у наведеній схемі суспільний продукт дорівнює за своєю цінністю 2880, а суспільний дохід тільки 1440 — половині цінності суспільного продукту. Суспільний продукт вдвічі перевершує суму всього суспільного доходу і, тим не менш, закупається на ринку без залишку; ніякого перевищення суспільної пропозиції порівняно з суспільним попитом не виникає»¹¹⁰. Однак як для школи Сміта-Рікардо, так і для Сісмонді питання полягало в іншому. Поділяючи уявлення А. Сміта про те, що капітал суспільства ретроспективно зводиться до доходів від капіталу, і, відповідно, від обігу засобів виробництва, вони абстрагувалися. Центром аналізу був дохід суспільства і сфера виробництва товарів, в яких цей дохід втілений *in natura*. Завдання полягало в тому, щоб визначити, чи відповідає обсягу і структурі доходу суспільства потік товарів, що втілюють цей дохід. Дослідження велися з урахуванням економічних реалій часу, тобто епохи капіталізму, що розвивається на своїй власній матеріальній базі, яка характеризується постійними змінами в техніко-технологічному способі виробництва. Їх цікавила пропорція всередині підрозділу, що виробляє предмети споживання, тобто пропорція між виробництвом звичайних життєвих засобів, що входять в споживання робітників, і виробництвом предметів розкоші, що входять до споживання капіталістів. Говорячи категоріями К. Маркса — пропорція між Pa і Pb , або, в категоріях М. І. Туган-Барановського, — між другим і третім відділами суспільного виробництва. При цьому дискусія йшла не власне про цю пропорцію в статистиці, а про її зміну під впливом технічного прогресу. Таким чином, М. І. Туган-Барановський аналізує зовсім іншу проблему — можливість реалізації засобів виробництва. Аналізує він реалізацію в стаціонарній економіці, тобто економіці, що є нетиповою для капіталізму. Однак, в такому розумінні проблеми він не самотній. Так само вів дослідження і В. І. Ленін. Таким чином, цілком непомітно одне питання — динаміка співвідношення доходів суспільства під впливом технічного прогресу і можливість, у зв'язку з цим реалізувати потік товарів, що втілюють ці доходи в натурально-речовій формі, виявився підміненим іншим питанням — можливість реалізації потоку товарів, що втілюють капітал суспільства. Не можна сказати, що друге питання менш важливе. Обидва

питання мають істотне значення для теорії ринку. Для послідовної, логічно обґрунтованої відповіді на ці два питання їх необхідно відрізнити одне від одного.

Розглянутий випадок простого відтворення, підкреслює М. І. Туган-Барановський, не викликає сумнівів: реалізація сукупного товарного капіталу суспільства протікає без будь-яких ускладнень. Але що буде, ставить питання М. І. Туган-Барановський, якщо капіталісти перестануть споживати частину свого прибутку, якщо вони будуть змушені умовами конкуренції її капіталізувати? Чи не перевищить в цьому випадку пропозиція товарів попит на них?

Відповідь на це питання він пояснює схемою, що зображає нагромадження капіталу при припущенні, що половина додаткового продукту постійно капіталізується, а технічний прогрес відсутній:

Схема № 2

Відтворення суспільного капіталу в розширених розмірах
(нагромадження капіталу)

1-й рік

I відділ

Виробництво засобів виробництва

$$840c + 420p + 420p = 1680$$

II відділ

Виробництво предметів споживання робітників

$$420c + 210p + 210p = 840$$

III відділ

Виробництво предметів споживання капіталістів

$$180c + 90p + 90p = 360$$

2-й рік

I відділ

Виробництво засобів виробництва

$$980c + 490p + 490p = 1960$$

II відділ

Виробництво предметів споживання робітників

$$490c + 245p + 245p = 980$$

III відділ
Виробництво предметів споживання капіталістів
 $210c + 10p + 105п = 420$

3-й рік

I відділ
Виробництво засобів виробництва
 $1143 \frac{1}{3} c + 571 \frac{2}{3} p + 571 \frac{2}{3} п = 2286 \frac{2}{3}$

II відділ
Виробництво предметів споживання робітників
 $571 \frac{2}{3} c + 285 \frac{5}{6} p + 285 \frac{5}{6} п = 1143 \frac{1}{3}$

III відділ
Виробництво предметів споживання капіталістів
 $245c + 122 \frac{1}{2} p + 122 \frac{1}{2} п = 490$

Реалізація річного товарного капіталу суспільства в другій схемі, тобто в умовах розширеного відтворення, відбувається наступним чином. Загальна сума прибутку за перший рік у схемі розширеного відтворення залишається такою ж, як і в схемі простого відтворення, а саме $420 + 210 + 90 = 720$. Але предметів споживання капіталістів виготовлено тільки 360 — порівняно з варіантом простого відтворення вдвічі менше. Зате інших продуктів вироблено більше, причому засобів виробництва вироблено більше на 240 одиниць і предметів споживання для робітників — більше на 120 одиниць. «Завдання полягає в тому, щоб пояснити, яким чином може бути продуктивно використаний цей додатковий капітал, незважаючи на скорочення вдвічі попиту на предмети споживання капіталістів»¹¹¹.

Цей додатковий капітал буде вжито на розширення виробництва другого року — відповідає на поставлене питання М. І. Туган-Барановський. Попит на засоби виробництва у другому році перевищує на 2240 попит першого року (у першому році було 1440 засобів виробництва, а в другому році $980 + 490 + 210 = 1680$). Попит на предмети споживання робітників у другому році на 120 більше, ніж у першому (зарплата першого року $420 + 210 + 90 = 720$; зарплата другого року $490 + 245 + 105 = 840$). Таким чином, надлишкові засоби виробництва і надлишкові предмети споживання для робітників, виготовлені в першому році, будуть поглинені виробництвом другого року.

Пояснення ходу реалізації, як і в попередній схемі, починається з III відділу. У кожному відділі половина додаткового продукту капіталізується, а половина споживається особисто. У цьому відділі виготовлено предметів споживання на суму 360. Попит на них складе: половину прибутку I відділу (210), половину прибутку II відділу (105), половину прибутку III відділу (45). В сумі це становитиме 360, тобто збігається з пропозицією товарів III відділу. Предметів споживання для робітників вироблено на суму 840. Для розширення масштабів виробництва необхідні предмети споживання: для першого відділу 490, для другого — 245, для третього — 105, тобто в сумі 840. Попит на засоби виробництва для виробництва другого року складе 1680 (980 для першого відділу, 490 — для другого, 210 — для третього), якраз стільки, скільки виготовлено в першому році. Таким чином, все вироблене знаходить збут.

Хід реалізації третього року пояснюється аналогічним чином.

Коментуючи розглянуті дві схеми, М. І. Туган-Барановський відзначає, що капіталістичне виробництво саме створює для себе ринок¹¹². Таке розуміння проблеми ринку збігається з ідеями Ж.-Б. Сея. Зіставивши цифрові дані схем простого і розширеного відтворення, М. І. Туган-Барановський доходить висновку: «Ми спостерігаємо розширення суспільного виробництва при одночасному скороченні суспільного споживання без всякого порушення рівноваги між суспільною пропозицією і суспільним попитом»¹¹³.

При переході в дослідженні проблеми реалізації від схеми простого відтворення до схеми розширеного важлива не стільки реалізація річного товарного капіталу, цілком гладка в арифметичному виразі, скільки питання про джерела нагромадження, при вихідному припущенні про збалансованість простого відтворення. Питання полягає в наступному: яким чином скорочене суспільне споживання, тобто зменшений попит на вже вироблені товари, забезпечить зростання суспільного виробництва, якщо потрібних товарів в натурально-речовій формі на ринку немає, але при цьому ринок заповнений предметами споживання, що не знаходять попиту? М. І. Туган-Барановський на цьому питанні не зупиняється, він лише повторює вже висловлену думку, стверджуючи, що можливо «збільшення суспільного багатства (що виражається в кількості продуктів, яким володіє суспільство) при одночасному падінні суспільного доходу»¹¹⁴. Купувати і оплачувати таку зрослу товарну масу при падінні доходу суспільства, на думку М. І. Туган-Барановського, будуть капіталісти, які

купують засоби виробництва. Таким чином, дослідження пропорцій суспільного продукту і суспільного доходу стало набувати формального характеру. Дійсно, можливо підібрати цифри в умовному числовому прикладі для ілюстрації збігу частин сукупного товарного капіталу суспільства за вартістю і за натурально-речовою формою, однак, крім арифметичного збігу частин продукту, в обміні повинен бути економічний сенс. Зміна структури виробництва в другій схемі в порівнянні з першою означає, що для виробництва суспільного доходу, що скорочується, необхідна збільшена кількість засобів виробництва. Таке можливо в мобілізаційній економіці, економіці воєнного часу. Однак періоди таких структурних диспропорцій можуть бути лише короткочасними. Збереження їх у довгостроковому періоді неможливо, тому після закінчення часу, необхідного для технічного переоснащення виробництва в першому підрозділі, попит на засоби виробництва всередині даного підрозділу скоротиться, що призведе до згортання виробництва в багатьох галузях інвестиційного комплексу. Разом з цим до обміну з другим підрозділом будуть запропоновані нові, технічно передові і досконалі засоби виробництва. Чи буде їх купувати другий підрозділ суспільного виробництва, якщо відсутні перспективи зростання попиту на його продукцію? Концепція М. І. Туган-Барановського ці питання не зачіпає. Однак, без відповіді на них розширене відтворення в тих пропорціях, які розглянуті в схемі 2, виглядає економічно необґрунтованим. Не зрозуміло, навіщо розширювати виробництво засобів виробництва, якщо при цьому дохід суспільства скорочується. Сама постановка таких питань зміщує дослідження з відтворення і нагромадження капіталу як проблеми пропорційності до відтворення і нагромадження капіталу як соціально-економічної проблеми. Цей аспект проблеми ясно видно і при зіставленні двох схем М. І. Туган-Барановського. Так, при розширеному відтворенні продукція другого відділу зростає: з 720 грошових одиниць при простому відтворенні, до 840 при розширеному в перший же рік, у другий — 980, в третій — 1143 $\frac{1}{3}$. Таким чином, при розширеному відтворенні наймана праця явно виграє: як мінімум за рахунок створення нових робочих місць. Абсолютно протилежну картину намалювали схеми М. І. Туган-Барановського для споживання капіталістів. Продукція третього відділу, що виробляє предмети споживання для капіталістів при простому відтворенні становила з року в рік 720 грошових одиниць. Проте, коли вони вирішили розширити масштаби свого виробництва і авансувати на ці цілі, тобто на

придбання засобів виробництва і на наймання робочої сили, їх особисто споживані доходи зменшилися, відповідно, і продукція третього підрозділу в перший рік розширеного відтворення склала 360 грошових одиниць, у другій 420, в третій — 490. Таким чином, три роки зростають масштаби виробництва, капіталісти все більше і більше витрачають на засоби виробництва, все більше і більше витрачають на наймання робочої сили, а їх дохід, що йде на власне споживання, все ще не вийшов на рівень, властивий простому відтворенню. Навіщо ж капіталістам брати на себе витрати з розширення масштабів виробництва, якщо при простому відтворенні фонд їх особистого споживання був вище? Економічний сенс у такого розширення виробництва відсутній.

Спробою доповнити і розвинути теорію відтворення суспільного капіталу К. Маркса можна вважати запропоновану М. І. Туган-Барановським схему розширеного відтворення з урахуванням зростання органічної будови капіталу і норми додаткової вартості. Для розрахунку умовного числового прикладу він припустив:

- з кожним роком все більша маса додаткової вартості направляється на зростання постійного капіталу у зв'язку із зростанням масштабів суспільного виробництва, в тому числі і масштабів виробництва додаткової вартості;

- дедалі більша частка додаткової вартості, що зростає, направляється на зростання постійного капіталу, тому фонд споживання капіталістів в абсолютному вираженні протягом досліджуваного періоду не змінюється. Це означає, що норма нагромадження, різна в різних підрозділах суспільного виробництва, зростає;

- заробітна плата щорічно знижується на 25 %.

Крім цього, для першого року — $1/4$ загальної суми прибутку нагромаджується (тобто вживається на розширення виробництва), а решта $3/4$ споживаються самими капіталістами; в наступних роках споживання капіталістів не змінюється. У перший рік у всіх відділах суспільного виробництва засоби виробництва (с) за вартістю в три рази більше заробітної плати (р), а прибуток (п) дорівнює заробітній платі. Зазначені співвідношення змінюються у другому році, тому що, згідно з припущенням, заробітна плата знижується на 25 %, а прибуток, відповідно, зростає. Тому заробітна плата у другому році в III відділі, що не змінюється за своєю вартістю, становить не 120 (як в першому році), а тільки 90 (отже, знизилася на 25 %); прибуток у цьому ж відділі, відповідно, зріс і досягає у другому році 150. Вартість

засобів виробництва не змінюється. У третьому році заробітна плата знову падає на 25 % — в III відділі суспільного виробництва на 22,5 одиниці вартості, прибуток, відповідно, зростає, а вартість засобів виробництва залишається (у тому ж відділі) колишньою¹¹⁵.

Із зроблених припущень видно, що уявлення про процес нагромадження капіталу М. І. Туган-Барановського адекватні теорії капіталу К. Маркса. Так, технічний прогрес в теорії К. Маркса проявляється у зростанні органічної будови капіталу, зростанні продуктивності праці, здешевленні всіх товарів, у тому числі і робочої сили, отже, в зростанні норми додаткової вартості. Саме це і припущено при підборі цифрової ілюстрації.

Виходячи із зроблених припущень, М. І. Туган-Барановський наводить такий умовний числовий приклад розширеного відтворення:

Схема № 3

Відтворення суспільного капіталу в зростаючих розмірах
при зниженні заробітної плати
і незмінності споживання капіталістів

1-й рік

- I. Виробництво засобів виробництва
 $1632с + 544р + 544п = 2720$
- II. Виробництво предметів споживання робітничого класу
 $408с + 136р + 136п = 680$
- III. Виробництво предметів споживання капіталістичного класу
 $360с + 120р + 120п = 600$

2-й рік

- I. Виробництво засобів виробництва
 $1987,4с + 498,8р + 828,1п = 3312,3$
- II. Виробництво предметів споживання робітничого класу
 $372,6с + 93,2р + 155,2п = 621$
- III. Виробництво предметів споживання капіталістичного класу
 $360с + 90р + 150п = 600$

3-й рік

- I. Виробництво засобів виробництва
 $2585,4с + 484,6р + 1239п = 4309$

II. Виробництво предметів споживання робітничого класу

$$366,9с + 68,9р + 175,5п = 611,3$$

III. Виробництво предметів споживання капіталістичного класу

$$360с + 67,5р + 172,5п = 600$$

Далі розглядаються обміни між підрозділами і всередині них. Загальна сума прибутку першого року 800 грошових одиниць ($544 + 126 + 120$), 25 % цього прибутку капіталізується. Отже, для особистого споживання капіталістів залишається для другого року тільки 600. Таким же залишається їх споживання і в наступні роки.

В кінці першого року засобів виробництва вироблено на суму 2720 грошових одиниць. Для розширення виробництва другого року необхідно стільки ж ($1987,4 + 372,6 + 360$) = 2720. Предмети споживання для робітників виготовлені в першому році на суму 680. Попит на них у другому році становитиме ($496,8 + 93,2 + 90$) = 680. Предмети споживання капіталістів виготовлені в першому році на суму 600. Всі вони будуть спожиті у другому році. Отже, весь суспільний продукт входить у споживання.

Загальна сума заробітної плати в першому році дорівнювала ($544 + 136 + 120$) = 800, у другому році — 680. Отже, споживання робітників знизлося на 120 грошових одиниць, або на 15 %, споживання капіталістів, відповідно до початкових припущень, не змінилося. Весь суспільний продукт першого року дорівнює ($2720 + 680 + 600$) = 4000 грошових одиниць, другого року — ($3312,3 + 621 + 600$) = 4533,3 грошових одиниць. Цінність суспільного продукту підвищилася на 13 %.

Реалізація товарного капіталу, зображена в схемі 3, дозволила М. І. Туган-Барановському повторити свій парадоксальний висновок: «Розширення суспільного виробництва супроводжується, отже, скороченням суспільного споживання — і, незважаючи на це, пропозиція і попит продуктів залишаються в абсолютній рівновазі»¹¹⁶. Далі М. І. Туган-Барановський роз'яснює цифри, наведені в поясненні процесу реалізації в схемі 3, які можуть викликати сумнів у можливості реалізації всього товарного капіталу, які можуть викликати припущення, що рівновага не досягнута. Так, у першому році вироблено засобів виробництва на 2720 грошових одиниць. Для I відділу суспільного виробництва потрібно в другому році коштів виробництва на 1987,4 грошових одиниць. Таким чином, для обміну с продуктами двох останніх відділів залишається засобів виробництва на суму ($2720 - 1987,4$) = 732,6 грошових одиниць.

В той же час капіталістами і робітниками I відділу пред'являється попит на продукти двох останніх відділів у розмірі 904,8 грошових одиниці (на 496,8 — предметів споживання робітників і на 408 — предметів споживання капіталістів, оскільки, згідно з припущенням, капіталісти споживають особисто $\frac{3}{4}$ свого прибутку першого року, що становить 544). Таким чином, капіталісти і робітники I відділу купують на 172,2 грошових одиниці більше, ніж продають ($904,8 - 732,6 = 172,2$). Яким чином покривається цей дефіцит у 172,2? Труднощі ці тільки уявні. Скорочення заробітної плати і незмінність споживання капіталістів ведуть до того, що капітал, поміщений у двох останніх відділах, скорочується і переходить в I відділ, який відчуває значне розширення. Так, капітал II відділу у другому році на 78,2 менше капіталу того ж відділу першого року, капітал III відділу менше на 30; крім того, капіталісти II відділу вкладають в I відділ капіталізований прибуток у розмірі 34, капіталісти III відділу — прибуток у розмірі 30. Сума $78,2 + 30 + 34 + 30 = 172,2$; уявний дефіцит I відділу покривається капіталами, що притікають до цього відділу з інших відділів¹⁷.

М. І. Туган-Барановський не пояснює економічний сенс переміщення капіталу з другого і третього відділів у перший. Чому продукція першого відділу знаходить попит, і учасники ринку припускають, що вона і далі буде знаходити своїх покупців, а продукція другого відділу при цьому постійно скорочується, отже, потрібно покупцям все в меншому і меншому обсязі. Чому застигає в незмінному обсязі виробництво третього відділу, що виробляє товари, необхідні для особистого споживання капіталістів, незважаючи на їх колосальні зусилля з розширення масштабів виробництва в I відділі? Для кого і навіщо вони це роблять? Економічний сенс такого вирішення проблеми пропорційності аж ніяк не очевидний.

З представлених схем, розрахованих М. І. Туган-Барановським з урахуванням технічного прогресу, випливає, що розширене відтворення в таких умовах призводить до структурної перебудови економіки. Структурна динаміка характеризується наступним чином:

- постійно зростає вартісний обсяг вироблених засобів виробництва (речових елементів постійного капіталу) як в абсолютному вираженні, так і у відносному (стосовно до річного товарного капіталу);
- постійно скорочується вартісний обсяг предметів споживання, призначених для осіб найманої праці (купуються за рахунок змінного капіталу) як у відносному вираженні (по відношенню до річного

товарного капіталу і по відношенню до додаткової вартості), так і в абсолютному;

— вартісний обсяг предметів споживання, призначених для капіталістів (купуються за рахунок додаткової вартості) з року в рік в абсолютних числах не змінюється, а відносно (по відношенню до річного товарного капіталу) — зменшується, однак по відношенню до змінного капіталу — зростає¹¹⁸.

Розглянута схема пояснює, яким чином розширення суспільного виробництва супроводжується скороченням суспільного споживання, але пропозиція і попит залишаються збалансованими. Пов'язано це з тим, що скорочення заробітної плати і незмінність фонду споживання капіталістів ведуть до того, що капітал II і III відділів скорочується і переходить в I відділ, який істотно розширюється. «Таким чином, незважаючи на припущення... величезне зниження заробітної плати ніколи не спостерігалось в дійсності, незважаючи на абсолютне скорочення суспільного споживання, не виникає жодних труднощів для реалізації суспільного продукту. Розширення виробництва, продуктивне споживання засобів виробництва замінює собою людське споживання, і все йде так гладко, як ніби б не господарство було засобом задоволення потреб людини, а людина була засобом задоволення потреб господарства.

Це і є основний парадокс капіталістичного (і взагалі всякого антагоністичного) господарства... Це не вигаданий мною «сміливий парадокс», як його називає Каутський, а природний закон, закладений в самій суті капіталістичної системи господарства»¹¹⁹. Як видно з наведеного уривка, М. І. Туган-Барановський вважає таке подання не парадоксом свого погляду на речі, а парадоксом самих речей, самої капіталістичної економіки. Він не помічає, що наведена ним схема ілюструє катастрофічне падіння ефективності суспільного виробництва і не ставить питання про причини цього негативного суспільного явища. Не зрозуміло, чому він не помічає, що у наведеній ним схемі при рівні споживання найманих працівників, що знижується, для забезпечення незмінного рівня споживання капіталістів доводиться рік від року збільшувати, причому у все зростаючій мірі, витрати на засоби виробництва. Це ж і означає падіння ефективності суспільного виробництва, причому наростаюче, прогресуюче падіння, з кожним роком більш значне. Виникає питання: чому все більше і більше ресурсів спрямовується на створення засобів виробництва, а віддача від їх функціонування постійно багаторазово зменшується? Чи допустять

таке ведення справ самі капіталісти? М. І. Туган-Барановський не помічає цих неминучих запитань, породжених його міркуваннями.

Уявлення М. І. Туган-Барановського привели його до наступного висновку, що отримав широку популярність і викликав хвилю гострої критики: «Чи не викличе, проте, це відносне заміщення людського споживання продуктивним споживанням засобів виробництва утворення надлишкового продукту, що не знаходить попиту на ринку? Звичайно, ні. Нічого не варто побудувати нову схему за зразком вищенаведеної і наочно показати, що саме широке заміщення робочих машинами не в силах само по собі зробити яку-небудь машину зайвою і марною. Нехай всі робочі аж до одного будуть заміщені машинами; в такому випадку цей єдиний робочий буде приводити в рух всю колосальну масу машин і з їх допомогою виробляти нові машини і предмети споживання капіталістичного класу. Робочий клас зникне, але це анітрохи не ускладнить реалізації продуктів капіталістичної промисловості. Капіталісти будуть отримувати в своє розпорядження велику масу предметів споживання, і весь суспільний продукт одного року буде поглинатися виробництвом і споживанням капіталістів наступного року. Якщо ж капіталісти, у своїй пристрасі до нагромадження, побажають скоротити і своє власне споживання, то і це цілком здійсненно; в цьому випадку скоротиться виробництво предметів споживання капіталістів і ще більша частина суспільного продукту буде складатися із засобів виробництва, призначених для подальшого розширення виробництва. Буде вироблятись, наприклад, вугілля і залізо, які йтимуть на подальше розширення виробництва вугілля і заліза. Розширене виробництво вугілля і заліза за кожний наступний рік буде поглинати вугілля і залізо, вироблені в попередньому році, і так до нескінченності, поки не будуть вичерпані природні запаси відповідних мінералів»¹²⁰. М. І. Туган-Барановський вважав свій погляд на економіку цілком адекватним, таким, що науково відбиває властиві їй соціальні антагонізми. Про це він писав так: «Такі парадокси капіталістичного господарства, як одночасне зростання суспільного багатства і скорочення суспільного доходу, без будь-якого порушення рівноваги суспільного попиту і пропозиції, пояснюються тим, що серед суспільних доходів капіталістичного господарства є доходи різної економічної природи: доходи нетрудових класів, керуючих суспільним виробництвом, і доходи робочого класу, що фігурує в ролі засобу виробництва. Дохід робітника є витрата з точки зору капіталіста. Ця двобічність доходу робочого пояснюється двобічністю економічної

ролі робітника, особливістю останнього, як — одночасно — і засобу виробництва і споживача. Як засіб виробництва, робітник може бути, більшою чи меншою мірою, замінений машиною. Від такого заміщення суспільне багатство не скорочується, а збільшується, бо збільшується загальна сума вироблених продуктів. Громадський же дохід скорочується, бо скорочується дохід робітничого класу. Сума суспільного виробництва при цьому зростає, а сума суспільного споживання падає»¹²¹.

Р. Гільфердінг в книзі «Фінансовий капітал» відзначав парадоксальність погляду на проблему М. І. Туган-Барановського, який «бачить тільки специфічно економічні формальні визначення капіталістичного виробництва і переглядає при цьому природні умови, загальні виробництву, як такому, якою б не була його історична форма. Таким чином, теорія ця приходить до дивного уявлення виробництва, яке існує тільки для виробництва, між тим як споживання представляє лише обтяжливий придаток. Якщо вже це «божевілля», то в ньому, проте, є «метод», і притому марксистський: специфічно марксистським є якраз цей аналіз історичних формальних особливостей капіталістичного виробництва. Це — марксизм, що звихнувся, але все ж марксизм, що робить теорію Тугана одночасно і настільки дивною, і настільки хвилюючою. Втім, сам Туган відчуває це, хоча й не усвідомлює. Звідси його настільки запекла полеміка проти «здорового глузду» супротивників»¹²².

Характеризуючи в цілому проблему постійної структурної перебудови економіки, М. І. Туган-Барановський зазначав, що зміна розподілу національного виробництва — справа далеко не легка, але він, тим не менш, виходив з передумови, що втілений у предметах споживання змінний капітал все ж перевтілюється в засоби виробництва і перетворюється на постійний капітал без втрати вартості. Таким чином, на словах відхрещуючись від теорії ринків Сея, на ділі він, як, втім, і К. Маркс, поділяв цю теорію в схемах відтворення, де факту виробництва товару в кількості, визначеній умовами пропорційного обміну всередині підрозділів і між ними, достатньо для того, щоб товар був реалізований, тобто дійсно обмінений. Залишилося в тіні і питання про міжгалузеву міграцію ресурсів. Хоча теорія міжгалузевої конкуренції розглядається лише в III томі «Капіталу» К. Маркса, а в теорії суспільного відтворення присутня як передумова, в реальності міжгалузева міграція ресурсів без втрати вартості та руйнування продуктивних сил навряд чи можлива.

Робота М. І. Туган-Барановського «Періодичні промислові кризи», в якій він наводить ці схеми, була опублікована в 1894 році. Дещо пізніше у другому виданні цієї книги він написав, що вважав побудовані ним схеми і їх пояснення «логічним завершенням аналізу кругообігу суспільного капіталу, даного Марксом у II томі «Капіталу». Однак, після критики з боку німецьких, а потім і російських марксистів, він дійшов висновку, що його «теорія не вкладається в рамки правдивого марксизму. Але вона від цього анітрохи не стає гірше»¹²³.

В цілому проблема, поставлена М. І. Туган-Барановським, відноситься до числа найбільш важливих в теорії реалізації: в якому напрямку буде змінюватися структура сукупного продукту суспільства в умовах технічного прогресу. Однак його відповідь на поставлене питання виявилася парадоксальною в силу того, що він розірвав природні і суспільні зв'язки виробництва. Продуктивні сили суспільства, хоча і набувають специфічні товарно-капіталістичні форми, проте при цьому залишається незмінним природний зміст виробництва — задоволення життєвих потреб людей. Ці потреби представлені, насамперед, предметами споживання. Засоби виробництва задовольняють потреби «обхідним» шляхом — полегшуючи працю, підвищуючи її продуктивність. Потреби в засобах виробництва не є самостійними, і вже тим більше — самодостатніми. Зіставлення витрат на засоби виробництва з ефектом від їх застосування — необхідна умова раціональних економічних дій. В теоріях, що обґрунтовують переважний розвиток галузей інвестиційного сектора, обов'язково повинен бути присутній обмежувач часу. Без такого обмежувача виходить, що технічний прогрес веде не до підвищення, а до зниження ефективності виробництва.

1.3.4. Р. Люксембург і «треті особи»

Наступною спробою розвитку теорії відтворення і нагромадження капіталу як макроекономічного кругообігу стала концепція Р. Люксембург, викладена в книзі «Нагромадження капіталу», опублікованій в 1913 році. Цим твором був дан імпульс до чергового витка полеміки, в якій автори надзвичайно загострювали і проблему, і наведені аргументи.

Розглянувши постановку питання про предмет дослідження теорії відтворення суспільного капіталу взагалі та теорії розширеного відтворення суспільного капіталу — нагромадження, Р. Люксембург

зосередила увагу на найбільш складних аспектах проблеми. Її цікавлять, насамперед, питання про мотиви нагромадження і про можливість реалізації вироблених товарів, тобто про можливість перетворення товарного капіталу в гроші. Саме гроші вважає вона мотивом нагромадження капіталу. Виробник, який здійснює виробництво заради отримання додаткової вартості, цю додаткову вартість повинен отримати в грошовій формі. На цьому цикл макроекономічного обороту закінчується. Однак, на цьому не зупиняється суспільне виробництво. Воно повинно здійснюватись безперервно, так само, як безперервно здійснюється споживання. Тому виробник-капіталіст не обмежується одним циклом макроекономічного обороту. Отримавши додаткову вартість, він ділить її на дві частини — одна складає фонд його особистого споживання, інша — фонд нагромадження, що використовується на розширення виробництва. В результаті такої економічної поведінки дохід капіталіста, який використовується на цілі особистого споживання, становить лише частину додаткової вартості, тоді як при простому відтворенні на цілі особистого споживання можна було використовувати всю додаткову вартість. Навіщо знадобилося капіталісту обмежувати своє споживання і розширювати виробництво? Р. Люксембург все знову і знову ставить одне і те ж питання — для кого відбувається розширення виробництва?

Дослідження Р. Люксембург, як і дослідження С. Сісмонді, відштовхувалися від очевидної, зримої проблеми переповнення ринків товарами. Людство, що століттями страждало від дефіциту, нестачі продовольства, потрібних речей, зіткнулося з протилежною проблемою — корисних, потрібних речей занадто багато, настільки багато, що купити їх неможливо. Виробляються ці корисні речі як товари, і виробляє їх капітал. Авторам, що вступили в дискусію, було властиво саме таке розуміння сутності ринково-капіталістичного виробництва. Споживання найманої праці визначено заробітною платою. Споживання капіталіста при простому відтворенні визначено всією сумою додаткової вартості, а при розширеному — обмежене лише частиною цієї суми. Таким чином, розширення виробництва веде до зменшення попиту на товари. У такому випадку, навіщо їх виробляти? Хто буде купувати все зростаючу і зростаючу товарну масу? Це питання стає центральним у дослідженні Р. Люксембург: «ускладнення... полягало в наступному. З метою нагромадження одна частина додаткової вартості не споживається капіталістами, а додається до капіталу для розширення виробництва. Де ж покупці на цей самий додатковий

продукт, якого не можуть спожити ні капіталісти, ні тим більше робітники, споживання яких цілком покривається сумою, відповідному змінному капіталу? Де попит на додаткову вартість, що нагромаджується?»¹²⁴. І знову: «для кого, для яких нових споживачів відбувається в кінці кінців все зростаюче розширення виробництва»¹²⁵.

Розглянувши можливості всіх «третіх осіб» пред'явити такий попит, вона зупиняється на слаборозвинених країнах, як головної можливості збуту частини продукту при розширеному відтворенні, обґрунтовуючи цим свою теорію імперіалізму. Таке пояснення імперіалізму зустріло запеклу критику з боку соціал-демократичного табору.

Головною проблемою дискусії до цього часу була структурна динаміка сукупного товарного капіталу під впливом технічного прогресу. Р. Люксембург об'єднала цю проблему з попередньою, що пішла в тінь завдяки концентрації зусиль дослідників на проблему реалізації постійного капіталу, а саме з проблемою структурної динаміки національного доходу.

Р. Люксембург доводила, що схема розширеного відтворення К. Маркса у багатьох відношеннях знаходиться в протиріччі з його теорією, насамперед тому, що не враховує зростання продуктивності праці, і як наслідок цього, незважаючи на нагромадження, вона з року в рік передбачає один і той же склад капіталу, тобто одну й ту саму технічну основу процесу виробництва. Р. Люксембург вважала, що «з процесом нагромадження c (постійний капітал) має зростати в обох підрозділах не тільки абсолютно, але й відносно — стосовно $v + m$, тобто до всієї знов створеної вартості (суспільний вираз продуктивності праці); одночасно з цим повинен зростати постійний капітал по відношенню до змінного; відношення додаткової вартості до змінного капіталу або норма додаткової вартості теж має зростати (капіталістичний вираз продуктивності праці)»¹²⁶.

Критикуючи схему розширеного відтворення з урахуванням технічного прогресу, складену М. І. Туган-Барановським, Р. Люксембург відзначала, що його уявлення про абсолютне та відносне зменшення змінного капіталу в процесі нагромадження не відповідає дійсності. «Насправді змінний капітал у всіх капіталістичних країнах зростає абсолютно, він зменшується тільки відносно і в порівнянні з ще більш швидким зростанням постійного капіталу»¹²⁷. Цю обставину вона врахувала у власній схемі, складеній «відповідно з дійсним ходом речей», в якій з року в рік відбувається більш швидке зростання постійного капіталу і більш повільне зростання змінного при зростаючій нормі

додаткової вартості. Вихідним пунктом розрахунків став другий приклад розширеного відтворення К. Маркса¹²⁸. Однак, на відміну від К. Маркса, Р. Люксембург припустила для приросту капіталу не незмінне відношення постійного капіталу до змінного, що дорівнює 5:1, як у К. Маркса, а таке, що прогресивно збільшується: для другого року 6:1, для третього 7:1, для четвертого 8:1. Замість постійної норми додаткової вартості в 100 % вона припустила безперервно зростаючу норму додаткової вартості, зберігши абсолютні величини додаткової вартості для кожного року з другого прикладу К. Маркса. Далі вона виходила з того, що капіталізується кожен раз половина додаткової вартості (за винятком II підрозділу, який, згідно з допущенням К. Маркса, в першому році капіталізує більше половини, а саме 184 з 285m). Виходячи із зроблених припущень, отримуємо наступний результат:

Перший рік

I. $5\,000\,c + 1\,000\,v + 1\,000\,m = 7\,000$ (засоби виробництва).

II. $1\,430\,c + 285\,v + 285\,m = 2\,000$ (засоби споживання).

Другий рік

I. $5\,428\frac{4}{7}\,c + 1\,071\frac{3}{7}\,v + 1\,083\,m = 7\,583$ (засоби виробництва).

II. $1\,587\frac{3}{7}\,c + 311\frac{2}{7}\,v + 316\,m = 2\,215$ (засоби споживання).

Третій рік

I. $5\,903\,c + 1\,139\,v + 1\,173\,m = 8\,215$ (засоби виробництва).

II. $1\,726\,c + 331\,v + 342\,m = 2\,399$ (засоби споживання).

Четвертий рік

I. $6\,424\,c + 1\,205\,v + 1\,271\,m = 8\,900$ (засоби виробництва).

II. $1\,879\,c + 350\,v + 371\,m = 2\,600$ (засоби споживання).

Свій розрахунок Р. Люксембург представила наступним чином. Як і у всіх попередніх прикладах, імпульс розширенню виробництва задає перший підрозділ, додаткова вартість якого ділиться навпіл на споживану і частину, що нагромаджується. Отже, з 1000m додаткової вартості 500 піде на споживання і 500 на нагромадження. Припустимо, що органічна будова капіталу, що нагромаджується, становить 6:1, тоді 500m розподіляється на $428\frac{4}{7}\,c + 71\frac{3}{7}\,v$. В результаті у першого підрозділу для обміну з другим мається $1000v + 71\frac{3}{7}\,v + 500m = 1571\frac{3}{7}$. Розрахунок можливостей розширення масштабів виробництва у другому підрозділі Р. Люксембург робила, відштовхуючись від прийнятого припущення, що додаткова вартість у другому році залишиться

такою ж, як у схемі К. Маркса, тобто вона складе 316m. Тоді у другого підрозділу, продукт якого дорівнює в схемі К. Маркса 2215, за вирахуванням наявного постійного капіталу, що потребує відшкодування (1430), змінного капіталу (285) і додаткової вартості (315) залишається: $2215 - (1430 + 285 + 316) = 184$. Ця сума і являє собою матеріальні можливості нагромадження при прийнятих передумовах. Враховуючи, що приріст капіталу характеризується зростаючою органічною будовою, фонд нагромадження буде ділитися між постійним і змінним капіталом в пропорції 6:1, тобто $157^3/\gamma + 26^2/\gamma$. Таким чином, другий підрозділ потребує коштів виробництва на суму $1430c + 157^3/\gamma + 26^2/\gamma$. Однак першому підрозділу потрібні предмети споживання на суму $1000v + 71^3/\gamma + 500m = 1571^3/\gamma$, отже, він може надати другому підрозділу для обміну засоби виробництва лише на цю суму. В результаті другий підрозділ буде відчувати дефіцит у засобах виробництва на суму $(1587^3/\gamma - 1571^3/\gamma) = 16$.

Розрахунок на третій рік проводиться цим же методом. У першому підрозділі додаткова вартість дана. У прикладі К. Маркса вона становить у другому році 1083. Частина, що нагромаджується, — $541^1/2$, частина, що споживається, — стільки ж. (Надалі розрахунок будується з округленням дробів.) Враховуючи зростання органічної будови капіталу, що нагромаджується, яке для третього року дорівнює 7:1, приріст постійного капіталу складе 475, змінного — 67. Відповідно, для обміну з другим підрозділом: $1071^3/\gamma + 67v + 541^1/2m = 1680$. У другого підрозділу, продукт якого дорівнює в схемі К. Маркса 2399, за вирахуванням наявного постійного капіталу, що потребує відшкодування ($1587^3/\gamma$), змінного капіталу ($311^2/\gamma$) та додаткової вартості (342) залишається: $2399 - (1587^3/\gamma + 311^2/\gamma + 342) = 158$. Ця сума і являє собою матеріальні можливості нагромадження при прийнятих передумовах. Враховуючи, що приріст капіталу характеризується зростаючою органічною будовою, фонд нагромадження буде ділитися між постійним і змінним капіталом в пропорції 7:1, тобто $138c + 20v$. Таким чином, другий підрозділ потребує засобів виробництва на суму $1587^3/\gamma + 138c = 1725$. Однак першому підрозділу потрібні предмети споживання на суму $1071^3/\gamma + 67v + 541^1/2m = 1680$, отже, воно може надати другому підрозділу для обміну засоби виробництва лише на цю суму. В результаті другий підрозділ буде відчувати дефіцит у засобах виробництва на суму $(1725 - 1680) = 45$.

Аналогічно проводиться розрахунок на четвертий рік. Дефіцит коштів виробництва складе в четвертому році 88. Одночасно з цим

утворюювся б і надлишок предметів споживання: у другому році на 16, в третьому на 45, у четвертому — на 88¹²⁹.

З наведеного прикладу і розрахунків видно, що в схемі Р. Люксембург, розрахованій для випадку зростання органічної будови капіталу, що нагромаджується, весь постійний капітал і в першому підрозділі, і в другому зростає швидше, ніж це було відображено у схемі К. Маркса, розрахованій при незмінній органічній будові капіталу, що нагромаджується. Одночасно змінний капітал і в одному, і в іншому підрозділі зростає повільніше, ніж у схемі К. Маркса. Додаткова вартість в обох прикладах така ж, як в схемах К. Маркса, що спочатку припустила Р. Люксембург. Таким чином, виключно абстрактно-теоретично, спираючись на логіку співвідношень складових частин капіталу, відповідну теорії виробництва капіталу К. Маркса, Р. Люксембург доходить висновку про переважне зростання виробництва засобів виробництва в процесі розширеного відтворення на основі технічного прогресу і висновку про неминучість диспропорцій в цьому процесі. З наведеного прикладу випливає, що в умовах технічного прогресу, незважаючи на більш швидкий розвиток виробництва засобів виробництва порівняно з випадком стаціонарної економіки, суспільство стикається з їх дефіцитом і перевиробництвом предметів споживання. Виходить, що технічний прогрес прирікає суспільне виробництво на розбалансованість, яка до того ж наростає по мірі розвитку виробництва (як дефіцит засобів виробництва, так і перевиробництво предметів споживання з року в рік у схемі Р. Люксембург збільшуються).

Р. Люксембург розуміла, що зростання продуктивності праці виражається в здешевленні всіх товарів, у тому числі і засобів виробництва: «У процесі підвищення продуктивності праці зростання маси засобів виробництва йде швидше, ніж зростання їх вартості, або, висловлюючись інакше, відбувається здешевлення засобів виробництва»¹³⁰. Якщо це так, тоді чим пояснюється зростання органічної будови капіталу? Р. Люксембург не ставить це питання. Вона аналізує можливості подолання дефіциту засобів виробництва. Його, здавалося б, можна подолати, збільшивши норму нагромадження в першому підрозділі і, відповідно, скоротивши особисте споживання капіталістів. Однак, це уявне вирішення проблеми: «Без подальших міркувань ясно наступне: чим більше капіталісти підрозділу I обмежують своє споживання, щоб зробити можливим нагромадження, тим більше в підрозділі II залишок предметів споживання, що не піддається збуту; відповідно до цього виявляється неможливим збільшення постійного

капіталу хоча б тільки на колишній технічній основі. Перше припущення — прогресуюче відносне обмеження споживання капіталістів I — довелося доповнити іншим припущенням — прогресуючим відносьним збільшенням особистого споживання капіталістів II; прискорення нагромадження в першому підрозділі довелося доповнити уповільненням його в другому підрозділі, прогресом техніки в одному — регресом в іншому»¹³¹.

Підсумковий висновок Р. Люксембург, що впливає з її схеми, розрахунків і міркувань, нічим не відрізняється від висновків В. І. Леніна і М. І. Туган-Барановського: «Прогресуюча техніка повинна, за уявленнями самого Маркса, проявлятися у відносному зростанні постійного капіталу в порівнянні зі змінним»¹³². Цей висновок вона повторює ще більш чітко і виразно: «Те ж саме може бути виражене інакше. Ясно, що прогресивно зростаючий органічний склад капіталу, тобто більш швидке зростання постійного капіталу порівняно з перемінним, повинен знайти своє матеріальне вираження в більш швидкому зростанні виробництва засобів виробництва (підрозділ I) порівняно з виробництвом засобів споживання (підрозділ II)»¹³³. Таку динаміку у розвитку двох підрозділів суспільного виробництва Р. Люксембург вважала загальноекономічним законом: «Вартість сукупного суспільного продукту при капіталістичних формах виробництва розпадається на три частини, з яких одна відповідає вартості постійного капіталу, інша — сумі заробітної плати, тобто змінного капіталу, а третя — сукупній додатковій вартості класу капіталістів. Частина вартості, що відповідає змінному капіталу, стає в межах цієї суми все менше і менше. Це відбувається з двох причин. По-перше, в межах $c + v + m$ змінюється ставлення c до $(v + m)$, тобто ставлення постійного капіталу до нової вартості; ця зміна відбувається в такому напрямку, що c стає відносно все більше, а $(v + m)$ все менше. Це — просте вираження зростаючої продуктивності людської праці, яке в повній мірі зберігає свою силу для всіх економічно прогресуючих суспільств незалежно від їх історичних форм і означає лише, що жива праця в змозі переробляти все більшу кількість засобів виробництва в предмети споживання у все більш короткий час»¹³⁴. Цю думку вона неодноразово повторювала і в подальшому: «Зростання постійного капіталу за рахунок змінного є лише капіталістичним вираженням загальних впливів зростаючої продуктивності праці. Формула $c > v$, будучи переведена з капіталістичної мови на мову суспільного процесу праці, означає не більше, як наступне: чим вища продуктивність людської праці, тим

коротше той час, протягом якого дана кількість засобів виробництва перетворюється на готовий продукт. Це — загальний закон людської праці, він має силу і при всіх докапіталістичних формах виробництва і матиме силу в майбутньому, при соціалістичному суспільному ладі. Виражений у речовій споживній формі сукупного суспільного продукту, цей закон повинен проявлятися у все більш зростаючому застосуванні суспільного робочого часу на виробництво засобів виробництва порівняно з виробництвом засобів споживання»¹³⁵.

Логічно міркуючи, така динаміка структурних частин сукупного суспільного продукту означає, що все більше і більше засобів виробництва (с) потрібно для того, щоб зробити один і той же обсяг предметів особистого споживання ($v + m$). Виходить, що зростання технічної озброєності праці веде не до зростання продуктивності праці, а до її падіння. Однак Р. Люксембург, як і попередні автори, які намагалися вбудувати в схеми К. Маркса технічний прогрес, не помічає цього протиріччя.

У той же час не можна їх дорікнути в тому, що вони відійшли від теорії К. Маркса, спотворили її. Якраз навпаки. Вони слідували теорії К. Маркса. Такі ж висновки до них, і теж абстрактно-логічно, зробив і сам автор теорії — К. Маркс. Хоча К. Маркс і не побудував схем відтворення з урахуванням зростання продуктивності праці, відповідно, з урахуванням зростання органічної будови капіталу, але співвідношення двох підрозділів він трактував точно так само. При такому розумінні спрямованості зміни співвідношення двох підрозділів (зростання питомої ваги в річному суспільному продукті засобів виробництва), не береться до уваги ефективність виробництва. Така економіка була б не просто неефективною. Вона була б «самоєдською», що перемелює все більше і більше ресурсів для виробництва даного обсягу національного доходу.

Таким чином, Р. Люксембург обґрунтовувала висновок про неможливість реалізації зростаючої товарної маси без зовнішніх ринків і неминучість диспропорцій при технічному прогресі. Отже, капіталізм не самодостатній, він потребує «третіх осіб», і зовнішніх ринків для реалізації частини виробленої продукції. Без зовнішніх ринків реалізувати її, перетворити з форми товарного капіталу у форму грошей, грошового капіталу неможливо. Капіталізм як систему зберігає експансія в слаборозвинені економіки.

Книга Р. Люксембург, перед якою вона ставила завдання підвести підсумки дискусії про можливість «чистого капіталізму», про його

самодостатність, економічно обґрунтувати імперіалізм, зустріла критику з боку представників соціал-демократії. Передмову до книги позначено груднем 1912 року, вийшла в світ вона на початку 1913 року, а вже 16 лютого 1913 року на неї була опублікована негативна рецензія в газеті «Vorwärts». Р. Люксембург пише про це: «Безприкладний і сам по собі кілька комічний факт: з питання по чисто теоретичній праці, що присвячена складній абстрактно-науковій проблемі, виступила вся редакція політичної щоденної газети... Подібна доля, наскільки пам'ятається, не випала на долю ні однієї з новинок в партійній літературі з тих пір як вона існує»¹³⁶. Дві негативні рецензії та свою відповідь опонентам Р. Люксембург включила до другого тому свого дослідження, який увійшов в друге і наступні видання книги.

Концепція одного з опонентів — Отто Бауера — заслуговує окремого розгляду. Пов'язано це з тим, що фундаментальною проблемою, що обговорювалася в дискусії про нагромадження капіталу, була проблема самодостатності капіталізму. Обговорювалася ця проблема як питання про ринки, питання про те, чи створює капіталістичне виробництво ринок збуту для всіх вироблених товарів. Дискусія 1880—1990-х років, здавалося, переконала всіх в самодостатності капіталізму. Однак кризи, що проявляють складності збуту зростаючої товарної маси, тривали. Одночасно публікуються дослідження, що фіксують зростаючий потік товарів з розвинених країн у менш розвинені. Все це викликало незадоволеність наявним поясненням нагромадження капіталу. Знову було поставлено питання про самодостатність капіталізму, про здатність ринку поглинути всі вироблені товари.

Враховуючи, що опоненти шукали відповідь на глобальне питання про долю капіталізму, цілком природним був їх підхід до проблеми нагромадження капіталу як проблеми, яка визначається системою економічних відносин, тобто обумовленою гонитвою за прибутком, що диктується конкуренцією. Та обставина, що засобом збільшення прибутку є технічний прогрес, що приводить до зростання продуктивності праці і в силу цього — до безробіття, розглядалася як властивість даної системи економічних відносин. З цієї причини всі попередні автори вихідним пунктом нагромадження вважали додаткову вартість, яку власник ділив на дві частини — фонд свого особистого споживання і фонд нагромадження. Умовно, для простоти рахунку, автори довільно вибирали пропорцію розподілу додаткової вартості на ці два фонди. О. Бауер діяв цілком несподівано. Він відштовхувався у своїх міркуваннях від заданості цієї пропорції. На його думку,

«всьяке суспільство, чисельність населення якого зростає, має щорічно розширювати свій виробничий апарат. Ця необхідність буде існувати для соціалістичного суспільства точно так само, як і для капіталістичного суспільства сьогодення, як вона існувала для селянського господарства минулого, яке виробляло для своїх власних потреб»¹³⁷. Таким чином, питання про реалізацію річного продукту суспільства О. Бауер перевів у площину техніко-економічних проблем, залишивши за дужками соціально-економічну проблематику. Саме цим цікаві розрахунки пропорцій, підтримання яких необхідне для безперервного здійснення розширеного відтворення в умовах технічного прогресу при забезпеченні повної зайнятості працездатного населення.

Для О. Бауера важливо з'ясувати, якими мають бути масштаби нагромадження, щоб воно відповідало зростанню населення. Таким чином, на противагу всім попереднім дослідникам проблеми пропорцій суспільного відтворення в умовах технічного прогресу, для О. Бауера вихідний пункт міркувань — не додаткова вартість першого підрозділу, а темп зростання населення, що задає необхідний темп зростання змінного капіталу. Всі інші змінні схеми залежать від необхідності забезпечити задане зростання змінного капіталу і підкоряються цієї необхідності. З цієї точки зору схема О. Бауер представляє інтерес як теоретична модель народногосподарського планування (прогнозування) в суспільстві, економічним завданням якого є забезпечення повної зайнятості працездатного населення.

О. Бауер припустив, що чисельність населення збільшується щорічно на 5 %. Для збереження рівноваги змінний капітал теж повинен збільшуватися щорічно на 5 %. Постійний капітал повинен зростати швидше, ніж змінний, що і буде характеризувати зростання технічної озброєності праці і зростання органічної будови капіталу. Він припустив, що постійний капітал збільшується щорічно на 10 %. В результаті рух суспільного виробництва протягом чотирьох років буде характеризувати наступний ряд:

Таблиця 1.2

Рух суспільного виробництва

	Постійний капітал	Змінний капітал
1-й рік	200000	100000
2-й рік	220000	105000
3-й рік	242000	110250
4-й рік	266200	115762

Далі він припустив, що норма додаткової вартості залишається незмінною і становить 100 %. Отже, маса додаткової вартості в кожному році дорівнює масі змінного капіталу. У цих умовах нагромаджуватися повинна частина додаткової вартості, достатня для збільшення змінного капіталу на 5 % і постійного капіталу на 10 %. Відповідно до прийнятих передумов додаткова вартість становить в першому році 100 000. Тоді для збільшення постійного капіталу (з 200 000 до 220 000) буде потрібно 20 000, а для збільшення змінного (з 100 000 до 105 000) — 5000. Всього нагромаджується 25 000, а споживається 75 000. За чотирирічний період розвиток представиться в наступному вигляді:

Таблиця 1.3

Розвиток суспільного виробництва

	Додаткова вартість	Споживається	Приєднується до постійного капіталу	Приєднується до змінного капіталу
1-й рік	100000	75000	20000	5000
2-й рік	105000	77750	22000	5250
3-й рік	110762	80539	24200	5511
4-й рік	115762	83374	26600	5788

Щороку 5 % додаткової вартості віднімається від споживання капіталістів і витрачається на збільшення змінного капіталу. Крім цього, частина додаткової вартості йде на збільшення постійного капіталу. Але так як додаткова вартість зростає в тій же пропорції, що і змінний капітал, а постійний капітал швидше змінного, то до постійного капіталу повинна приєднуватися з року в рік зростаюча частина додаткової вартості, що призведе до зростання норми нагромадження. Норма нагромадження буде наступною (округлено у %):

Таблиця 1.4

Норма нагромадження

1-й рік	25
2-й рік	26
3-й рік	27
4-й рік	28

Висновок О. Бауера: «У припущенні незмінної норми додаткової вартості відтворення в розширеному масштабі, при прогресуючому зростанні органічного складу капіталу, можливо лише тоді, коли нор-

ма нагромадження з року в рік зростає». Цей висновок, як і висновки попередніх авторів про переважне зростання виробництва засобів виробництва, ніяк не узгоджується з економічною логікою технічного прогресу. Виходить, що підвищення технічного рівня виробництва, що виражається у зростанні органічної будови капіталу, супроводжується зниженням сукупного споживчого фонду суспільства в розрахунку на душу населення, тому зростання змінного капіталу відповідає зростанню населення, а при зростанні додаткової вартості відповідно зростанню населення щорічно доводиться збільшувати її частку, що спрямовується на цілі нагромадження, і, відповідно, знижувати частку, що споживається. У такій інтерпретації динаміки пропорцій суспільного виробництва виходить, що технічний прогрес веде не до підвищення ефективності суспільного виробництва, а до її зниження.

Далі О. Бауер розглядає, яким чином в логіці його прикладу весь капітал суспільства повинен розпадатися на два підрозділи — виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання.

Він припустив, що виробництво в першому році представляється в наступному вигляді:

Таблиця 1.5

Структура річного товарного капіталу

	Галузі, що виробл. зас. вир-ва	Галузі, що виробл. предм.	Все спожив. ви- робництво
Постійний капітал (с)	120000	80000	200000
Змінний капітал (v)	50000	50000	100000
Частина додаткової вартості, що споживається (k)	37500	37500	75000
Підлягає приєднанню до по- стійного капіталу (α)	10000	10000	20000
Підлягає приєднанню до змінного капіталу (β)	2500	2500	5000
Сума	220000	180000	400000

Далі О. Бауер ставить запитання: яким чином має розподілятися капітал в другому році? Відповідь його така: «Продуктивне використання нагромадженої в кожній з обох сфер виробництва додаткової вартості в наступному році в тій же самій сфері виробництва неможливо, бо прогрес до більш високого органічного складу капіталу ви-

магає пересування капіталу з галузей, що виробляють споживчі блага, у виробництво засобів виробництва. Ми, отже, повинні розрахувати, яку частину додаткової вартості, нагромадженої в галузях, що виробляють споживчі блага, потрібно перенести у виробництво засобів виробництва з метою розширення цієї галузі»¹³⁸. Таким чином, О. Бауер, як і всі попередні дослідники даної проблеми, вважає, що технічний прогрес веде до зміни пропорцій суспільного виробництва в напрямку підвищення питомої ваги I підрозділу.

У відповідності зі зробленими припущеннями та розрахунками, представленими в таблицях 1.2 і 1.3, у другому році має бути вироблено предметів споживання на суму:

Таблиця 1.6

Розподіл додаткової вартості

Змінний капітал	105 000
Частина додаткової вартості, що споживається	77 750
Частина додаткової вартості, що повинна приєднатись до змінного капіталу	5250
Сума	188 000

Звідси випливає, що вартість продукту галузей, що виробляють предмети споживання, у другому році повинна становити 188 000. Саме від цієї цифри, тобто від обсягу виробництва предметів споживання, необхідних для задоволення потреб населення, яке зросло за рік на 5 %, і відштовхується у своїх міркуваннях О. Бауер. Таким чином, його уявлення про нагромадження виходить не з потреб капіталу в самозростанні, а з потреб населення в предметах споживання. Однак при цьому він, незважаючи на припущення про технічний прогрес, припускає незмінною норму додаткової вартості.

Свій розрахунок того, яку частину додаткової вартості, нагромадженої у сфері виробництва предметів споживання, потрібно перенести в сферу виробництва засобів виробництва з метою її розширення, він будує таким чином. У другому році вартість продукту галузей, що виробляють предмети споживання, становить $c + v + m = 188\,000$. Норма додаткової вартості дорівнює 100 %, отже, $v = m$, тоді $c + 2v = 188\,000$. Приріст постійного капіталу у виробництві предметів споживання на другий рік становить: $(c - 80\,000)$; приріст змінного капіталу — $(v - 50\,000)$. В галузі, що виробляють засоби виробництва, повинні переноситися однакові частки від обох частин фонду нагромадження, тобто однакова частка від α

(частини фонду нагромадження, що йде на розширення засобів виробництва) і від β (частини фонду нагромадження, що йде на розширення предметів споживання). Отже, в межах другого підрозділу повинно залишитися:

$$(c-80000): (v-50000)=10000:2500.$$

$$\text{Звідси } v=51\,333; c=85\,334.$$

Таким чином, в галузях, що виробляють споживчі блага, в першому році нагромаджується 10000α (постійного капіталу) і 2500β (змінного капіталу), але з нагромадженої II підрозділом додаткової вартості, в галузях, що виробляють споживчі блага, може бути докладено лише 5334α і 1333β . Залишок фонду нагромадження II підрозділу, що становить $(10000-5334) = 4666\alpha$ і $(2500-1333) = 1167\beta$, в рамках прийнятих передумов, О. Бауер пропонує перенести в галузі, що виробляють засоби виробництва. Інакше кажучи, частина фонду нагромадження II підрозділу направляється на розширення виробництва в першому підрозділі, що викликано зростанням органічної будови капіталу.

Для другого року схема виглядає наступним чином:

Таблиця 1.7

Норма нагромадження

	Галузі, що виробл. зас. вир-ва	Галузі, що ви- робл. предм. спожив.	Все виробни- цтво
Постійний капітал (с)	134666	85334	220000
Змінний капітал (v)	53667	51333	105000
Частина додаткової вартості, що споживається (k)	39740	38010	77750
Підлягає приєднанню до по- стійного капіталу (α)	11244	10756	22000
Підлягає приєднанню до змін- ного капіталу (β)	2683	2567	5250
Сума	242000	188000	430000

Точно таким же чином проводиться розрахунок на чотири роки:

1-й рік	с	v	k	α	β
I.	120000	+ 50000	+ 37500	+ 10000	+ 2555 = 220000
II.	80000	+ 50000	+ 37500	+ 10000	+ 2500 = 180000
Сума	200000	+ 100000	+ 75000	+ 20000	+ 5000 = 400000

2-й рік

I. $134666 + 53667 + 39740 + 11244 + 2683 = 242000$

II. $85334 + 51333 + 38010 + 10756 + 2567 = 188000$

Сума $220000 + 105000 + 77750 + 22000 + 5250 = 430000$

3-й рік

I. $151048 + 57576 + 42070 + 12638 + 2868 = 266200$

II. $90952 + 52674 + 38469 + 11562 + 2643 = 196300$

Сума $242000 + 110250 + 80539 + 24200 + 5511 = 462500$

4-й рік

I. $169124 + 61738 + 41465 + 14186 + 3087 = 292600$

II. $96876 + 54024 + 38909 + 12414 + 2701 = 204524$

Сума $266000 + 115762 + 83374 + 26600 + 5788 = 497924$

Як видно зі схеми, у другому році підрозділ II купує засоби виробництва на суму $(80000 + 5334) = 85334$, отже, у підрозділу I, що займає для обміну $(50000 + 37500 + 2500) = 90000$, залишається непроданий залишок у сумі $(90000 - 85334) = 4666$. Для відповіді на питання, де знайде збут цей залишок, О. Бауер говорить: «Капіталісти галузей, що виробляють споживчі блага, переносять частину нагромадженої в першому році додаткової вартості в галузі, що виробляють засоби виробництва: вони або самі засновують фабрики, в яких виробляються засоби виробництва, або за допомогою банків передають частину нагромадженої ними додаткової вартості капіталістам галузей, що виробляють засоби виробництва, для докладання її в цих галузях, або купують акції товариств, що виробляють засоби виробництва. ...Галузі, що виробляють засоби виробництва, продають товари вартістю в 4666 тому капіталу, який нагромаджено в галузях, що виробляють споживчі блага, але який застосовується в галузях, що виробляють засоби виробництва»¹³⁹.

Розподіл засобів виробництва, вироблених в першому році, О. Бауер представляє наступним чином:

1. Капіталістам галузей, що виробляють засоби виробництва:

a) на оновлення виробничого апарату в I 120 000

b) на розширення виробничого апарату в I 10 000

Разом 130 000

2. Капіталістам галузей, що виробляють предмети споживання:

a) на оновлення виробничого апарату в II 80 000

b) на розширення виробничого апарату в II 5334

c) на розширення виробничого апарату в I 4666

Разом 90 000

Розподіл предметів споживання представляється наступним чином:

1. Капіталістам галузей, що виробляють засоби виробництва:		
а) для їх власного споживання		37 500
б) для споживання найманих робітників		52 500
	Разом	90 000
2. Капіталістам галузей, що виробляють предмети споживання:		
а) для їх власного споживання		37 500
б) для споживання найманих робітників у II		51 333
с) для споживання найманих робітників у I		1167
	Разом	90 000

В результаті предмети споживання вартістю 90 000 обмінялися на засоби виробництва такої ж вартості¹⁴⁰.

У схемі порушується вихідна передумова про фонд нагромадження I підрозділу, що складається з 10000с і 2500v. Фактично в перший підрозділ на нагромадження направляється велика сума. Всього фонд нагромадження склав $(14666с + 3667v) = 18\,333$. Порушується також і вихідна передумова про фонд нагромадження II підрозділу, що складається з 10000с і 2500v. Фактично в підрозділі II на нагромадження спрямовується сума $(5334с + 1333v) = 6667$. Проте в цілому суспільний фонд нагромадження склав $(18333 + 6667) = 25\,000$, як і передбачалося спочатку, відбулося лише переміщення ресурсів нагромадження з другого підрозділу в перше. О. Бауер показав механізм такого переміщення, при якому збалансованість не порушується. Його приклад цілком вписується в логіку висновків К. Маркса про обмін Іс при нагромадженні. Так, у разі, коли сума змінного капіталу і частини додаткової вартості, що споживається, першого підрозділу більше, ніж перенесена вартість другого підрозділу, «відшкодування досягається завдяки тому, що до Іс приєднується відповідна частина ІІт, так що їх сума $= (v + \frac{1}{2}m)$ »¹⁴¹.

Вироблені першим підрозділом засоби виробництва, що представляють в схемі дохід I підрозділу, обмінюються на предмети споживання, що складають постійний капітал II підрозділу (80 000), його приріст з додаткової вартості II підрозділу (5334) і додаткової вартості II підрозділу (4666). Такий обмін цілком можливий і відповідає головній умові збалансованості суспільного відтворення в теорії К. Маркса. При розширеному відтворенні (нагромадженні) до постійного капіталу II підрозділу приєднуються суми додаткової вартості цього підрозділу, необхідні для вартісної еквівалентності обмінюваних за-

собоїв виробництва на предмети споживання. Завдяки такому обміну доходи першого підрозділу із засобів виробництва перетворюються на властиву доходам форму предметів споживання. Одночасно постійний капітал II підрозділу з форми товарного капіталу, представленого предметами споживання, перетворюється на форму продуктивного капіталу, представленого засобами виробництва.

У схемі О. Бауера, процес обміну ускладнений необхідністю врахування зростання органічної будови капіталу, який веде до зростання виробництва засобів виробництва. I підрозділ може надати для обміну засоби виробництва на суму $(50\ 000 + 37\ 500 + 2500) = 90\ 000$. У другого підрозділу є для обміну предмети споживання на суму $(80\ 000 + 10\ 000)$. Однак в силу необхідності перенесення ресурсів нагромадження з другого підрозділу в першому для обміну буде представлено $\{(80\ 000 + 5334) + 4666\}$. При цьому предмети споживання на суму $(80\ 000 + 5334)$ обмінюються на засоби виробництва для виробництва предметів споживання, а предмети споживання на суму 4666 обмінюються на засоби виробництва для виробництва засобів виробництва. Тільки таким чином і може бути здійснено перенесення додаткової вартості з галузей, що виробляють споживчі товари, в галузі, що виробляють засоби виробництва. Для приведення в рух додаткових засобів виробництва на суму 4666 I підрозділ потребує предметів споживання на суму 1167 для додаткових працівників, які черпаються з додаткової вартості II підрозділу. Враховуючи, що за умовами прикладу, власниками додаткового капіталу на суму 4666 в I підрозділі залишаються капіталісти II підрозділу, додатковий змінний капітал не потребує обміну, він авансується безпосередньо в I підрозділ у своїй натуральній формі предметів споживання. В результаті постійний капітал суспільства, дійсно, збільшився на 10 %, однак при цьому постійний капітал I підрозділу виріс на 12,2 %, тоді як постійний капітал II підрозділу — тільки на 6,3 %. Відповідно, і зайнятість (змінний капітал) I підрозділу виріс на 7,3 %, тоді як зайнятість (змінний капітал) II підрозділу — тільки на 2,7 %. Таким чином, незважаючи на те, що в схемі О. Бауера, імпульс розширенню виробництва (нагромадження капіталу) задає II підрозділ суспільного виробництва і масштаби цього розширення не довірливі, а зумовлені темпом зростання населення, технічний прогрес все одно виразиться в переважному зростанні виробництва засобів виробництва, та ще й у збільшенні норми нагромадження.

О. Бауер робить зі своїх схем наступний висновок: «Стан рівноваги між нагромадженням і зростанням населення може зберігатися лише

в тому випадку, якщо норма нагромадження підвищується з такою швидкістю, що змінний капітал, незважаючи на збільшення органічної будови капіталу, зростає так само швидко, як населення. Якщо зростання норми нагромадження відстає від необхідної величини, то зростання змінного капіталу відстає від збільшення населення, що шукає роботу. Стан, який настає при цьому, ми можемо назвати станом недостатнього нагромадження (або недонагромадження — *Unterakkumulation*)»¹⁴². З розрахунків, навіть відволікаючись від соціально-економічних проблем, порушених теорією реалізації, і розглядаючи пропорційність як техніко-економічну проблему, слідує досить песимістичний висновок: виробництво в умовах технічного прогресу постійно генерує диспропорції. Підтримання повної зайнятості працездатного населення вимагає все більших і більших ресурсів фонду нагромадження. Відбувається безперервне перекачування ресурсів суспільства, суспільного капіталу в перший підрозділ. Логіка міркувань і розрахунки О. Бауера свідчать про падіння ефективності суспільного виробництва та нагромадження, причому виходить, що темпи падіння ефективності парадоксальним чином нарастають у міру розвитку технічного прогресу. І хоча розрахунки О. Бауера зустріли нищівну критику з боку критикованої ним Р. Люксембург, її аргументи не зачіпали проблеми ефективності.

Заперечуючи О. Бауеру по суті його логіки і розрахунків, Р. Люксембург зазначає нерозуміння своїм опонентом сенсу теорії К. Маркса: «Маркс, правда, бере до всіх своїх схем відтворення незмінні додаткової вартості, і саме це допущення можна вважати неприпустимим при дослідженні процесу нагромадження. Але у своєму допущенні і в межах свого допущення Маркс у всякому разі був абсолютно послідовний: він всюди абстрагувався від технічного прогресу». На відміну від нього, О. Бауер, який вважає себе марксистом, «бере до уваги технічний прогрес, який, проте, абсолютно не підвищує експлуатації, тобто дві умови, які суперечать одна одній і одна одну взаємно знищують»¹⁴³.

Критика концепції О. Бауера носила комплексний характер. Серед тверджень його концепції, підданих розгрому, особливе місце займає розуміння змінного капіталу. Критика цього розуміння цікава тим, що тут визначається та частина виробленого товарного капіталу суспільства, яку якраз і неможливо перетворити в гроші при дотриманні відомих передумов теорії, у тому числі про незмінність реальної заробітної плати осіб найманої праці при зростанні технічного рівня виробництва і, відповідно, здешевлення товарів.

Р. Люксембург зазначає, що змінний капітал являє собою суму грошей, виплачених найманим робітникам у формі заробітної плати. Ця грошова сума може являти собою різні кількості споживчих товарів. В умовах загального технічного прогресу, що виражається у зростанні продуктивності праці, здешевлюються всі товари, в тому числі і предмети споживання. Отже, при збереженні незмінного рівня заробітної плати, вираженої в товарах, тобто незмінної реальної заробітної плати, відповідно здешевленню предметів споживання, потрібна менша грошова сума змінного капіталу, що авансується на наймання праці. «Якщо населення зростає щорічно на 5 %, то змінний капітал, щоб зробити можливим той же самий рівень життя, повинен щорічно зростати, скажімо, тільки на $4\frac{3}{4}\%$, $4\frac{1}{2}\%$, $4\frac{1}{4}\%$, 4 % і т. п. А отже, Бауер саме і передбачає загальний технічний прогрес, так як він для його вираження приймає, що постійний капітал зростає в два рази швидше змінного»¹⁴⁴. Р. Люксембург вважала неможливим припустити зростання реальної заробітної плати зі зростанням продуктивності праці. На її думку, це означало б відмову від теорії відносної додаткової вартості. Саме відносна додаткова вартість є стимулом впровадження у виробництво досягнень технічного прогресу. Припущення, що, незважаючи на зростання продуктивності праці і обумовлене цим прогресивне здешевлення засобів існування, грошова заробітна плата (змінний капітал як величина вартості) залишається незмінною, означало б, що вигоди від технічного прогресу, вигоди від зростання продуктивності праці йдуть виключно на користь найманої праці. Таке припущення зводиться до того, що частка праці в національному доході не змінюється, відносна додаткова вартість не виробляється, пропорція розподілу чистого доходу залишається незмінною при зростанні продуктивності праці. Вигода для капіталістів від такого стану справ обмежується зростанням товарного наповнення їх фонду особистого споживання, який формується з додаткової вартості.

Крім цього, на її думку, таке припущення суперечить теорії вартості: «Рівномірне зростання змінного капіталу і населення мислимо тільки в одному випадку, а саме: коли товарні ціни залишатимуться незмінними, незважаючи на швидкий і безперервний технічний прогрес у всіх галузях виробництва, тобто незважаючи на зростаючу продуктивність праці»¹⁴⁵.

Таким чином, Р. Люксембург зазначає, що товарні ціни з технічним прогресом знижуються. Пов'язує з їх зниженням зменшення

змінного капіталу, необхідного для залучення у виробництво зростаючої маси праці. Це виглядає дуже логічно, обґрунтовано прийнятою теорією вартості. Незрозумілим залишається питання: чому не розглядається зниження цін засобів виробництва?

В цілому книга Р. Люксембург, а потім критичні статті, викликані цією книгою, поставили важливі питання. Це відноситься не тільки до обґрунтування економічної необхідності зовнішньої експансії капіталу, а й до пояснення диспропорційності.

Книга Р. Люксембург «Нагромадження капіталу» (1913) підводила підсумок столітньої дискусії про внутрішні можливості існування та розвитку капіталізму. Існування капіталізму вона вважала неможливим без зовнішніх ринків, без некапіталістичної периферії.

1.3.5. Диспропорційність соціалістичного відтворення в трактуваннях радянських економістів 1920–1930-х років

Перервана Першою світовою війною дискусія з теорії відтворення суспільного капіталу відновилася в Радянській Росії після Жовтневої революції у зв'язку з новим соціальним завданням — народногосподарським плануванням.

Абстрактно-теоретична задача по виявленню відтворювальних пропорцій, що визначають можливості безперебійного ходу суспільного виробництва, стала предметом палких суперечок. Економісти-теоретики, організатори виробництва, практики звернулися до теорії суспільного відтворення К. Маркса з метою її розвитку з урахуванням умов технічного прогресу. Н. І. Бухарін, Є. Преображенський, Є. Варга, В. Мотильов, В. Мілютін, А. Кон, Е. Лейкін та інші проблему реалізації сукупного товарного капіталу аналізували з урахуванням зростання норми додаткової вартості і органічної будови капіталу, що відповідає розумінню технічного прогресу в «Капіталі» К. Маркса.

Виходячи з логіки та методу «Капіталу» К. Маркса питання ставилося таким чином: «Чи припустимо при обговоренні проблем нагромадження абстрагуватися від зростання технічного складу капіталу, від зростання норми додаткової вартості, від зростання норми нагромадження? Маркс від цього абстрагувався»¹⁴⁶. Далі В. Є. Мотильов пише: «Нагромадження капіталу супроводжується двома паралельними процесами: витісненням людини машинами плюс зростання маси споживчих благ. Хто ж купуватиме цю все зростаючу масу пред-

метів споживання, щоб робити можливим нагромадження в галузях, що виробляють предмети споживання, засоби виробництва?»¹⁴⁷. І трохи далі робить висновок: «При припущенні зростання органічної будови капіталу, норми додаткової вартості, норми нагромадження ... нагромадження виявляється неможливим»¹⁴⁸. До такого ж невтішного висновку приходять і Є. Преображенський. Поставивши завдання охарактеризувати «розширене відтворення при чистому капіталізмі в умовах зростання органічної будови капіталу», Є. Преображенський пропонує «йти з II підрозділу», в якому передбачається нагромадження половини додаткової вартості¹⁴⁹.

Є. Преображенський будує альтернативні схеми розширеного відтворення:

Початок року. I. $4250c + 1062v + 688m$ Фс

II. $1750c + 875v + 375m$ Фс

де c , v , m — позначені, як і в усіх попередніх дослідженнях, Фс — фонд споживання капіталістів.

Кінець року. I. $4250c + 1062v + 1062m$

II. $1750c + 875v + 875m$

«Рівновага в такій схемі досягається тим, що капіталісти I підрозділу змушені більше споживати і менше нагромаджувати, щоб II підрозділ мав ринок для збуту предметів споживання і можливості нагромадження постійного капіталу II підрозділу в такому розмірі, в якому це вимагає пропорційності нагромадження у II підрозділі. Тут створюється зворотне положення відносно того, що ми маємо в марксистській системі.

Якщо наведену нами схему розвинути далі на кілька років вперед, то систематичне недонагромадження в I підрозділі і більш швидке нагромадження у II, внаслідок більш низької будови капіталу у II, скоро повинне буде поставити перепону для нагромадження у II підрозділі, тоді як у схемах Маркса рівновага може тривати протягом великої кількості років. Але зате Марксу доводиться миритися з різними розмірами споживання в I підрозділі порівняно з II, внаслідок чого через 5 років споживання додаткової вартості в I підрозділі зросте на 46,4 %, тоді як у II підрозділі — на 79 %. І в тому, і в іншому випадку і I і II підрозділ будуть споживати і нагромаджувати в різних пропорціях, що, взагалі кажучи, при капіталізмі, з його нівелюючими тенденціями, не може мати місця.

Ні та, ні інша схеми не годяться для ілюстрації відтворення при зростанні органічної будови капіталу, витіснення робочих машина-

ми; в абсолютних цифрах змінний капітал зростає і в I і у II, але швидше росте постійний капітал»¹⁵⁰.

Далі, включивши в міркування проблему зростання органічної будови капіталу, Є. Преображенський пише: «Якщо взяти Марксові схеми першого року і припустити, що внаслідок зростання органічної будови капіталу $c_1=4450$, $v_1=1050$...то це повинно викликати порушення рівноваги: відносно попит I підрозділу на предмети споживання зменшується в тому розмірі, в якому частина додаткового капіталу, яка пішла б при незмінному органічному складі капіталу на збільшення v в розмірі 100, піде тепер на збільшення c_{II} тільки на 50. Отже, по-перше, II підрозділ постає перед скороченням свого ринку в I підрозділі; по-друге, воно не в змозі отримати з I потрібні йому додаткові засоби виробництва у відповідних пропорціях. Якщо органічний склад капіталу в I підрозділі залишається незмінним, але змінюється у II, це веде до зростання c_{II} за межі можливостей пропорційного обміну, отже, попит на засоби виробництва з боку II підрозділу не буде повністю задоволений, отже, неможливо пропорційно збільшити місткість ринку в I підрозділі для II підрозділу.

Якщо органічний склад капіталу збільшиться відразу в обох підрозділах — порушиться рівновага з двох сторін відразу.

В I підрозділі $(v + \frac{m}{2})$ хоча і буде зростати, але повільніше, ніж у схемах Маркса, в той час як c_{II} буде рости швидше внаслідок систематичного зростання темпів збільшення c порівняно з темпами збільшення v , якщо умови споживання капіталу і в I підрозділі і у II будуть однаковими. Канал пропорційного обміну $c_{II} = (v + \frac{m}{2})I$ буде відносно звужуватися з боку $(v + \frac{m}{2})I$ (хоча може абсолютно зростати), тоді як вантаж c_{II} буде збільшуватися і абсолютно, і відносно, при абсолютному і відносному зростанні c_1 »¹⁵¹. І трохи далі він робить висновок: «Саме умова задачі вимагає систематичного перекачування капіталу з II підрозділу в I»¹⁵². Це ж побачив і А. Кон: «Капіталістичне виробництво заради виробництва не є ілюзією, воно приймає абсолютно конкретні форми, що виражаються в тому, що виробництво засобів виробництва зростає все більше і більше порівняно з виробництвом засобів споживання»¹⁵³.

Проблему зростання органічної будови капіталу в нерозривному зв'язку із зростанням норми додаткової вартості розглядає і Е. Варга: «Зростання органічної будови капіталу означає зростання про-

дуктивності праці і, отже, зниження суспільно необхідного робочого часу, що припадає на одиницю продукції, — або, у грошовому вираженні, зниження собівартості товару. Необхідна умова зростання органічної будови капіталу — окремі капіталісти вводять нові методи виробництва, майже завжди означають зростання с:у, зниження собівартості... При узагальненні на сукупний суспільний капітал це означає, що частка робочого часу, що міститься в засобах існування робітників, скорочується, а тим самим зменшується необхідна праця і росте додаткова праця, тобто норма додаткової вартості. Якби висота норми додаткової вартості залишалася незмінною, незважаючи на підвищення продуктивності праці, то це означало б настільки ж швидке підвищення життєвого рівня пролетаріату, що рішуче суперечить теорії К. Маркса про рух заробітної плати при прогресі нагромадження»¹⁵⁴. Так само розумів проблему й інший учасник дискусії — Е. Лейкін: «Неможливість нагромадження при чистому капіталізмі: ускладнення, з яким при зростанні техніки пов'язане нагромадження внаслідок речової фіксованості виробленої в тій чи іншій країні додаткової вартості. Науково-технічний прогрес вимагає посиленого зростання I підрозділу, отже, при рівномірному зростанні I та II підрозділу в I неминучий дефіцит, у другому — перевиробництво»¹⁵⁵.

Таким чином, учасники дискусії дійшли таких же висновків, які до них зробили В. І. Ленін, М. І. Туган-Барановський, Р. Люксембург, О. Бауер. Технічний прогрес, який розуміється як зростання органічної будови капіталу, веде до переважного зростання першого підрозділу, зростання норми нагромадження, диспропорцій. Їх висновок був невтішним: ці явища будуть супроводжувати технічний прогрес і в умовах соціалізму. Вирішенням проблеми деякі автори вважали зовнішню торгівлю: «Розвиток світового господарства усуває матеріальну необхідність пропорційності частин окремого народного господарства, переносячи цю необхідність в рамки всього світового єдиного господарства»¹⁵⁶.

Чому ж дослідники дійшли висновків, що суперечать сенсу науково-технічного прогресу?

1.3.6. Теоретико-методологічні висновки з дискусії

Звернувшись до логіки суджень авторів, які поставили за мету розвинути теорію відтворення суспільного капіталу стосовно до умов технічного прогресу, можна побачити, що вони ґрунтувалися на двох групах методологічних передумов — явних, спеціально визначених, і неявних, на які вони спиралися як на факти. До першої групи відносяться всі передумови, названі К. Марксом у II томі «Капіталу». Інша справа з другою групою передумов. До них відносяться деякі припущення і теоретичні положення I тому «Капіталу». Самі дослідники вважали їх аксіомами, які були для них очевидними, само собою зрозумілими, тому не потребували ніяких доказів.

Таких аксіом дві: технічний прогрес проявляється у зростанні органічної будови капіталу; вартість робочої сили знижується в міру технічного прогресу. Стосовно цих двох тверджень ніяких статистичних підтверджень не було. Виведені логічно (зростання органічної будови капіталу), або запропоновані й прийняті без доказів (зниження вартості робочої сили), обидва ці уявлення вважалися істиною.

Однак чи можна стверджувати, що технічний прогрес завжди виражається у зростанні органічної будови капіталу?

Сам К. Маркс дав негативну відповідь на це питання. Зростання продуктивності праці приводить до здешевлення засобів виробництва. Цей факт К. Маркс підкреслював у теорії морального зносу основного капіталу, фундамент якої був закладений в I томі «Капіталу»: «Крім матеріального зносу, машина піддається, так би мовити, і моральному зносу. Вона втрачає мінову вартість, у міру того як машини такої ж конструкції починають відтворюватися дешевше або кращі машини вступають з нею у конкуренцію. В обох випадках, якою б ще новою і життєздатною не була машина, її вартість визначається вже не тим робочим часом, який фактично втілено в ній, а тим, який необхідний тепер для відтворення її самої або для відтворення кращої машини. Тому вона більш-менш втрачає свою вартість»¹⁵⁷. Теорія морального зносу основного капіталу, яка розвинена у II та III томах «Капіталу», відображає зростання виробничо-експлуатаційних характеристик основного капіталу, вартість якого є постійною або ж зменшується. Але в такому разі, чому технічний прогрес веде до зростання органічної будови капіталу?

Категорію органічної будови капіталу К. Маркс ввів для пояснення безробіття. Проте пояснити її можна простіше, ґрунтуючись на вве-

деній ним категорії технічної будови капіталу. Якщо із зростанням технічної будови капіталу зростає продуктивність праці і всі товари здешевлюються, в тому числі і засоби виробництва, тоді відповідно зростанню технічної будови капіталу вартісна його будова не росте, отже, не зростає й органічна будова капіталу. Немає фатальної необхідності все більше і більше коштів направляти на збільшення постійного капіталу для того лише, щоб отримати незмінний обсяг суспільного фонду споживання. Іншими словами, зростання продуктивності праці і здешевлення всіх товарів, у тому числі і засобів виробництва, суперечить уявленню про технічний прогрес як зростання органічної будови капіталу. Розуміння технічного прогресу, як процесу, що виражається у зростанні технічної будови капіталу, без зміни його вартісної будови в довгостроковій перспективі цілком відповідає Марксовій концепції технічного прогресу і звільняє її від логічних протиріч.

Друга аксіома — здешевлення робочої сили при зростанні продуктивності праці. Теорію відносної додаткової вартості К. Маркс описує, виходячи з ідеї про зниження вартості робочої сили в міру зростання продуктивності праці. У логіці це можливо. Однак наскільки ця логічна можливість відповідає реальному стану речей? Ідея потребує емпіричної перевірки. Спробу подібної перевірки К. Маркс зробив в четвертому розділі I тому «Капіталу», який називається «Виробництво відносної додаткової вартості». Тут він наводить статистичні дані, офіційні звіти, витяги із досліджень з проблеми становища робітничого класу. Відзначені різні сторони праці, життя, матеріального становища осіб найманої праці. Однак прямих даних про те, що реальна заробітна плата не змінюється зі зростанням продуктивності праці, ні К. Маркс, ні інші дослідники не наводять. Ф. Енгельс, до роботи якого «Становище робітничого класу в Англії» неодноразово звертався К. Маркс, зазначав: «Що заробітна плата падає з удосконаленням машин, це буржуазія люто спростовує, тим часом як робітники не перестають це стверджувати. Буржуазія запевняє нас у тому, що, хоча з удосконаленням виробництва *поштучна плата* знизилася, тижнева плата, тим не менш, швидше підвищилася, ніж знизилася, і становище робітників швидше покращилося, ніж погіршилося. Важко відповісти точно на це питання, так як робітники здебільшого посилаються на падіння *поштучної плати*; при тому безсумнівно, що в різних галузях праці та тижнева плата знизилася з впровадженням машин»¹⁵⁸. Припустимо, що це дійсно так, хоча з тих цифрових матеріалів, які наводить Ф. Енгельс, однозначно зробити такий висновок

важко. Але якщо це так, якщо дійсно тижнева грошова плата знизилася, тоді немає відповіді на питання, як змінилася реальна заробітна плата. Адже сам Ф. Енгельс в даному творі постійно підкреслює, що зниження заробітної плати пов'язано зі зниженням ціни виробленої продукції. Отже, зниження грошової заробітної плати супроводжується зниженням цін товарів, у тому числі і тих, які входять до складу споживчого кошика осіб найманої праці.

Як співвідноситься здешевлення всіх товарів з пониженням заробітної плати? Відомий дослідник історії світової економіки і становища робітничого класу Ю. Кучинський наводить наступні дані. Приймаючи реальну заробітну плату в Англії 1850 за 100 %, за період 1827–1832 рр. вона склала 82 %, за період 1833–1849 — 90 %¹⁵⁹. Приймаючи реальну заробітну плату в Англії 1900 за 100 %, за період 1849–1858 рр. вона склала 58 % (валова) і 57 % (чиста), за період 1859–1868 — 64 % (валова) і 63 % (чиста)¹⁶⁰. Таким чином, виходить, що реальна заробітна плата підвищувалась протягом ХІХ століття.

Ю. Кучинський наводить індекси реальної заробітної плати в Англії, США, Франції та Німеччині, з яких видно, що стійка тенденція до зростання в ХІХ столітті була в Англії і США, тоді як у Німеччині та Франції, які відстали в індустріальному розвитку від перших двох країн, реальна заробітна плата характеризувалася деяким зниженням у першій половині ХІХ століття, а потім — стійким зростанням¹⁶¹.

Відзначаючи зростання реальної заробітної плати, більшість дослідників, тим не менш, не наводять даних, які б свідчили про те, що зростання реальної заробітної плати не відстає від зростання продуктивності праці. Якраз навпаки, часто приводяться дані, які відображають розбіжність темпів зростання реальної зарплати і темпів зростання продуктивності праці.

Прояснити питання неодноразово намагалися розрахунками співвідношення часток праці і капіталу в національному доході. Залежно від методик рахунку отримувались різні результати. Однак всі автори погоджуються з тим, що зміни в розподілі національного доходу є досить повільним процесом, який слід розглядати в історичному контексті.

У зв'язку зі складнощами співвіднесення абстрактно-теоретичних положень з реальними статистичними даними, дослідниками проблеми було запропоновано декілька підходів.

Виробничий підхід спрямований на дослідження розподілу «первинних доходів», тобто доходів, розрахованих до сплати податків та без отриманих трансфертів. За наявними розрахунками розподіл

«первинних доходів» в країнах Європи та США в кінці XIX ст. і на початку XX, до першої світової війни, був досить стабільним і далеким від рівності. Після першої світової війни почався процес скорочення нерівності, що продовжився і після другої світової війни¹⁶². Чим дослідники пояснюють зростання частки праці в національному доході? Перш за все, зменшенням чисельності низькооплачуваної найманої праці, а саме — зменшення частки економічно активного населення, зайнятого в сільському господарстві, та числа дрібних незалежних фірм в економіці, де зарплата була низькою. Крім цього, у розглянутому періоді відбувається збільшення частки осіб, які працюють за наймом, у загальній чисельності економічно активного населення.

У фундаментальному дослідженні Н. Д. Гаузнера «Науково-технічний прогрес і робітничий клас США» наводяться дані про частку заробітної плати в національному доході США за період з 1947 р., коли вона склала 56,2 %, по 1965 р., коли вона склала 57,7 %. Максимальна цифра за цей період сягнула 59,2 % в 1956 р., а мінімальна — 55,1 % в 1950 р.¹⁶³. Таким чином, розрахована за виробничим методом частка праці в національному доході розвинутих країн з року в рік змінюється незначно, але все-таки змінюється, і ці зміни відбуваються як в сторону підвищення, так і в сторону зниження. Такі зміни говорять про те, що диспропорції між натурально-речовою і вартісною структурою річного товарного капіталу суспільства є хронічними.

Дослідники проблеми вважають більш точним підхід, який передбачає зіставлення середньої заробітної плати осіб найманої праці з національним доходом на душу населення. Цей підхід дозволяє нівелювати вплив на досліджуваний показник екстенсивного фактора — зростання частки осіб найманої праці в економічно активному населенні. При такому підході підвищення частки зарплати в національному доході розвинутих країн, що була після другої світової війни, стає менш помітним.

Таким чином, розрахунки показують зростання реальної заробітної плати, і навіть зростання частки найманої праці в національному доході. Однак при цьому статистика найчастіше свідчить про відставання темпів зростання заробітної плати від темпів зростання продуктивності праці. Це означає, що виробляється не тільки надлишкова, але і відносна додаткова вартість. Теоретично, в рамках прийнятих передумов, реалізація відносної додаткової вартості в межах замкнутої економіки ускладнена. Практичним рішення такого протиріччя стає зовнішня торгівля.

ПРИМІТКИ

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. — М., 1960. — С. 269–280, 360–380.

² Кенэ Ф. Цит. соч.

³ Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — М., 1996. — С. 175.

⁴ Самуэльсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. Экономика. — М., СПб., 2005. — С. 361; Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс. — М., 1992. — С. 57; Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. — М., 1993. — С. 23.

⁵ Роббинс Л. История экономической мысли: лекции в Лондонской школе экономики. — М., 2013. — С. 152–153.

⁶ Там само. — С. 153–154.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 26, ч. I. — С. 345.

⁸ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М., 1962. — С. 205–206.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — С. 211–212.

¹¹ Там само. — С. 245.

¹² Там само. — С. 245.

¹³ Там само. — С. 245.

¹⁴ Там само, 249.

¹⁵ Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — М., 1996. — С. 174.

¹⁶ Там само. — С. 208.

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 24. — С. 416–438; Трахтенберг И. А. Капиталистическое воспроизводство и экономические кризисы. — М., 1954. — С. 17–26; Люксембург Р. Накопление капитала. — М., 1931. — С. 18–38.

¹⁸ Сисмонди Симонд Ж. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. — М., 1936. — Том 1. — С. 138.

¹⁹ Маркс К. Капитал. — Том 11; Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 24. — С. 440; Ленин В. И. К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наши отечественные сисмондисты // Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 2. — С. 131–153; Люксембург Р. Цит. соч. — С. 119–127.

²⁰ Сисмонди Симонд Ж. Цит. соч. — С. 194.

²¹ Трактат по политической экономии / Ж.-Б. Сэй; Экономические софизмы. Экономические гармонии / Ф. Бастиа. — М., 2000. — С. 43.

²² Там само. — С. 44.

²³ Сисмонди Симонд Ж. Цит. соч. — С. 180–195.

²⁴ Там само. — С. 196–220.

²⁵ Там само. — С. 220–222.

²⁶ Там само. — С. 200.

- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. — С. 200–204.
- ²⁹ Там само. — С. 205.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. — С. 205–206.
- ³² Там само. — С. 206–207.
- ³³ Там само. — С. 180.
- ³⁴ Там само. — С. 181.
- ³⁵ Сисмонди Симонд Ж. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. — М., 1937. — Том 11. — С. 211.
- ³⁶ Там само. — С. 211.
- ³⁷ Там само. — С. 214.
- ³⁸ Там само. — С. 215.
- ³⁹ Там само. — С. 216.
- ⁴⁰ Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний. — Челябинск, 2005. — С. 107.
- ⁴¹ Родбертус К. К познанию нашего государственно-хозяйственного строя. Пять теорем. Перевод Н. Поспеловой под редакцией и с предисловием В. Серебрякова. — Л., 1936.
- ⁴² Родбертус К. Сочинения. Выпуск 1. К освещению социального вопроса. Социальные письма к фон Кирхману. Письмо второе и третье. — СПб., 1904; Родбертус К. Капитал. Четвертое социальное письмо к фон Кирхману Карла Родбертуса Ягцеова. — СПб., 1906
- ⁴³ Родбертус К. К познанию... — С. 55.
- ⁴⁴ Родбертус К. Сочинения. Выпуск 1. К освещению... — С. 32, 78.
- ⁴⁵ Там само. — С. 12.
- ⁴⁶ Там само. — С. 14.
- ⁴⁷ Там само. — С. 28.
- ⁴⁸ Там само. — С. 23.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. — С. 24–25.
- ⁵² Там само. — С. 25.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ У такому розумінні категорія «рента взагалі» близька за змістом до категорії «додаткова вартість», властивій теорії К. Маркса, категорії «надлишок взагалі», який використовує посткейнсіанство, «прибуток взагалі» в теорії виробничої функції.
- ⁵⁵ Родбертус К. Цит. соч. — С. 78.
- ⁵⁶ Родбертус К. Цит. соч. — С. 78.
- ⁵⁷ Там само. — С. 300–301.
- ⁵⁸ Родбертус К. Капитал. Четвертое социальное письмо к фон Кирхману Карла Родбертуса Ягцеова. — СПб., 1906. — С. 150.

- ⁵⁹ Родбертус К. К познанию... — С. 8.
- ⁶⁰ Родбертус К. Сочинения. Выпуск 1... — С. 76–78.
- ⁶¹ Родбертус К. Капитал... — С. 77.
- ⁶² Воронцов В. П. Судьбы капитализма в России. — СПб., 1882. — С. 15.
- ⁶³ Воронцов В. П. Излишек снабжения рынка товарами // Отечественные записки. — 1883. — № 5. — С. 14.
- ⁶⁴ Воронцов В. П. Судьбы капитализма... — С. 18.
- ⁶⁵ Воронцов В. П. Очерки теоретической экономии. — СПб., 1895. — С. 196; Воронцов В. П. Милитаризм и капитализм // Русская мысль. — 1889. — Кн. IX. — С. 83.
- ⁶⁶ Даниельсон Н. Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. — 1880. — X. — С. 60.
- ⁶⁷ Даниельсон Н. Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. — СПб., 1893. — С. 202–205, 338–341.
- ⁶⁸ Ленин В. И. Развитие капитализма в России // Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 3. — С. 29.
- ⁶⁹ Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. — М., 1894. — С. 251.
- ⁷⁰ Там само. — С. 252.
- ⁷¹ Там само. — С. 260.
- ⁷² Булгаков С. Н. О рынках при капиталистическом производстве. — М., 1897. — С. 32, примечание.
- ⁷³ Там само. — С. 132.
- ⁷⁴ Там само. — С. 236.
- ⁷⁵ Маркс К. Капитал. Том 1; Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 165.
- ⁷⁶ Там само. — С. 208.
- ⁷⁷ Там само. — С. 442.
- ⁷⁸ Там само. — С. 443.
- ⁷⁹ Там само. — С. 456.
- ⁸⁰ Там само. — С. 464–465.
- ⁸¹ Там само. — С. 565.
- ⁸² Там само. — С. 606.
- ⁸³ Там само. — С. 605.
- ⁸⁴ Там само. — С. 585.
- ⁸⁵ Там само. — С. 585–592.
- ⁸⁶ Там само. — С. 585.
- ⁸⁷ Там само. — С. 591–592.
- ⁸⁸ Там само. — С. 592–594.
- ⁸⁹ Там само. — С. 453–465.
- ⁹⁰ Там само. — С. 565.
- ⁹¹ Сисмонди Симонд Ж. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. — 1937. — Том 11. — С. 200.

- ⁹² Ленин В. И. По поводу так называемого вопроса о рынках // Полн. собр. соч. — Т. 1. — С. 77.
- ⁹³ Там само. — С. 78.
- ⁹⁴ Там само. — С. 79.
- ⁹⁵ Маркс К. Капитал. Том 1. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 635–643.
- ⁹⁶ Ленин В. И. Цит. соч. — С. 80–81.
- ⁹⁷ Там само. — С. 81.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Маркс К. Капитал. Том 11. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 24. — С. 134–135.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 497.
- ¹⁰² Кудров В. К современной научной оценке экономической теории Маркса — Энгельса — Ленина // Вопросы экономики. — 2004. — № 12. — С. 121.
- ¹⁰³ Ленинский сборник, XXXVIII. — М., 1975. — С. 86–91.
- ¹⁰⁴ Ленин В. И. К характеристике экономического романтизма // Полн. собр. соч. — Т. 2. — С. 119–262.
- ¹⁰⁵ Туган-Барановский М. И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. — М., 1997. — С. 250.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 251.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 252.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 252.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 252–253.
- ¹¹¹ Там само. — С. 255.
- ¹¹² Там само. — С. 256.
- ¹¹³ Там само. — С. 257.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 258.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 261.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 262.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 362, примітка.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 258–263.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 263.
- ¹²⁰ Там само. — С. 264–265.
- ¹²¹ Там само. — С. 266–267.
- ¹²² Гильфердинг Р. Финансовый капитал. — М., Л., 1931. — С. 332–333, сноска 2.
- ¹²³ Туган-Барановский М. И. Цит. соч. — С. 276.
- ¹²⁴ Люксембург Р. Накопление капитала. — М., Л., 1931. — Т. 1, 11. — С. 92.
- ¹²⁵ Там само. — С. 228.

- ¹²⁶ Там само. — С. 232.
- ¹²⁷ Там само. — С. 233.
- ¹²⁸ Маркс К. Капитал. Том 11 // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. 2-е изд. — Т. 24. — С. 585–586, 591–592.
- ¹²⁹ Люксембург Р. Цит. соч. — С. 233.
- ¹³⁰ Там само. — С. 234.
- ¹³¹ Там само. — С. 234–235.
- ¹³² Там само. — С. 235.
- ¹³³ Там само. — С. 237.
- ¹³⁴ Там само. — С. 176–177.
- ¹³⁵ Там само. — С. 222–223.
- ¹³⁶ Там само. — С. 371.
- ¹³⁷ Там само. — С. 340.
- ¹³⁸ Там само. — С. 343.
- ¹³⁹ Там само. — С. 345–346.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 348.
- ¹⁴¹ Маркс К. Капитал. Том 11. — Маркс К., Энгельс Ф. // Соч. 2-е изд. — Т. 24. — С. 592.
- ¹⁴² Люксембург Р. Цит. соч. — С. 351–352.
- ¹⁴³ Там само. — С. 415–416.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 423.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 423.
- ¹⁴⁶ Мотылев В. Е. Теория накопления Р. Люксембург // Вестник Коммунистической Академии. — 1923. — Книга 4. — С. 140–141.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 145.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 147.
- ¹⁴⁹ Преображенский Е. Проблема хозяйственного равновесия при конкретном капитализме и в советский системе // Вестник Коммунистической Академии. — 1926. — Книга XVII. — С. 36.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 49–50.
- ¹⁵¹ Там само. — С. 50–51.
- ¹⁵² Там само. — С. 54.
- ¹⁵³ Кон А. Р. Люксембург. Введение в политическую экономию // Вестник Коммунистической Академии. — 1926. — Книга XVII. — С. 287.
- ¹⁵⁴ Варга Е. Накопление капитала и крах капитализма // Проблемы экономики. — 1930. — № 3. — С. 41.
- ¹⁵⁵ Лейкин Э. Заметки о теории накопления Р. Люксембург // Вестник Коммунистической Академии. — 1924. — Книга VII. — С. 188.
- ¹⁵⁶ Милютин В. О проблеме диспропорции и темпе хозяйственного развития СССР (доклад и прения) // Вестник Коммунистической Академии. — 1926. — Книга XVI. — С. 229.
- ¹⁵⁷ Маркс К. Капитал. — Том I. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 415.

¹⁵⁸ Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 2. — С. 368–369.

¹⁵⁹ Кучинский Ю. Положение рабочего класса в Англии (1832–1956 гг.). — М.: Издательство иностранной литературы, 1958. — С. 33.

¹⁶⁰ Там само. — С. 73.

¹⁶¹ Кучинский Ю. История положения рабочего класса при капитализме. — М.: Прогресс, 1970. — С. 153.

¹⁶² Ван дер Вее Г. История мировой экономики. 1945–1990. — М.: Наука, 1994. — С. 150–152.

¹⁶³ Гаузнер Н. Д. Научно-технический прогресс и рабочий класс США. — М.: Наука, 1968. — С. 241.

2. НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

2.1. ЗМІНИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ

У теоріях економічного зростання дослідники пішли від уявлення про фонд нагромадження як частини додаткового продукту. У науковий обіг увійшла категорія інвестиції, тобто витрати на оплату придбаних засобів виробництва. Джерелом інвестицій є заощадження з усіх форм доходів. Отже, єдиний процес нагромадження розділився на два відносно самостійних процеси — продаж товару за гроші Т-Г (мається на увазі будь-який товар, в тому числі і праця), а потім придбання інших товарів за наявні гроші Г-Т. При цьому кількісно суми вартості проданих і куплених товарів можуть не збігатися. Різниця між ними являє собою величину заощадження. Заощаджені суми, в свою чергу, можуть перетворитися на елементи продуктивного капіталу, тобто далі йде процес покупки Г-Т. Цей процес перетворення грошей у форму продуктивного капіталу і являє собою інвестування. Однак немає ніякої гарантії, що заощаджені гроші повністю повернуться в процес виробництва. Вони можуть перетворитися на елементи продуктивного капіталу лише частково, можуть повністю застигнути у формі грошового капіталу або навіть скарбів.

Таке розуміння проблеми нагромадження капіталу методологічно кардинальним чином відрізняється від підходу класичної школи політекономії. Для відповіді на питання про самодостатність капіталізму необхідно було абстрактно-теоретично обмежити джерела та суб'єкти процесу нагромадження виключно капіталом і, відповідно, капіталістом. Самим кругообігом капіталу і вивільненням грошового капіталу в цьому кругообігу визначалася можливість здійснення відтворення і нагромадження без залучення додаткових ресурсів «ззовні», від «третіх осіб». Хоча в період становлення класичної школи політекономії відносини кредиту були розвинені і суб'єктами заощадження, зрозуміло, були не тільки підприємці-капіталісти, надзавдання дослідження вимагало абстрагування від «третіх осіб» та розгляду проблеми у «чистому вигляді». З цієї причини передбачався

збіг заощаджень з інвестиціями, їх не розмежовували якісно і кількісно.

У ХХ столітті, коли стали формуватися теорії та моделі економічного зростання, проблеми самодостатності капіталізму не існувало. Дослідників цікавили відповіді на інші питання. Відповідно, і рівень абстрагування був іншим, в набагато більшій мірі наближеним до поверхні явищ та практичних завдань розуміння механізму функціонування економіки. Для розуміння проблем економічного зростання не важливо, з якої саме форми доходу — праці або капіталу — здійснюються заощадження. Важливий сам процес заощадження, його якісні та кількісні характеристики. Від чого він залежить, чим визначається. Важливий відмінний від нього процес інвестування та його якісні та кількісні характеристики. Чим мотивується цей процес. Таким чином, змінилося завдання дослідження процесу нагромадження капіталу, відповідно, змінився категоріальний апарат. Проблема ринку пішла з комплексу проблем заощадження та нагромадження і перемістилася до сфери досліджень попиту та пропозиції.

Подібні зміни відбувалися і в політичній економії соціалізму. Для дослідників цієї системи теж не існувало питання про самодостатність соціалізму. У цій парадигмі дослідження нагромадження теж велися на рівні абстрагування, наближеному до поверхні явищ і практичним завданням вдосконалення механізму функціонування економіки. Так, нагромадження і споживання розглядалися як частини національного доходу, а не додаткового продукту. Склад фонду нагромадження зводився до засобів виробництва. Предмети споживання, необхідні для залучення у виробництво додаткової праці, які в теорії К. Маркса є частиною фонду нагромадження, в політекономії соціалізму розглядалися як частина фонду споживання.

Інвестиції досліджуються в двох формах — валові та чисті. Валові інвестиції являють собою річну суму витрат на речові фактори виробництва. Чисті — витрати тільки на приріст речових факторів виробництва. Такою постановкою питання з обговорення виключається моральний знос основного капіталу та викликаний ним дисбаланс між сумою нагромадженої амортизації і витратами на відшкодування основного капіталу, який вибуває внаслідок зносу.

Теоретичні дослідження інвестиційного процесу в макроекономіці спрямовані на розробку економічних моделей, що встановлюють функціональні взаємозалежності між інвестиціями та іншими параметрами економічного зростання. По суті проблем, що розглядають-

ся, ці дослідження стали частиною теорій економічного зростання та розвитку при аналізі довгострокового періоду, або частиною теорій циклу при аналізі короткострокового періоду.

Сучасними теоріями нагромадження не знято питання про мотиви нагромадження. Однак питання це розділене, як і саме уявлення про нагромадження, на дві частини — питання про мотиви заощаджень і питання про мотиви інвестицій. Дослідників цікавлять психологічні, історичні, інституційні умови, що визначають інвестиційну поведінку виробників. Дослідженням мотивів заощадження займається теорія поведінки споживача.

Сучасними теоріями нагромадження не знято і питання про ринки. Однак у силу того, що воно перемістилося з проблематики нагромадження в теорію попиту і пропозиції, найважливіші аспекти проблеми ринку — збалансованість обсягу і структури доходів суспільства та обсягу і структури річного продукту суспільства — у такій постановці не обговорюються.

2.2. МОТИВАЦІЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ

Створення заощаджень є умовою інвестиційного процесу. Заощадження характеризують різницю між поточним доходом і поточним споживанням. Відноситься це як до мікроекономічних суб'єктів, так і до економіки в цілому. В останньому випадку мова йде про сукупні заощадження, тобто про заощадження суспільства в цілому.

Дж. М. Кейнс розглядає об'єктивні і суб'єктивні фактори, що характеризують схильність до споживання¹. Сукупні заощадження суспільства вважає функцією сукупного доходу. При аналізі мотивів споживчої поведінки дослідження відштовхуються від психологічного закону Кейнса, відповідно до якого із зростанням доходу зростає і споживання, але в меншій мірі, ніж дохід. Отже, при зростанні сукупного доходу, частка заощаджень у ньому зростає, а при зниженні — падає. Оскільки довготривалою тенденцією є підвищення загального розміру доходу, остільки, відповідно до психологічного закону Кейнса, повинна підвищуватися і частка заощаджень в ньому. Однак цей теоретичний висновок не підтвердився емпіричними дослідженнями. Навпаки, статистика фіксує відносну стабільність частки заощаджень протягом тривалого часу, тобто зростання споживання йде паралельно зростанню доходу.

Запропоновано наступні пояснення цього феномена:

1. Постійна схильність до заощадження. У міру розвитку економіки зростає і дохід, з якого не робляться заощадження, тобто для запуску процесу заощадження потрібен все більший і більший дохід. При цьому схильність до заощадження не змінюється. Цю ідею можна представити у вигляді функції:

$$S = a(Y - b),$$

де S — заощадження,

a — схильність до заощаджень, вважається незмінною,

Y — дохід,

b — дохід, що відповідає нульовим заощадженням і який зростає в міру зростання загального доходу.

Таке уявлення корелює з ідеєю підвищення потреб у міру розвитку виробництва і суспільства. Зростання виробництва створює можливість для задоволення зростаючих потреб.

При вивченні споживчих бюджетів сімей з різними доходами кейнсіанський висновок про більш низьку схильність до споживання у найбільш забезпечених верств населення все ж знаходив своє підтвердження.

2. Невідворотність споживання.

Ідею обгрунтував Дж. Дьюзенберрі². Це пояснення найчастіше використовується в аналізі циклічних коливань, так як споживання виявляє під час циклів більшу стійкість, ніж розмір доходу. Дж. Дьюзенберрі звернув увагу на залежність доходів і споживання в часі, а також на залежність споживання від розподілу за соціальними групами. Він ввів у науковий обіг поняття «ефект демонстрації» («ефект Дьюзенберрі») і доводив, що на прийняття рішення суб'єктом економіки великий вплив чинить сформований стереотип споживання даної групи³.

Надалі цьому ефекту було надано розширювальне тлумачення, що відзначає вплив стереотипу не тільки соціальної групи, а й високозабезпечених верств в цілому на все суспільство і навіть на увесь інший світ. Ідею незворотності споживання Е. Хансен поширив на корпорації: корпорації не можуть зменшити одного разу досягнуті розміри дивідендів, що змушує їх підвищувати частку дивідендів у розподілі прибутку⁴.

3. Гіпотеза постійного доходу М. Фрідмена. Споживання як поєднання постійного та випадкового елементів.

На думку автора концепції, як дохід, так і споживання складаються з постійного і випадкового елементів. Встановити зв'язок можна тільки між постійними елементами споживання і доходу. Цей зв'язок залежить не тільки від розмірів постійної частини доходу, а й від норми відсотка, відношення поточного доходу до вже накопиченого капіталу і від ряду інших факторів. М. Фрідмен запропонував наступні три рівняння для характеристики своїх поглядів:

$$1) Y = Y_p + Y_r;$$

$$2) C = C_p + C_r;$$

$$3) C_p = F(i, w, u) Y_p$$

де Y — дохід,

Y_p — постійна частина доходу,

Y_r — випадкова частина доходу,

C, C_p, C_r — відповідно, споживання, його постійна і випадкова частини,

i — норма відсотка,

w — відношення доходу до нагромадженого капіталу,

u — інші фактори, що тлумачаться як ступінь невизначеності.

Рівняння показують, що нормальне споживання є функцією постійного доходу, що залежить від норми відсотка, відношення доходу до накопиченого капіталу та інших факторів: віку та структури сімей, рівня культури, расової та національної належності. Автор доводив, що випадкові елементи споживання і доходу не корелюють ані з відповідними постійними елементами, ані між собою. На його думку, заощадження сім'ї складається з передбачуваного заощадження плюс випадковий елемент доходу, який може бути позитивним чи негативним, і мінус випадковий елемент споживання — позитивний чи негативний.

Теорія М. Фрідмена нівелює значущість абсолютних розмірів доходу, підкреслює неможливість точно передбачити результати його зміни. Тим самим ставиться під сумнів висновок кейнсіанців про можливість змінити долю заощаджень шляхом перерозподілу доходів.

4. Гіпотеза життєвого циклу Ф. Модильяні.

Автор висуває ідею несуттєвості абсолютних розмірів доходу. Розподіл доходу на споживання і заощадження заснований на прагненні людини розподілити свої доходи за періодами життя, таким чином, щоб врахувати майбутній розподіл потреб. У деякі періоди людина повинна робити заощадження для використання їх в інші періоди,

коли очікується зниження доходів нижче бажаного рівня. Міркування будуються на основі врахування життєвого циклу людини. На першій фазі людина тільки приступає до роботи, створює сім'ю. На цьому етапі заощадження носять негативний характер, особливо якщо купується житло. На другій фазі циклу йде погашення боргів, на третій — сім'я робить заощадження, а на четвертій — заощадження знову зникають (поступово витрачаються накопичені на третій фазі суми). Очевидно, що автори такої теорії вважають відомими кожному індивіду тривалість майбутнього життя і майбутні доходи до кінця трудової (або нетрудової) діяльності.

5. Багатство як накопичені активи.

М. Фрідмен, Ф. Модильяні, деякі інші автори при дослідженні споживчої поведінки враховують величину накопичених активів домашніх господарств. Ці активи трактуються як форма заощаджень. Сюди включаються житлові будинки, предмети тривалого користування. Враховуючи, що їх споживання відбувається поступово, придбання таких предметів трактується як своєрідна форма заощаджень. Автори вважають, що зростання активів домашніх господарств, за інших рівних умов, веде до зниження частки грошових заощаджень, і навпаки.

Класична школа встановлювала вплив на процес заощаджень позичкового відсотка. Такий зв'язок продовжують досліджувати і сучасні теорії. Прихильники цього підходу зазначають, що підвищення відсотка сприяє заощадженням, а його зниження, навпаки, їм протидіє. Якщо вважати нинішнє споживання одним благом, а майбутнє споживання — іншим благом, то заощадження зводяться до вибору між поточним і майбутнім споживанням. Підвищення норми відсотка можна трактувати як підвищення «ціни» теперішніх благ в порівнянні з майбутніми. У випадку, коли підвищується ціна одного блага щодо іншого, виникає ефект заміщення: частина попиту переключається з більш дорогого товару на дешевший. Отже, подібно до цього, при підвищенні рівня відсотка частина доходу переключиться з сьогоdnішнього споживання на споживання в майбутньому, відповідно, заощадження зростуть. При зниженні процентної ставки підвищиться «ціна» майбутнього споживання, що зробить доцільне скорочення заощадження на користь поточного споживання.

На противагу цьому уявленню, опоненти вважають, що заощадження забезпечують споживчі витрати в невизначеному майбутньому, коли споживач не матиме відповідних доходів, тому він не може вибирати між споживанням нинішнім і майбутнім. Підвищення від-

сотка, як і його зниження, не змінять планів споживача. Коли процентна ставка знижується, споживач повинен більше зберігати, щоб забезпечити собі колишній дохід у формі відсотка. Отже, вплив зміни рівня відсотка може бути навіть протилежним. А. Маршалл висував парадоксальну ідею: навіть при негативній нормі відсотка споживач буде відкладати частину доходу для забезпечення свого майбутнього⁵.

Деякі автори вважають, що при вирішенні питання про заощадження споживач бере до уваги не тільки нинішній, але й майбутній дохід. Вплив цих величин направлений в протилежні сторони: зростання поточного доходу підвищує частку заощаджень, тоді як зростання майбутнього доходу знижує частку заощаджень.

Однозначно встановити вплив відсотка на заощадження складно, так як він впливає ще й на розмір капіталізованої вартості цінних паперів. Відсоток є не тільки частиною доходу, але і найважливішим фактором оцінки багатьох активів. Автор теорії міжчасового вибору — І. Фішер — виступив проти уявлення про відсоток як дохід, однорідний з рентою, підприємницьким доходом. Він вважав відсоток фактором, що дозволяє оцінити всі інші доходи в часі. Підвищення норми відсотка означає одночасно зменшення капіталізованої вартості доходу, оскільки остання обчислюється за формулою:

$$K = \frac{d}{r} \cdot 100\%,$$

де K — капіталізований дохід,

d — поточний дохід,

r — рівень відсотка.

Зниження ставки відсотка веде до зростання капіталізованої вартості доходу. Збільшення ставки відсотка здатне підвищити частку заощадження. Однак, одночасне падіння капіталізованої вартості доходу здійснює вплив, подібний різкому зниженню доходу, тобто зменшує заощадження. Таким чином, однозначно відповісти на питання про те, як впливає рівень відсотка на заощадження, не вдається.

Неоднозначність трактування ролі відсотка у заощадженнях пов'язана зі змішуванням різних типів заощаджень. У проаналізованих теоріях мова йде про заощадження споживчого призначення, які розглядаються як відкладене споживання. Крім цього, необхідно враховувати заощадження підприємницького призначення, що формуються для фінансування інвестицій. Для відкладеного споживання зміни відсотка не важливі. Ці заощадження робляться не стільки

для отримання доходу у формі відсотка, скільки для матеріальної підтримки у зв'язку зі зменшенням або навіть зникненням поточного доходу в майбутньому. В інвестиційній діяльності зміни норми відсотка відчуються набагато сильніше. Хоча відсоток впливає на величину капіталізованого доходу, однак при цьому не змінюються реальні вартісні величини. У силу цього отримання суб'єктом ринку зростлого доходу в результаті зростання капіталізованої вартості активу означає лише перерозподіл поточного доходу. Враховуючи різну схильність до заощадження у різних суб'єктів ринку, перерозподіл поточного доходу вплине на розподіл національного доходу на цілі споживання і заощадження.

2.3. МОТИВАЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙ

Концепції мотивів інвестиційної діяльності умовно можна розділити на наступні групи:

I. Теорії інвестицій, які вважають вирішальним аргументом у прийнятті інвестиційних рішень необхідність збільшення виробничих потужностей.

Обсяг інвестицій визначається як різниця між капіталом, який потрібен для забезпечення бажаного випуску продукції, і фактичною його наявністю. Концепція передбачає повне завантаження виробничих потужностей і вважає, що для зростання виробництва потрібно аналогічне розширення виробничого апарату. Однак у реальних умовах досить часто виробничі потужності недовантажені, що відкриває можливості для збільшення випуску продукції без інвестицій у розширення потужностей. В рамках цього підходу не враховуються інвестиції, спрямовані на зниження витрат виробництва, підвищення якості продукції, поліпшення обслуговування. Така інвестиційна поведінка властива виробникам головним чином у фазі циклічного підйому, її можна ідентифікувати при порівнянні показників інвестицій кількох економічних циклів, що потребує тривалого періоду спостережень.

II. Теорії, які вважають прибуток основним мотивом поведінки фірми. Метою інвестування, відповідно, теж вважається прибуток.

Автори звертають увагу на ту обставину, що в політиці інвестування виробники переслідують довготривалі інтереси. Заради них можуть знехтувати поточними вигодами. Майбутні доходи розраховуються з урахуванням дисконтування. Для реалізації ідеї максимізації

майбутніх доходів потрібно брати до уваги майбутній рух цін, витрат і відсотка. Без такого передбачення, в тому числі і передбачення змін в технології виробництва, досягти поставлених цілей неможливо. Природно, виробники не можуть володіти надійною інформацією про майбутнє. Все це створює ситуації невизначеності і ризику. Невизначеність посилюється ще і внаслідок того, що інвестиції, як правило, багатоваріантні. Їх здійснення пов'язане з проблемою вибору. В умовах обмеженості ресурсів завжди є конфлікт між інвестиціями, що дають негайний, але відносно невеликий ефект, і інвестиціями, що дають більший ефект, але й вимагають більш тривалого часу. Емпіричні дослідження показують, що виробники часто екстраполюють на майбутнє тенденції, що існують в момент прийняття рішення. Імманентною складовою частиною інвестиційних моделей, що розглядають прибуток в якості цільової функції, є позичковий відсоток. Разом з тим емпіричні дослідження все більше і більше фіксують слабкий, а в останні роки — і зовсім відсутній вплив змін процентної ставки на інвестиційні рішення виробників.

Зазначаючи роль прибутку як мету інвестування, дослідники підкреслюють, що він одночасно є і джерелом власних коштів для інвестування. Кредитні ресурси, зрозуміло, продовжують відігравати важливу роль у фінансуванні інвестицій. Однак, умови кредитування стають більш жорсткими для фірм, які вже мають заборгованість. З цієї причини власні джерела фінансування інвестицій не втрачають свого економічного значення.

III. Теорії, що розглядають різні мотиви і обставини інвестиційних рішень. На основі таких теорій розробляються моделі, які кількісно визначають внесок того чи іншого фактора в економічне зростання.

Деякі автори простежують залежність інвестиційної діяльності виробників від економічної політики держави, зокрема, кредитної політики, податкової, політики прискореної амортизації. У такій залежності мова йде, по суті, про прибуток як мотив інвестування. Зв'язок обсягу інвестицій із стимулюючою політикою держави підтверджується емпіричними даними.

Дедалі більшого поширення набувають теорії, що розглядають мотиви підприємницької діяльності, що виходять за межі прибутку. Імпульсом для таких трактувань стало поширення і домінування акціонерного капіталу. Автори цих теорій вважають, що в корпорації власність відокремлена від управління, власники капіталу перестали реально управляти виробництвом. Функцію управління виконує

найманий персонал, що має свої цілі і не зацікавлений у збагаченні власників. Метою менеджменту є максимізація темпів зростання виробництва фірми, а не отримання прибутку. Мотив прибутку відіграє вирішальну роль в індивідуальній формі підприємництва. У корпораціях інвестиційну діяльність визначають фахівці з управління та організації виробництва, інженери, технологи, аналітики⁶. На відміну від акціонерів, вони зацікавлені не в прибутку, а в самозбереженні та підвищенні свого значення, що досягається зміцненням авторитету і престижу фірми, підвищенням її ролі на ринку. А від цього залежить матеріальне становище і соціальний статус керівників корпорацій. Таке розуміння органічно вписується в концепцію «управлінської революції», що пояснює зміни в економіці та суспільстві корпоративізацією виробництва.

У цих теоріях не враховується та обставина, що прибуток є одним з факторів, що визначають курс акцій. А підвищення курсу акцій корпорації відображає зростання її соціального престижу, підвищує її можливості залучати позикові кошти для фінансування інвестиційного процесу. Емпіричні дані показують, що управлінський персонал володіє пакетами акцій своїх корпорацій, і в силу цього його інтереси не суперечать інтересам акціонерів. Розробка подібних теорій викликана тим, що прибуток, що є кінцевою метою виробництва та інвестування, досягнення якої опосередковано безліччю проміжних ланок, часто не видно на поверхні явищ. Реальна матеріальна мета опиняється у тіні безлічі інших обставин.

Теорії, що вивчають мотиви інвестування, розглядають проблему головним чином з позицій мікроекономіки. Складнощі узагальнення отриманих результатів з метою формування картини інвестиційної діяльності в масштабах усього суспільства обумовлені впливом різних факторів на інвестиційну поведінку різних фірм.

2.4. ЗВ'ЯЗОК НАГРОМАДЖЕННЯ І ТЕМПІВ ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІКИ

Дослідження нагромадження в сучасній макроекономіці обумовлені практичним завданням забезпечення економічного зростання. У короткостроковому періоді проблема нагромадження і темпів зростання пов'язана з подоланням циклічних спадів, в довгостроковому періоді — із забезпеченням довгострокового стійкого зростання еко-

номіки. Різні наукові парадигми по-різному визначають зв'язок нагромадження з економічним зростанням.

Кейнсіанство відштовхується від ситуації, яка характеризується наявністю невживаних ресурсів у суспільному виробництві. Завдання дослідження — знайти можливості і механізми, що дозволяють вивести економіку з такого стану. Засобом для вирішення поставленого завдання є зростання сукупного попиту. Для його збільшення важливо збільшити споживчі витрати домогосподарств за рахунок зменшення їх заощаджень, збільшити інвестиційні витрати виробників, державні витрати, розширити масштаби роботи на зовнішні ринки. У цій системі поглядів інвестиції приймаються в розрахунок як один із чинників зростання сукупного попиту.

Інвестиції, зроблені в якій-небудь одній галузі, викликають попит на засоби виробництва, будівельні матеріали, предмети споживання для утягненого у виробництво персоналу. При цьому попит становить не всю суму спочатку отриманих інвестицій, а лише частину їх, відповідну схильності споживача ділити приріст свого доходу в певній пропорції на частини, що йдуть на споживання та заощадження. Продавці ресурсів, отримавши гроші, в свою чергу формують попит, теж у відповідності зі своєю граничною схильністю до споживання і заощадження. Далі формується попит наступної лінії продавців, потім — наступної і т. д. У результаті фактичний попит виявляється набагато більшим за суму початкових інвестицій. Вимірником цього похідного попиту є мультиплікатор:

$$k = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS},$$

де MPC — гранична схильність до споживання,

MPS — гранична схильність до заощадження.

З формули видно, що чим більшу частину своїх доходів суб'єкти ринку споживають і меншу зберігають — тим вище значення мультиплікатора, вище похідний попит, вище шанси вивести економіку з депресивного стану. Отже, на цій фазі циклічного руху економіки заощадження виконують роль гальма виробництва. Цим викликано негативне ставлення кейнсіанської теорії до заощаджень, які класичною школою політекономії вважалися необхідною умовою економічного зростання.

Дана концепція розроблена для умов спаду виробництва, наявності вільних виробничих потужностей і високого рівня безробіття.

Практичні рекомендації концепції Кейнса спрямовані на створення умов для зростання за рахунок більш повного використання вже наявних ресурсів і досягнення повної зайнятості.

Однак, міркуванням у вартісних категоріях, що не співвіднесені з відповідним матеріально-речовим втіленням цих категорій, властиво певне протиріччя. Суть його зводиться до наступного. Економічний спад характеризується тим, що доходи покупців скоротилися, зросло безробіття, споживчі витрати скоротилися. Відповідно до цього в торгівлі з'являються наднормативні запаси товарів. Торгівля починає подавати сигнали виробництву про необхідність скорочення обсягів поставок. Виробники на ці сигнали відразу відреагувати не можуть. Їм доводиться рахувати, що дешевше — негайно розірвати контракти з постачальниками сировини, деталей, вузлів та платити неустойки, або працювати на склад в надії потім продати товари. Саме тому кризові явища нарастають якийсь час, хоча всі вже знають, що почався економічний спад. І ось в цих умовах зростання труднощів збуту теорія пропонує все ж таки перетворити грошові заощадження в інвестиції. Виникає у зв'язку з цим питання: навіщо? Попит вже скоротився, отже, треба скорочувати виробництво. Однак, якщо знайти нових споживачів, при цьому стільки, щоб вони могли розкупити запаси товарів у торгівлі, що виросли в результаті спаду виробництва, та купити приріст товарів, отриманий за рахунок нових інвестицій, тоді, дійсно, треба перетворювати заощадження в нові інвестиції. Де взяти цих нових покупців? Відповідь Дж. М. Кейнса — створити їх за рахунок бюджетних витрат. Класична школа політекономії вважала, що бюджет за допомогою податків лише переносить попит з одних суб'єктів на інших, тому бюджетні витрати в принципі нічого не змінюють. Можлива інша відповідь: бюджет створює новий попит за допомогою дефіцитного фінансування видатків. Дійсно, економічний спад характеризується розбалансованістю натурально-речових і вартісних пропорцій. Вироблена відносна додаткова вартість застигає в товарній формі. Немає попиту, відповідно, і грошей для того, щоб перетворити товарну форму капіталу в грошову, а разом з цим перетворити відносну додаткову вартість з товарної форми в грошову. Завдяки надходженню грошей в макроекономічний кругообіг з'являється можливість подолати розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій. У зв'язку з цим виникає питання: якою мірою вдається подолати цю розбалансованість? Дж. М. Кейнс зазначає небезпеку протилежної розбалансованості, коли надлишок

грошової маси викликає зростання цін. Необхідно враховувати ще одну важливу обставину. Економічний спад настає після насичення потреб, властивих науково-технічному рівню виробництва в період попереднього підйому. Труднощі збуту і зростаючі запаси пов'язані не тільки зі зменшенням доходів і, відповідно, витрат споживачів. Ці труднощі пов'язані і з насиченням потреб. Саме з цієї причини починають рости заощадження як відкладений попит. Кейнсіанська доктрина не виділяє цю частину в загальному обсязі заощаджень, вважає всі заощадження негативним моментом і спрямована на те, щоб всі їх перетворити на інвестиції. Тим часом методи стимулювання попиту навряд чи торкнуться тієї частини заощаджень споживачів, яка представляє їх відкладений попит. Щоб ці заощадження надійшли на ринок, там має з'явитися новий товар. Саме це, як правило, відбувається в період переходу економіки від циклічного спаду до економічного зростання. Попит на новий предмет споживання, на необхідні для його виробництва засоби виробництва, серед яких теж повинні бути нововведення, створює стимули для перетворення заощаджень в інвестиції. Цей процес розвивається одночасно з іншим процесом. Цей другий процес властивий кейнсіанській концепції стимулювання попиту. Він обумовлений тим, що початкові інвестиції дають імпульс кумулятивному розширенню виробництва на існуючій технічній основі. Ринок уже затоварений плюс до цього ще більше розширюється виробництво. Хто буде купувати цю зростаючу товарну масу? Цілком обгрунтованою виглядає орієнтація на зовнішній ринок. Чистий експорт є однією зі складових частин сукупних витрат в моделі Дж. М. Кейнса. Однак де гарантії, що зовнішньому ринку потрібні ці товари, надлишкові на внутрішньому ринку тієї чи іншої країни?

Країнознавчі дослідження економічного циклу показують, що проблему недостатнього сукупного попиту багато розвинених країн вирішують саме таким чином — орієнтуючи свою продукцію на зовнішні ринки. Це веде до того, що «Кейнсіанські заходи стимулювання попиту, до яких вдавалися особливо активно в період кінця 1960-х — кінця 1970-х років, ніяк не могли полегшити проблему надлишкових потужностей і перевиробництва в промисловості, оскільки підтримували життя саме тих надлишкових засобів виробництва, які і слід було ліквідувати»⁷. За логікою розвитку виробництва і відповідно до логіки кейнсіанської моделі — необхідно нарощувати експорт. На початку 1990-х років розвинені країни так і робили: «Оскільки

зростання інвестицій продовжувало сповільнюватися, стагнація на внутрішніх ринках посилювалася, що змушувало конкурентів на світовому ринку нарощувати свою залежність від експорту для підтримки зростання. Але, хоча співвідношення між темпами зростання експорту та темпами зростання внутрішнього випуску досягло небачених за весь післявоєнний час висот, циклічний підйом періоду 1990-х років відрізнявся від підйому 1960-х років різницею: якщо тоді прискорення торгівлі розвивало успіхи, досягнуті на стрімко зростаючих внутрішніх ринках, тепер експорт був покликаний всього лише компенсувати занепад всередині економіки. Оскільки зростання випуску експортованих товарів (у першу чергу промислових) прискорювалося ривками, в той час як внутрішні ринки стагнували, проблема надлишкових потужностей і перевиробництва в промисловості тільки посилювалася⁸. Порівнюючи кейнсіанський підхід до проблеми рецесії з монетаристським, автор вважає монетаризм більш ефективним методом дій, якщо уряди готові до «масштабного (і суцільного) руйнування капіталу»⁹. Отже, аналіз реальних даних показує, що розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій носить фундаментальний характер. Подолання їх може бути двояким: насичення економіки грошима або руйнування надлишкового продуктивного капіталу, що розчищає поле для структурної перебудови економіки.

Кейнсіанська теорія, як і теорія класичної школи політичної економії, не є країнознавчою. Мова ведеться про «економіку взагалі». Однак реалізація товарної маси в умовах розширеного відтворення, як у класичній теорії, так і в кейнсіанській, виявляється неможливою. Причини цього різні. Для класичної доктрини — причини соціально-економічні, для кейнсіанської — психологічні.

Мета практичних рекомендацій кейнсіанської теорії — вивести економіку зі стану циклічного спаду. Подальший розвиток розглядається теоріями економічного зростання в тривалому періоді.

У теорії Р. Харрода — Е. Домара встановлюється зв'язок між нагромадженням і темпами економічного зростання: темп економічного зростання прямо пропорційний валовим інвестиціям та обернено пропорційний показнику капітального коефіцієнта, що характеризує зросту капіталомісткість¹⁰.

У теорії декілька вузлових категорій: гарантований темп зростання, природний, фактичний. Коли інвестиції збігаються із заощадженнями, темпи зростання економіки забезпечують дотримання найважливіших пропорцій як у сьогоденні, так і в майбутньому. Такий темп

зростання називається гарантованим. Природний темп зростання: темп, що дозволяє максимально використовувати наявні ресурси. Далі будується модель, що характеризує співвідношення зазначених трьох темпів зростання: фактичного, гарантованого і природнього.

Рівність фактичного темпу зростання природньому і повна зайнятість досягаються в моделі Р. Харрода ціною відсутності технічного прогресу і незмінності рівня продуктивності праці. Однак, чи вважають підприємці, які здійснюють інвестиції, виправданим такий рівень капіталомісткості? Цілком допустимо припустити, що підприємці вважають більш сприятливою для себе ситуацію, коли виробництво дозволяє здешевлювати вироблену продукцію. У такому варіанті темп зростання виробництва перевищує темп поглинання робочої сили, завдяки чому підвищується капіталоозброєність і продуктивність праці. Проблема безробіття залишається невирішеною. Можливий варіант зростання при повній зайнятості і зростанні продуктивності праці. Такий варіант зростання влаштує робітників, але чи влаштує він підприємців? Це залежить від того, які потрібні заощадження та інвестиції. Цілком можлива ситуація, коли потрібні дуже великі інвестиції, не забезпечені відповідними заощадженнями: «Ця висока зайнятість матиме інфляційний і тому нездоровий характер»¹¹.

Таким чином, стійкий темп зростання економіки забезпечується, якщо вдається забезпечити повну зайнятість і при цьому уникнути інфляції. У зв'язку зі складністю цього завдання Р. Харрод ставить запитання: «Якщо темп зростання, обумовлений сукупними індивідуальними рішеннями, які ґрунтувалися на пробах і помилках, виявиться іншим, ніж темп зростання, який вимагають основні умови, то знайдуться сили, які прагнуть виправити цей темп і привести його у відповідність з лінією зростання, яка визначається основними умовами?»¹² Р. Харрод відповідає негативно на це питання. Це впливає з логіки його теорії. Велика ймовірність розбіжності між тим, що є, і тим, що необхідно. Економічний механізм не тільки не долає наявні невідповідності, але посилює їх¹³. Дійсно, забезпечити оптимальну траєкторію економічного зростання, збалансувавши всі параметри виробничого процесу, стихійно-ринковими методами неможливо. «В умовах ринкової конкуренції, навіть якщо допустити існування спільності інтересів підприємців, важко очікувати, щоб всі три коефіцієнти взяли значення, які диктуються вимогами стійкого зростання. Така ситуація практично вважається настільки неймовірною, що теорія Харрода викликала критику не тільки в стані опонентів, а й самих

кейнсіанців. Дотримання передбачуваних Харродом умов стійкого зростання Дж. Робінсон охарактеризувала не інакше, «як золотий вік, який показує, що він висловлює міфічний стан, який малоймовірно досягнути у будь-якій реальній економіці»¹⁴.

Іншу систему взаємозв'язку нагромадження та економічного зростання встановлює неокласична теорія. Міркування відштовхуються від того, що для виробництва необхідні капітал і праця, що ефективність використання цих ресурсів може бути різною. Тому задані темпи зростання можуть бути забезпечені при різних вкладеннях праці і засобів виробництва і при різному співвідношенні між ними. Вибір поєднання факторів залежить від їх цін. Зі зміною цін факторів змінюється і їх співвідношення у виробництві: ширше застосовується більш дешевий фактор.

Теорія ґрунтується на передумові існування досконалої конкуренції. Її вплив дещо знизився в середині XX століття у зв'язку із зростанням державного втручання в економіку. Однак в останні 20 років XX століття теорія стала переживати своєрідний ренесанс. Зміцнюються позиції неокласики і в XXI столітті у зв'язку з серйозними змінами у виробництві та розширенням конкурентних ринків.

Неокласичні теорії пішли від припущення про стабільність капітального коефіцієнта, враховують не тільки взаємозамінність факторів, а й технічний прогрес.

Формою таких моделей стали виробничі функції: спочатку найпростіша, де продукція виступає функцією витрат праці та капіталу, а потім більш складні, в яких враховується технічний прогрес, тобто підвищення віддачі витрат у часі.

Фундаментальною неокласичною моделлю економічного зростання є модель, розроблена Робертом Солоу, що дозволяє визначити взаємозалежності економічного зростання, нагромадження капіталу, технічного прогресу й зайнятості. У цій моделі обсяг виробництва залежить від наявного запасу капіталу і праці, що використовується. При співставленні цих величин можна побачити, що продуктивність праці (випуск продукції на одного працівника) залежить від капіталоозброєності праці (обсяг капіталу, який припадає на одного працівника). Співвідношення продуктивності праці з капіталоозброєністю праці показує, скільки додаткового продукту на одного працівника можна отримати, збільшуючи капіталоозброєність на одну одиницю. Розрахунки показують, що гранична продуктивність капіталу знижується.

Характеризуючи попит, вважається, що його пред'являють споживачі та інвестори. Отже, вироблена кожною одиницею праці продукція ділиться між споживанням і інвестиціями. Споживання пропорційно доходу — якась його частина споживається, якась — зберігається. Якщо заощадження дорівнюють інвестиціям, тоді інвестиції, як і споживання, пропорційні доходу.

Зіставивши функцію виробництва і функцію споживання, можна проаналізувати, як нагромадження капіталу забезпечує економічне зростання. Запаси капіталу можуть змінюватися з двох причин: інвестиції призводять до зростання запасів капіталу; частина капіталу вибуває з експлуатації у міру зносу, що призводить до зменшення запасів капіталу. Виходячи з того, що інвестиції в розрахунку на одного працівника є частиною продукту, що припадає на одного працівника, можна побачити, що інвестиції є функцією від капіталоозброєності: чим вище рівень капіталоозброєності, тим вище обсяг виробництва і більше інвестиції. Таке розуміння пов'язує існуючі запаси капіталу з нагромадження нового капіталу.

Щоб врахувати в моделі амортизацію, вважається, що щорічно вибуває певна частка капіталу, обумовлена терміном його експлуатації. Тоді зміна запасів капіталу дорівнює інвестиціям за вирахуванням вибуття. Чим вище капіталоозброєність, тим більший обсяг виробництва та інвестиції, що припадають на одного працівника. Разом з тим чим більше запаси капіталу, тим більше і величина вибуття. Розрахунки показують, що існує єдиний рівень капіталоозброєності, при якому інвестиції дорівнюють величині зносу. Якщо в економіці досягнуто саме такий рівень, то він не буде змінюватися в часі, оскільки дві діючі на нього сили (інвестиції та вибуття) взаємно збалансовані. Така ситуація називається станом стійкої капіталоозброєності і відповідає рівновазі економіки в довгостроковому плані. Незалежно від початкового запасу капіталу, з яким економіка починає розвиватися, вона потім досягає стійкого стану. Якщо запаси капіталу нижче стійкого стану, інвестиції перевищують вибуття. Капіталоозброєність збільшується і буде рости разом з продуктивністю до тих пір, поки не наблизиться до стійкого рівня. В протилежному випадку, коли запаси капіталу в початковому стані перевищують стійкий стан, інвестиції менше, ніж вибуття, капітал вибуває швидше, ніж додається. В результаті капіталоозброєність буде скорочуватися, наближаючись до стійкого рівня. В момент, коли запаси капіталу, що припадають на одного працівника, досягнуть стійкого рівня, інвестиції зрівняються

з вибуттям, і капіталоозброєність не буде ані рости, ані падати. Розрахунки показують, що рух до стійкого рівня триває досить довго.

Наступним етапом дослідження є припущення про зміну норми заощаджень. Коли норма заощаджень зростає, відповідно, збільшуются інвестиції. Однак спочатку запас капіталу і, відповідно, вибуття залишаються незмінними, отже, інвестиції перевищують вибуття, капітал зростає. Це зростання продовжується до тих пір, поки економіка не досягне нового стійкого стану, з більшою капіталоозброєністю і більш високою продуктивністю праці, ніж у попередньому стійкому стані. З моделі Солоу видно, що норма заощаджень є ключовою детермінантою величини стійкої капіталоозброєності. При більш високій нормі заощаджень економіка має за інших рівних умов більший запас капіталу і більш високий рівень виробництва. Таким чином, більш високі заощадження ведуть до більш швидкого зростання, але це прискорення не є довічним. Збільшення норми заощаджень забезпечує зростання до тих пір, поки економіка не досягне нового стійкого стану. Якщо в економіці підтримується висока норма заощаджень, то і капіталоозброєність, і продуктивність будуть високими, але зберегти високі темпи зростання можливо лише до досягнення стійкого стану, відповідного цьому рівню капіталоозброєності.

Рівень нагромадження капіталу, що забезпечує стійкий стан з найвищим рівнем споживання, називається «Золотим рівнем нагромадження капіталу»¹⁵. Для того, щоб визначити, чи відповідають показники економіки Золотому правилу, необхідно спочатку визначити споживання на одного працівника в стійкому стані, а потім з'ясувати, який зі стійких станів забезпечує найбільше споживання.

Виходячи з прийнятих припущень і встановлених моделлю взаємозв'язків, стійкий рівень споживання є різницею між випуском і вибуттям капіталу в стійкому стані. Подальше збільшення капіталоозброєності двояко впливає на величину споживання: вона сприяє зростанню випуску продукції, але в той же час більша кількість продукції потрібна для відшкодування вибуття капіталу. Розрахунки показують, що існує єдиний рівень капіталоозброєності — рівень Золотого правила нагромадження, при якому душеве споживання досягає максимуму. Порівнюючи різні стійкі стани, необхідно враховувати вплив зростання капіталоозброєності як на обсяг виробництва, так і на вибуття капіталу. Якщо капіталоозброєність менше її рівня по Золотому правилу, то зростання запасів капіталу викликає зростання виробництва, що перевищує збільшення вибуття. У цьому випадку

споживання зростає. Якщо обсяг капіталу перевищує рівень Золотого правила, подальше зростання капіталоозброєності зменшить споживання, тому зростання випуску продукції виявиться меншим за приріст вибуття капіталу. При капіталоозброєності на рівні Золотого правила граничний продукт капіталу дорівнює нормі вибуття. Розрахунки показують, що чим вища норма заощаджень, тим більший капітал, а це веде до зростання випуску і зростання вибуття. Стійкий рівень споживання спочатку зростає разом із зростанням норми заощаджень, а потім падає. Максимальний рівень споживання забезпечується при одному єдиному варіанті норми заощаджень. Цей варіант, який відповідає Золотому правилу, гармонійно поєднує інтереси нинішнього і майбутніх поколінь.

Для пояснення безперервного зростання економіки Р. Солоу включає в модель зростання населення, відповідно, зростання зайнятості і технологічний прогрес. Зростання чисельності зайнятих веде до зменшення капіталоозброєності праці, розподіляючи наявний капітал на більше число працівників. Економіка знаходиться в стійкому стані, якщо капітал на одного працівника залишається незмінним, отже, інвестиції повинні не тільки замінювати капітал, що вибуває, але і забезпечувати капіталом нових працівників на рівні стійкого стану. З урахуванням технологічного прогресу, модель показує, що можливо підтримувати безперервне зростання випуску продукції на одного працівника. Коли економіка досягає стійкого стану, темп зростання виробництва на одного працівника залежить тільки від швидкості технологічного прогресу. Отже, тільки технологічний прогрес може пояснити безперервно зростаючий рівень добробуту.

2.5. ОПТИМІЗАЦІЯ НОРМИ НАГРОМАДЖЕННЯ

Моделі економічного зростання пов'язані з проблемою оптимізації нагромадження. Постановка проблеми оптимізації викликана відносною суперечливістю використання національного доходу на цілі споживання і нагромадження. Збільшення нагромадження знижує можливості споживання в сьогоденні, а зростання споживання в нинішньому відносно зменшує можливості зростання споживання в майбутньому.

Для теоретичного вирішення проблеми оптимізації, національний дохід став розглядатися в якості однорідної субстанції, рівною

мірою придатної для формування як фонду нагромадження, так і фонду споживання. Такий рівень абстрагування означає, що натурально-речова фіксованість національного доходу в певних продуктах не береться до уваги. Проблема структури національного доходу in natura та її відповідність оптимальному співвідношенню засобів виробництва і предметів споживання в національному доході не розглядається. Односекторна модель залишає за дужками дослідження відповідність функціонального призначення частин національного доходу і їх натурально-речової форми. Такий підхід серйозно спрощує проблему. Окрім цього, теоретичне вирішення задачі вибору оптимальної норми нагромадження в національному доході аж ніяк не гарантує втілення в практику цього рішення в умовах ринкової економіки і орієнтації виробників на досягнення своїх власних економічних інтересів.

Набагато більше підстав досліджувати нагромадження з точки зору оптимізації народногосподарських пропорцій було у радянських економістів. Радянські економісти вели теоретичні дослідження проблем відтворення за кількома напрямками — зростання суспільного виробництва, його збалансованість, співвідношення нагромадження і споживання. Таким чином, частково проблематика досліджень радянських економістів була аналогічною проблематиці теорій зростання, що розроблялися західними дослідниками. Частково проблематика була ширше, тому що включала дослідження проблем збалансованості, співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва. Відмінність полягає також і в тому, що радянські економісти були дуже обмежені у виборі методології. Дослідження, що виходили за рамки трудової парадигми, велися, головним чином, математиками. У дослідженнях проблем відтворення і нагромадження, як правило, виділялися загальноекономічні аспекти проблеми, властиві «відтворенню взагалі», незалежно від його соціально-економічної форми, і, власне, соціально-економічні проблеми, що характеризують сукупність економічних відносин соціалізму. Відокремити їх один від одного вкрай складно, проте, все ж таки провівши таке розмежування, саме в проблематиці «відтворення взагалі» радянські дослідники говорили мовою економічної науки, властивої розвиненим країнам Заходу.

У процесі дослідження пропорцій періодично спалахували дискусії про III підрозділ суспільного виробництва. Таким пропонували вважати військове виробництво, сферу послуг, науку, виробничу інф-

раструктуру, і будували відповідні схеми відтворення. Виникнення дискусій про III підрозділ було пов'язано з трактуванням двох підрозділів суспільного виробництва як натурально-речового, а не соціально-економічного розрізнення частин виробленого сукупного продукту суспільства. Для К. Маркса таке розрізнення стало методологічною основою відділення капіталу суспільства від доходу суспільства. Ідея полягала в тому, щоб визначити функціональне призначення певних частин річного продукту, їх функціональну роль у процесі виробництва. Визначити її можна, тільки розглядаючи вартісні частини продукту в єдності з натурально-речовими носіями цих вартісних частин. У результаті такого підходу стає зрозуміло, що натурально-речовим носієм капіталу суспільства повинні бути засоби виробництва, а натурально-речовим носієм доходу суспільства повинні бути предмети споживання. Якщо предмети споживання втілені в тій частині річного продукту суспільства, яка за функціональною роллю являє собою капітал, і, навпаки, якщо засоби виробництва втілені в тій частині продукту суспільства, яка за функціональною роллю являє собою дохід, то це свідчить про суперечність між функціональним призначенням частини продукту і його натурально-речовим втіленням, що є основою для обміну однієї частини продукту на іншу. Для здійснення такого обміну необхідний збіг цих частин за вартістю. Таким чином, виділення двох підрозділів в теорії К. Маркса вирішувало теоретичну задачу, з якою наука довгий час не могла впоратися — задачу відділення капіталу суспільства від доходу суспільства. Одночасно визначалися і умови збалансованості у взаємних обмінах капіталу і доходу.

У радянський період проблема співвідношення двох підрозділів була об'єктом тривалих дискусій. Проблема формулювалася як закон переважного зростання виробництва засобів виробництва. Особливості його дії розглядалися в роботах А. І. Пашкова¹⁶, Г. М. Сорокіна¹⁷, А. Я. Кошелева¹⁸ та інших авторів.

Деякі економісти заперечували існування такого закону в соціалістичній економіці. Наприклад, Л. Довгань писав: «...закон переважного зростання виробництва засобів виробництва є специфічним економічним законом, характерним для капіталістичної системи господарства, і втрачає свою дію в умовах розвинутого соціалістичного господарства»¹⁹. А. Вікентьев вважав, що розвиток I підрозділу не може розглядатися ізольовано від розвитку II підрозділу, що має місце постійне зближення темпів зростання двох підрозділів²⁰. У дослідницькому збірнику «Співвідношення двох підрозділів суспільно-

го виробництва», підготовленому колективом авторів під керівництвом акад. П. Н. Федосєєва, зростання ефективності виробництва розглядалося як фактор, що зближає темпи зростання двох підрозділів²¹. Висловлювалася думка, що цей закон в умовах соціалістичної системи господарства діє лише в перехідний період, будучи законом індустриалізації країни, і що після створення матеріально-технічної бази немає необхідності в постійно випереджальних темпах зростання першого підрозділу²².

Обґрунтовувалася точка зору, що в соціалістичному суспільстві в залежності від економічних та соціальних умов розвитку, можуть складатися різні співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва, в тому числі і більш швидке зростання II підрозділу.

Деякі автори пропонували замінити прискорене зростання виробництва засобів виробництва забезпеченням пріоритетного розвитку прогресивних галузей²³.

Аргументом проти дії закону переважного зростання I підрозділу була інтенсифікація виробництва: зниження фондомісткості та матеріаломісткості продукції. Стверджували також, що випереджаюче зростання виробництва засобів виробництва вступає в протиріччя з основним економічним законом соціалізму.

Разом з тим в роботах А. І. Ноткіна, Т. С. Хачатурова, Я. А. Кронрода, П. М. Павлова та інших економістів обґрунтовувалися концепції, які стверджували, що зниження матеріаломісткості та фондомісткості не відміняють дії закону. Якраз навпаки, умовою якісного вдосконалення виробництва, а отже, передумовою зниження матеріаломісткості та фондомісткості, є першочерговий розвиток виробництва засобів виробництва. Прихильники такого підходу звертали увагу на те, що зниження питомих витрат засобів виробництва супроводжується зменшенням питомих витрат живої праці, причому ще більшою мірою, ніж знижуються витрати уречвленої праці.

У дискусії прихильників та противників закону переважного зростання виробництва засобів виробництва домінував, як правило, емпіричний підхід. Аргументи сторін упиралися в статистику. Привести теоретичні аргументи для підтримки або для спростування положення про переважне зростання I підрозділу опонентам не вдавалося. Уявлення про переважне зростання I підрозділу нерозривно пов'язане з уявленням про технічний прогрес як зростання органічної будови капіталу. Тому ніякі емпіричні дані не допомагали вирішити проблему на рівні теорії.

Дискусія велася також з питання про співвідношення двох частин сукупного суспільного продукту — вартості спожитих засобів виробництва і національного доходу. Одні автори вважали, що в умовах технічного прогресу більш швидкими темпами повинна зростати перенесена на продукт вартість засобів виробництва²⁴. Причину цього пов'язували із зростанням органічної будови виробництва. Інші автори вважали, що технічний прогрес веде до підвищення питомої ваги національного доходу в сукупному суспільному продукті²⁵. Обґрунтовували такий погляд зниженням фондомісткості і матеріаломісткості виробництва при відносно стабільних витратах загальної маси живої праці.

Дискусія велася також з питання про співвідношення двох частин національного доходу — фонду споживання і фонду нагромадження.

Фонд споживання включає ту частину національного доходу, що утворюється в процесі завершення розподільних відносин, яка спрямовується для задоволення індивідуальних і суспільних потреб населення в предметах споживання і послугах. Джерелом фонду споживання є необхідний продукт, а також деяка частина додаткового продукту. Цей фонд використовується для оплати праці працівників виробничої та невиробничої сфер народного господарства та для виплат із суспільних фондів споживання.

Фонд нагромадження являє другу частину національного доходу, яка призначена для зростання і вдосконалення виробництва, збільшення основних і оборотних фондів, створення необхідних резервів. Без фонду нагромадження розширене відтворення сукупного продукту було б неможливим. Джерелом фонду нагромадження виступає додатковий продукт. Головною формою використання фонду нагромадження є капітальні вкладення.

Питанню про співвідношення фонду нагромадження і споживання приділялася значна увага С. Г. Струмиліним, А. І. Боткіним, С. П. Первушиним, В. Г. Венжером, В. Д. Дадаєном, В. С. Немчиновим, К. К. Вальтухом та ін.

Обговорювалася проблема оптимізації фондів нагромадження і споживання. «Завдання знаходження оптимальних пропорцій між фондами нагромадження і споживання, — писав С. Г. Струмилін, — має цілком визначене рішення. Цей оптимум досягається саме в тому варіанті, в якому щорічний приріст народного доходу за рахунок ефектів фондоозброєності і продуктивності праці направляється на споживання та накопичення в рівних частках»²⁶. А. І. Ноткін запропонував і обґрунтував важливий інструмент оптимізації даної

пропорції — коефіцієнт нагромадження, що показує норму виробничого нагромадження, необхідну для отримання одного відсотка приросту фізичного обсягу національного доходу. Цей коефіцієнт є часткою від ділення норми нагромадження на темп зростання національного доходу²⁷. Рівень і динаміка даного показника дозволяють кількісно оцінювати вплив збільшень фонду нагромадження на темпи зростання національного доходу.

Вивчаючи проблеми збалансованості, радянські економісти звертали увагу на характер взаємозв'язку відшкодування спожитих засобів праці та їх розширення, розглядаючи по суті категорії валових інвестицій. Так, А. І. Ноткін підкреслював проблему «збалансованості зростання виробництва знарядь виробництва і розширення парку діючого обладнання». Щоб показати закономірності цієї збалансованості, він запропонував наступну ілюстрацію. Припустимо, що у вихідному році діючі основні виробничі фонди народного господарства становлять 1000 млрд руб., з них знаряддя виробництва (передавальні пристрої, силові машини та обладнання, вимірювальні і регулюючі прилади та пристрої, лабораторне обладнання, транспортні засоби) — 300 млрд руб. Річне виробництво цих знарядь виробництва дорівнює 30 млрд руб. На відшкодування знарядь виробництва, що вибувають (при нормі вибуття 3 %), має піти знарядь виробництва на суму 9 млрд руб., на розширення (при заданому темпі в 10 %) буде потрібно знарядь виробництва на суму 30 млрд руб. (300 млрд руб. $\times$ 0,1). А це означає, що для відшкодування та нагромадження в зазначених розмірах потрібно в наступному році знарядь виробництва на суму 39 млрд руб. при їх виробництві у вихідному році, рівному 30 млрд руб. (табл. 1).

Таким чином, за чотири умовних роки парк діючих знарядь виробництва збільшився майже в 1,5 рази, а річне виробництво знарядь виробництва зросло у 1,7 рази. Щоб досягти розмірів, необхідних для забезпечення щорічного 10-відсоткового приросту парку знарядь виробництва, машинобудування повинно було спочатку (у таблиці — у першому умовному році) стрибкоподібно розширити своє виробництво: не на 10, а на 30 %.

Припустимо, що це виявилось можливим і не порушило оптимального співвідношення між споживанням і нагромадженням. У міру того як виробництво знарядь праці починає задовольняти потреби у 3-відсотковому відшкодуванні парку та у 10-відсотковому щорічному його зростанні, темпи приросту знарядь виробництва і парку устаткування урівнюються. Це і показано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Розширене відтворення знарядь виробництва із заданими темпами (в млрд руб.)

Рік	Парк знарядь вироб- ництва	Річне вироб- ництво знарядь виробництва		Потреба у знаряддях виробни- цтва		
		усього	приріст до ми- нуло- го року, %	на відшко- дуван- ня (3 % парку)	накопи- чення для наступ- ного року (10 % парку)	за- гальна по- треба
Вихідний	300,0	30,0	—	9,0	30,0	39,0
Перший	330,0	39,0	30,0	9,9	33,0	42,9
Другий	363,0	42,9	10,0	10,9	36,3	47,2
Третій	399,3	47,2	10,0	12,0	39,9	51,9
Четвертий	439,2	51,9	10,0	13,2	43,9	57,1

Якщо в п'ятому році підвищити темп приросту парку устаткування до 12 %, тобто до 491,9 млрд руб., то в четвертому році при колишній нормі відшкодування буде потрібно виробити знарядь виробництва для відшкодування на суму 13,2 млрд руб. і на розширення парку в наступному році — на 52,7 млрд руб., а всього на суму 65,9 млрд руб. Збільшення виробництва знарядь виробництва складе вже не 10, а 27 %, що пов'язано з одноразовим пристосуванням цього виробництва до прискореного зростання парку (12 замість 10 %). У п'ятому році необхідно виробити знарядь виробництва для відшкодування на суму $491,9 \text{ млрд} \times 0,03 = 14,8 \text{ млрд руб.}$ і на накопичення для 12-відсоткового розширення парку устаткування в шостому році (до 550,9 млрд руб.) на суму 59 млрд руб., а всього на суму 73,8 млрд руб., тобто на 12 % більше, ніж у четвертому році.

Принципова сторона всіх наведених розрахунків полягає в тому, що випереджаюче зростання виробництва знарядь виробництва необхідне для його збалансованості з розширенням парку доти, доки відбувається процес підтягування виробництва знарядь праці до темпів зростання парку. Цей процес може бути й досить тривалим. Але коли він, нарешті, завершується, темпи стають однаковими²⁸. Таким чином, радянські економісти, розглядаючи проблеми пропорційності і валових інвестицій, вели дослідження цілком у дусі моделі Солоу.

У проблемі переходу від простого відтворення до розширеного, крім початкового стрибкоподібного розширення масштабів виробництва галуззю машинобудування, є ще й проблема подальшого об-

сягу виробництва цієї галуззі. У прикладі А. І. Ноткіна, представленому в табл. 1, річне виробництво знарядь праці, що розширилося в першому році на 30 %, потім стабільно, безперервно розширюється щороку на 10 %. Наскільки реалістичний такий погляд на розвиток галузей, які виробляють знаряддя праці?

Розглянув цю проблему А. К. Покритан. Він міркував таким чином²⁹. Припустимо, що виробництво предметів споживання повинне збільшитися з 3000 до 3150 одиниць, або на 5 %. Для того щоб продукт ІІ підрозділу зріс на 5 %, необхідно забезпечити цей підрозділ додатковими засобами і предметами праці, які повинні бути вироблені в І підрозділі. Для з'ясування кількісних співвідношень між частинами І підрозділу проводиться наступний розрахунок. При простому відтворенні, коли обсяг продукції ІІ підрозділу дорівнював 3000 одиниць, необхідні речові умови виробництва, створені в І підрозділі, постійно були в наявності. Для того щоб збільшити продукт ІІ підрозділу на 5 % (з 3000 до 3150), необхідно попередньо виробити для нього додаткові засоби і предмети праці. Це означає, що в поточному періоді (t_0) обсяг виробництва в ІІ підрозділі буде, як і раніше, залишатися на рівні 3000 одиниць і збільшиться на 5 % лише в періоді t_1 , за умови, що в періоді t_0 будуть створені додаткові засоби виробництва в межах І підрозділу. У свою чергу, речові елементи І підрозділу за своїм економічним призначенням неоднорідні, вони складаються з засобів і предметів праці, що використовуються в ІІ підрозділі, і з засобів і предметів праці, що використовуються в І підрозділі. Отже, ця друга їх частина повинна бути вироблена ще раніше, тобто в період t_{-1} . Таким чином, завдання розширення виробництва предметів споживання виникає в період t_0 , а здійснення її може відбутися лише в період t_1 . Але це означає, що одна частина продукту І підрозділу, яка за своєю речовою формою призначена для функціонування в ІІ, повинна бути вироблена вже в період t_0 , а інша частина — у ще більш ранній період.

На речову структуру суспільного продукту впливають і відмінності в способах функціонування засобів і предметів праці. Для розширення виробництва предметів споживання на 5 %, в ІІ підрозділі потрібно на 5 % більше засобів і предметів праці. Але для того щоб це здійснилося, виробництво в І підрозділі має зрости більше ніж на 5 %, тобто у ньому, в більш ранні періоди, має бути створено більше речових умов виробництва, ніж їх потрібно в поточному періоді для ІІ підрозділу. При цьому різні групи І підрозділу ростуть неоднаково. У найбільш високому темпі збільшують виробництво ті групи І, які

виготовляють засоби праці для виробництва засобів праці для II підрозділу. Повільніше ростуть ті групи, які виготовляють засоби праці для виробництва предметів праці для II. У даний період темп зростання груп I підрозділу тим вище, чим далі вони відстоять від безпосередніх зв'язків із II підрозділом.

Отже, необхідною умовою переходу від простого відтворення до розширеного є прискорене зростання продукту I підрозділу в порівнянні з II. Поки заданий темп розширення виробництва в тій чи іншій галузі не змінюється, необхідності випереджаючого зростання інших галузей, що створюють для нього речові умови, не виникає. Коли даний темп приросту продукції змінюється іншим, більш високим, в ще більшій мірі повинно підвищуватися зростання виробництва в інших галузях.

Припустимо, що в якийсь момент часу виникла необхідність збільшити виробництво цукру на 10 %. Яким чином це вплине на пропорції всередині I підрозділу і пропорції між I і II підрозділами? Якщо оборотний капітал в цукровій промисловості обертається зі швидкістю одного обороту в рік, тоді для розширення виробництва цукру на 10 % буде потрібно збільшити виробництво цукрових буряків також на 10 %. Але для розширення виробництва цукру на 10 % необхідне додаткове обладнання для цукрових заводів. Якою мірою повинно розширитися його виробництво? Припустимо, що термін зносу устаткування дорівнює 10 рокам, а його кількість складає 5000 одиниць. У цьому випадку тільки для простого відтворення засобів праці потрібно щорічно виробляти 500 одиниць. Для збільшення ж виробництва цукру на 10 % необхідно збільшити виробництво обладнання на 500 одиниць на рік. Таким чином, щоб виробництво цукру довести до необхідного рівня, парк діючого обладнання повинен збільшитися на $(500 \times 100) : 5000 = 10 \%$, а його виробництво на $(500 \times 100) : 500 = 100 \%$. Звідси видно, що при одному річному обороті оборотного капіталу в умовах переходу від простого відтворення до розширеного співвідношення між засобами і предметами праці у складі річного продукту і авансованого капіталу визначається тривалим періодом повного зношення засобів праці.

У наведеному прикладі розглянуті лише ті підгрупи I підрозділу, продукція яких безпосередньо споживається в II. Висвітлити необхідно і питання про співвідношення елементів у межах I підрозділу. Для збільшення виробництва цукру на 10 % виробництво обладнання для цукрових заводів мало збільшитися на 100 %. Але для виробництва

цього обладнання, в свою чергу, потрібні засоби праці. Припустимо, що в попередньому періоді для виробництва 500 одиниць обладнання цукрових заводів парк металорізальних верстатів та інших засобів праці становив 250 одиниць; при цьому щорічний їх знос дорівнював $1/10$, так що щорічно необхідно було виробляти 25 одиниць засобів праці. Тепер необхідно виробити для цукрових заводів додатково ще 500 одиниць обладнання. Тому і парк металорізальних верстатів треба збільшити з 250 до 500 одиниць, тобто на 250 одиниць. Тобто їх необхідно тепер виробити у розмірі $250 + 25 = 275$ одиниць. Внаслідок цього виробництво металорізальних верстатів та інших засобів праці має збільшитися на $(275 \times 100) : 25 = 1100 \%$.

У зв'язку з наведеними міркуваннями виникає питання: протягом якого періоду часу і якими темпами може зростати виробництво цукру під впливом розширення парку металорізальних верстатів, за допомогою яких виготовляється обладнання для підприємств цукрової промисловості? Спочатку для збільшення виробництва цукру на 10 % парк обладнання цукрових заводів виріс також на 10 %, з 5000 до 5500 одиниць. У свою чергу, парк металорізальних верстатів збільшився з 250 до 500 одиниць, тобто на 100 %. Припускаючи, що відтворення цього обладнання відбудеться на основі простого відшкодування в межах кількості, яка існувала до розширення виробництва (250 одиниць), виходять такі темпи зростання виробництва устаткування для цукрових заводів і виходу цукру (табл. 2.2).

З наведеного умовного числового прикладу видно, що виробництво цукру буде зростати протягом усього періоду роботи додатково введених в дію металорізальних верстатів, але при зростанні парку устаткування цукрових заводів, зростання виробництва цукру здійснюється темпами, що сповільнюються.

Під впливом відмінностей у способі функціонування засобів і предметів праці, при переході від простого відтворення до розширеного виникає необхідність у значно більш високих темпах зростання засобів праці в порівнянні з ростом предметів праці, безпосередньо призначених для споживання у II підрозділі.

Отже, ті групи I підрозділу, які виробляють сировину і напівфабрикати, що необхідні для створення засобів праці, повинні розвиватися в ще більш високому темпі, що забезпечує їх виробництво в належній кількості.

Стосовно розглянутого прикладу: для первинного зростання виробництва обладнання для цукрових заводів і виготовлення необхідних

Таблиця 2.2

**Темпи зростання виробництва обладнання для цукрових заводів
і виходу продукції***

Роки	Парк металорізальних верстатів (шт.)	Парк обладнання цу- крових заводів (шт.)	Зростання ви- робництва цукру (%)
1	500	5500	10
2	475	5900	7,3
3	453	6216	5,3
4	433	6460	3,97
5	415	6644	2,8
6	399	6778	2,2
7	385	6870	1,3
8	372	6927	0,83
9	360	6954	0,4
10	349	6957	0,04

*Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства обществен-ного продукта. — К., 1965. — С. 39.

засобів праці, які функціонують у його виробництві, необхідна від-повідна кількість сировини і напівфабрикатів. Це обумовлює необ-хідність високих темпів зростання виробництва в галузях, які ви-добувають первинну сировину, паливо, а також у металургійній та металообробних галузях виробництва. При цьому темпи приросту предметів праці, необхідних для виробництва засобів праці, що без-посередньо функціонують в II підрозділі, і предметів праці, що спо-живаються для виготовлення засобів праці, за допомогою яких ство-рюються засоби праці для II підрозділу, будуть значно відрізнятися.

Темп зростання виробництва засобів праці, за допомогою яких ви-готовляються засоби праці для II підрозділу, буде найбільш високим, тому і темп приросту виробництва предметів праці для їх виробни-цтва буде значно перевищувати темп приросту виробництва пред-метів праці, що безпосередньо використовуються для виготовлення обладнання для II підрозділу.

Такою є ситуація з основними пропорціями між засобами і пред-метами праці в межах I підрозділу, і співвідношень між I та II підроз-ділами, які складаються під впливом відмінностей у способі функ-ціонування тих і інших при переході від простого відтворення до розширеного або від нижчих до вищих темпів розширеного відтво-рення.

За межами уваги дослідників взаємозв'язків у виробництві знарядь праці і предметів споживання залишилося питання: як довго може тривати зростання попиту на той чи інший товар (в даному прикладі — десятивідсоткове зростання попиту на цукор)? Вочевидь, що зростання попиту на будь-який предмет споживання рано чи пізно зупиняється. Ринок насичений відповідними товарами, потреба в них задоволена, розширювати масштаби виробництва більше не треба. Виникає питання: що робити з виробничими потужностями, які були створені для виробництва знарядь праці для галузей споживчого сектора в умовах зростаючого попиту? Галузі I підрозділу в такій ситуації повинні зіткнутися зі скороченням виробництва. Перевиробництво продуктивного капіталу в галузях I підрозділу стає хронічним. У моделі Солоу цього не видно, тому що це односекторна модель, яка не відображає відповідності частин сукупного продукту за вартістю і *in natura*. Завантажити надлишкові виробничі потужності цілком може робота на зовнішній ринок. Для цього там повинен бути представлений відповідний попит, тобто повинні існувати економіки, які відчують постійну потребу в знаряддях праці, яку вони не можуть задовольнити власним виробництвом.

У роботах В. С. Немчинова для оптимізації співвідношення нагромадження і споживання пропонується використовувати ефект вкладень, який вимірюється відношенням приросту національного доходу до обсягу виробничих фондів³⁰. К. Вальтух пропонував використовувати граничні норми ефективності нагромадження³¹. Пропозиції щодо оптимізації споживання і нагромадження містилися в роботах А. Г. Занегіна³², В. С. Дадаяна³³ та інших авторів.

2.6. ОПТИМІЗАЦІЯ МАСШТАБІВ НАГРОМАДЖЕННЯ У ПАРАДИГМІ ПОСТКЕЙНСІАНЬСТВА: ДЖ. РОБІНСОН

До середини XX століття в дослідженнях економічного зростання стали акцентуватися проблеми теорії капіталу та нагромадження капіталу. У 50-х рр. XX століття до цих проблем звернулася Дж. Робінсон, яка не лише написала розгорнуту передмову до книги Р. Люксембург «Нагромадження капіталу», що була опублікована в серії «Рідкісні шедеври філософії та науки»³⁴, а й опублікувала своє власне дослідження з такою ж назвою (1956)³⁵.

Передмову до книги Р. Люксембург «Нагромадження капіталу» Дж. Робінсон починає словами: «Роза Люксембург, яка ігнорувалася як марксистами, так і академічними економістами, пропонує теорію динамічного розвитку капіталізму, що викликає величезний інтерес»³⁶. У такому трактуванні підсумку дискусії про нагромадження капіталу — «динамічний розвиток капіталізму» — споконвічна проблема дискусії, тобто проблема самодостатності капіталізму, сприймається як вже вирішена. Проблема складнощів у реалізації сукупної товарної маси, яка обговорювалася як доказ економічної неспроможності капіталізму, стає центральною і самостійною проблемою. Тепер її обговорюють в плані формування адекватної теорії капіталу та ефективної економічної політики.

Для роз'яснення змісту проблеми нагромадження капіталу Дж. Робінсон вважає за необхідне залучити числові приклади. Однак вона вважає числові приклади К. Маркса громіздкими та заплутаними, тому на основі відомих передумов теорії відтворення будує свою модель, використовуючи символи «с» і «v» для позначення, відповідно, постійного та змінного капіталу, і символ «s» для позначення додаткової вартості, яку вона називає надлишком (surplus). Будуючи схему, вона звертає увагу на те, що в числовому прикладі розширеного відтворення К. Маркса, норма прибутку в другому підрозділі набагато вища, ніж у першому:

$$\text{I. } 4000c + 1000v + 1000m = 6000; p' = 1000/5000;$$

$$\text{II. } 1500c + 750v + 750m = 3000; p' = 750/2250.$$

Така ситуація, згідно з теорією самого К. Маркса, неможлива, так як вона буде долатися міжгалузевим переливом капіталів. Крім цього, Дж. Робінсон звертає увагу і на те, що в даному числовому прикладі припускається однакова норма додаткової вартості для обох підрозділів, хоча органічна будова капіталу вища в першому підрозділі. Проте, оскільки у першому підрозділі вища органічна будова капіталу, то, за логікою самого К. Маркса, тут повинна бути вищою і продуктивність праці, відповідно, та норма додаткової вартості³⁷. Знову така ситуація, відповідно до теорії самого ж К. Маркса, є неможливою.

За логікою К. Маркса, норма додаткової вартості повинна вирівнюватися, повинна бути однаковою та стане однаковою в процесі міжгалузевої міграції праці. Дж. Робінсон вважає, що будувати схеми, що ілюструють проблему реалізації, треба більш послідовно, враховуючи найважливіші положення теорії.

Виходячи з такого розуміння проблеми, Дж. Робінсон будує свою модель. У цій моделі в кожному підрозділі постійний капітал в чотири рази перевищує змінний, надлишок дорівнює змінному капіталу, чистий дохід розподіляється порівну між заробітною платою та надлишком, і половина надлишку зберігається. Заощадження розподіляється між постійним і змінним капіталом таким чином, щоб зберігалось співвідношення 4 до 1. Таким чином, чотири п'ятих заощаджень являють собою попит на засоби виробництва та додаються щорічно до постійного капіталу, одна п'ята являє собою попит на споживчі товари та додається до фонду заробітної плати (змінний капітал). Цими співвідношеннями визначається пропорція між першим підрозділом (засоби виробництва) і другим підрозділом (предмети споживання). Однакова органічна будова капіталу в обох підрозділах означає, що ціни збігаються з вартостями товарів. Із зроблених припущень виходить, що випуск продукції I підрозділу повинен знаходитися у співвідношенні 11 до 4 до випуску продукції підрозділу II. Отже, тепер можна побудувати більш просту модель, в порівнянні з тими, котрі представлені в тексті Р. Люксембург. Вона буде мати такий вигляд:

	<i>c</i>	<i>v</i>	<i>s</i>	<i>Валовий випуск</i>
Підрозділ I.	44	11	11	66
Підрозділ II.	16	4	4	24
Разом				90

У першому підрозділі зберігається 5,5 одиниці (половина *s*), з яких 4,4 інвестуються в постійний капітал і 1,1 — в змінний капітал. У другому підрозділі 2 одиниці зберігаються, 1,6 додається до постійного і 0,4 до змінного капіталу. 66 одиниць вироблених засобів виробництва забезпечують 44 + 4,4 одиниці постійного капіталу для I підрозділу і 16 + 1,6 постійного капіталу для II підрозділу. 24 одиниці споживчих товарів забезпечують 11 + 4 одиниць зарплати для вже задіяної робочої сили, 5,5 + 2 йдуть на споживання з надлишку і 1,1 + 0,4 додаються до змінного капіталу і сприяють зростанню зайнятості.

Після завершення інвестування та зростання зайнятості пропорційно авансованій заробітній платі схема набуде вигляду:

	<i>c</i>	<i>v</i>	<i>s</i>	<i>Валовий випуск</i>
Підрозділ I.	48,4	12,1	12,1	72,6
Підрозділ II.	17,6	4,4	4,4	26,4
Разом				99

Спочатку прийнятті співвідношення збережені, та процес нагромадження може продовжитися. Пропорції встановлені таким чином, щоб загальний валовий випуск збільшувався щорічно на 10 %. Побудована модель, на думку Дж. Робінсон, сильно нагадує «Економічну динаміку» Р. Харрода та обґрунтований ним гарантований темп зростання³⁸. Побудована Дж. Робінсон схема відтворення принципово не відрізняється від другого прикладу схематичного зображення нагромадження, наведеного К. Марксом, що повністю відповідає положенням його теорії та який взятий за основу Розою Люксембург:

$$\text{I. } 5000c + 1000v + 1000m = 7000$$

$$\text{II. } 1430c + 285v + 285m = 2000.$$

сума

9000

У розглянутій моделі звертає на себе увагу те, що завжди перший підрозділ ініціює процес нагромадження. Капіталісти першого підрозділу вирішують, скільки потрібно виробляти засобів виробництва, а другий підрозділ має вести свої справи таким чином, щоб поглинати таку кількість засобів виробництва, яка буде вписуватися в плани I підрозділу. Незрозуміло, звідки береться попит, який змушує продовжувати нагромадження. Саме це, проблема попиту, є реальною проблемою, яка була сформульована Р. Люксембург.

На думку Дж. Робінсон, Роза Люксембург була стурбована «спонукуванням до інвестування. Який мотив є у капіталістів до збільшення їх реального капіталу? Звідки вони знають, що буде попит на зростаючий випуск товарів, який виробить новий капітал, і вони зможуть «капіталізувати» свій надлишок у прибутковій формі?»³⁹.

Крім цього головного питання її твору, Р. Люксембург ставить питання про те, чи можливо здійснення розширеного відтворення в умовах технічного прогресу. Розрахунок відповідного прикладу свідчить про диспропорції, що нарастають по мірі нагромадження. Арифметична модель демонструє, що система заходить у глухий кут, тому що випуск першого підрозділу не є достатнім для задоволення вимог обох підрозділів, тоді як випуск другого підрозділу перевищує споживання.

Дж. Робінсон не поділяє такого песимістичного погляду на долю капіталістичного виробництва та звертає увагу на деяку суперечливість трактування нагромадження, властиву концепції Р. Люксембург. Р. Люксембург розглядала нагромадження в умовах технічного прогресу, який передбачає зростання випуску продукції за одиницю часу.

Отже, вартість товарів повинна знижуватися. Це враховано при визначенні реальної заробітної плати. Виражена в товарах реальна зарплата є постійною, отже, вартість робочої сили знижується, а частка надлишку у чистому доході зростає, відповідно, зростає s/v , тобто норма додаткової вартості. Технічний прогрес вона трактує як зростання відношення постійного капіталу до змінного. «Р. Люксембург розцінює це не як щось, що може статися з технічних причин, але як щось внутрішньо властиве природі технічного прогресу»⁴⁰. Дж. Робінсон вважає, що це хибний погляд. Цілком можливим є збільшення продуктивності без усіякого збільшення вартості капіталу на одного працюючого. Це відбувається, коли капіталозберігаючі винаходи врівноважуються працезберігаючими винаходами, в результаті чого технічний прогрес стає «нейтральним». Однак, вона визнає, що в реальності технічний прогрес більшою мірою є працезберігаючим, або, краще сказати, капіталомістким, так що показник відношення капіталу на одного працюючого з часом збільшується.

Дж. Робінсон звертає увагу на обставини, що залишилися в тіні для марксистських дослідників, і проявляє себе більшою мірою марксистом, ніж офіційна марксистська наука. Мова йде про те, що зниження частки заробітної плати (або підвищення норми додаткової вартості) є необхідним для запобігання зниження норми прибутку (оскільки капітал на одного зайнятого зростає, то і прибуток на одного зайнятого повинен зростати, оскільки прибуток на одиницю капіталу є постійним)⁴¹. Відзначаючи, що сам К. Маркс прояснив цю обставину, Дж. Робінсон присвячує проблемі своє «Есе по теорії марксизму»⁴². До того часу, коли писала Дж. Робінсон, вже були опубліковані роботи С. Кузнеця, інших статистиків, які свідчили про те, що в розвинених країнах частка зарплати у чистому доході була постійною в період становлення індустріальної економіки. Однак, розвиваючи свою аргументацію, Дж. Робінсон відштовхується не від емпіричних даних, а оперує логікою. Зростання органічної будови капіталу та норми додаткової вартості призводить до зростання сектора, що виробляє інвестиційні товари, та до зменшення частки сектора, що виробляє споживчі товари, до того ж рівень життя найманої праці на певний період консервується. Чим менше зростає норма додаткової вартості, тим меншим є зростання норми заощаджень, котрі повинна поглинути система. Зростання реального споживання робітників, яке має місце при більш повільному зростанні норми експлуатації відносно продуктивності в промисловості, що виробляє предмети споживан-

ня, створює можливість інвестування у виробничі потужності цієї промисловості. В результаті підвищуються темпи зростання II підрозділу. Дж. Робінсон вважала, що припущенням про постійний рівень реальної заробітної плати перебільшуються жахи капіталізму і складнощі, які він сам для себе створює, в плані реалізації виробленої товарної маси. У той же час вона не вважала «можливим захистити позицію Родбертуса про те, що незмінний рівень експлуатації — це все, що потрібно для того, щоб все було добре»⁴³.

Дж. Робінсон доводить, що Р. Люксембург абсолютно марно вважає розбалансованою модель розширеного відтворення в умовах технічного прогресу. Ця «модель є визначеною через правило, яке стверджує, що зростання капіталу всередині кожного підрозділу на кінець року має бути рівним заощадженням, здійсненим в тому ж підрозділі на протязі року. Якщо капіталістам другого підрозділу буде дозволено позичати частину їхніх заощаджень першому підрозділу, щоб інвестувати в його капітал, крах перестане бути неминучим. Передбачається, що загальна реальна зарплата постійна і що реальне споживання капіталістів зростає повільно, так що реальний випуск другого підрозділу зростає повільніше, ніж продуктивність, отже, кількість зайнятої робочої сили скорочується. Відношення капіталу до праці, тим не менш, зростає унаслідок капіталомісткого технічного прогресу. Випуск першого підрозділу та його виробнича потужність з часом зростає. Капітал, вкладений в перший підрозділ, нагромаджується швидше, ніж заощадження капіталістів в першому підрозділі, і капіталісти другого підрозділу, у яких немає можливості прибуткового застосування своїх заощаджень у власних виробництвах, отримують права на частину капіталу першого підрозділу, погашаючи різницю між інвестиціями і заощадженнями в першому підрозділі. Для кожного збільшення основного капіталу, яке потребується технічним прогресом та умовами попиту, в обох підрозділах, разом узятих, існує відповідна величина заощаджень, і доки вимоги загального нагромадження і загальні заощадження співпадають, кризи не буде»⁴⁴.

У такому описанні моделі, на думку Дж. Робінсон, знаходиться ключ до розуміння реальної суперечності: «Ці величини, ймовірно, можуть збігатися, але немає гарантії, що так буде насправді. Якщо рівень заощаджень, який капіталісти (разом узяті) вирішили встановити, перевищує норму нагромадження, яка диктується технічним прогресом, «зайві» заощадження можуть бути «капіталізовані» лише тоді, якщо для інвестицій є можливість застосування за межами сис-

теми»⁴⁵. Саме це і доводила протягом всієї своєї книги Р. Люксембург, тільки інакше висловлюючи своє розуміння даної проблеми.

У висновках з розглянутих взаємозв'язків знайшла своє відображення концепція капіталу Дж. Робінсон та кембриджської школи: «Якщо в реальності розподіл доходу між робітниками і капіталістами та схильність до заощадження капіталістів такі, яких потребує норма нагромадження, котра перевищує темп зростання основного капіталу у відповідності з технічними умовами, тоді існує хронічний надлишок потенційної пропозиції реального капіталу над попитом на нього, і система повинна впасти в хронічну депресію»⁴⁶.

Відома стаття Дж. Робінсон 1953 року «Виробнича функція і теорія капіталу»⁴⁷ підіймає якраз ті питання, які вчена розглянула у даній передмові до книги Р. Люксембург: теорію вартості, капіталу, зростання та розподілу. Свою концепцію в цілісному вигляді вона представила у фундаментальному дослідженні «Нагромадження капіталу».

У своїх міркуваннях Дж. Робінсон відштовхується від існування двох секторів в економіці — сектора, що виробляє інвестиційні товари (І підрозділ), і сектора, що виробляє споживчі товари (ІІ підрозділ). Вартість кінцевої продукції кожного підрозділу включає заробітну плату та квазиренту, що складається з прибутку й амортизації. Вона припускає відсутність державного втручання в економіку, наявність тільки двох класів — робітників і підприємців. Фонд заробітної плати в секторі інвестиційних товарів визначається квазирентою у секторі споживчих товарів. Отже, для розширення масштабів виробництва має збільшитися виробництво і зайнятість в І підрозділі. Для цього необхідно або знизити реальну заробітну плату, або збільшити квазиренту ІІ підрозділу. Таким чином, Дж. Робінсон визначає ідею зростання норми додаткової вартості як необхідну умову створення ресурсів нагромадження. Ресурси нагромадження залежать від величини прибутку, яка дорівнює загальній сумі квазиренти за вирахуванням амортизації. Перетворення ресурсів в реальний приріст капіталу залежить від бажання підприємців здійснювати інвестиції. Якщо ці два моменти збігаються, тоді норма прибутку визначає темп нагромадження капіталу. «Але може статися, що кожен окремий підприємець задоволений величиною вже нагромадженого капіталу. Всі разом вони будуть наймати лише стільки робітників, щоб підтримати незмінним запас капіталу. В результаті квазирента буде рівною лише амортизації і прибуток зникне»⁴⁸. Таким чином, економіка опиняється в стані циклічного спаду.

Для ілюстрації своїх поглядів Дж. Робінсон використовує схему відтворення, зробивши більш сучасною схему К. Маркса, виходячи з уявлень системи національного рахівництва про структуру сукупного суспільного продукту. В результаті вона представила своє уявлення про кількісні взаємозв'язки суспільного продукту у вигляді таблиці (див. табл. 2.3):

Таблиця 2.3*

Кількісні взаємозв'язки суспільного продукту

	Сектор спо- живчих товарів	Сектор інвести- ційних товарів	Разом
Вартісний об'єм випуску	80	20	100
Номінальна заробітна плата	40	10	50
Квазирента	40	10	50
% та дивіденд	28	7	35
Споживання одержувачів ренти; заощадження одержувачів ренти	24 4	6 1	30 5
Нерозподілений прибуток (вра- ховуючи амортизацію)	12	3	15

* (Джерело: Robinson J. The Accumulation of Capital. London, Macmillan & Co Ltd, 1956, p. 45.)

Як видно з даних таблиці, вартість сукупного суспільного продукту складається з зарплати і квазиренти. Остання являє собою суму перенесеної вартості та додаткової вартості, певним чином їх єдність. Таким розумінням Дж. Робінсон знімає питання про двоїстий характер праці і одночасно наближає розуміння структури вартості сукупного суспільного продукту в марксистській теорії до неокласичного трактування. Коментарі Дж. Робінсон до таблиці:

– споживчі товари в сумі 80 купують за заробітну плату робітники (50) і споживчі витрати рантьє (30);

– квазирента сектора споживчих товарів (40) складається з витрат робочих сектора інвестиційних благ (10) і витрат рантьє ($24 + 6 = 30$);

– річні валові інвестиції (20) складаються з заощаджень рантьє (5) і нерозподіленого прибутку, включаючи амортизацію (15);

– заборгованість підприємців у відношенні до рантьє збільшилася на суму заощаджень останніх (5).

Валові інвестиції містять умовний елемент, тому що частина їх складається з інвестиційних товарів, вироблених фірмами для влас-

них потреб. Розподіл валових інвестицій на відшкодування та чисті інвестиції є частково проблемою звичаю або договору. Розподіл нерозподіленого прибутку між амортизацією і збільшенням вартості активів також є проблемою договору.

Умовний числовий приклад, на основі даних таблиці, можна перевести у форму відомої схеми відтворення:

$$\text{I. } 3c + 10v + 7m (\Phi_n = 1, \Phi_c = 6) = 20$$

$$\text{II. } 12c + 40v + 28m (\Phi_n = 4, \Phi_c = 24) = 80$$

$$\text{сума } 15c + 50v + 35m (\Phi_n = 5, \Phi_c = 30) = 100,$$

де c , v , m — відповідно, аналоги постійної частини основного капіталу (в даному випадку тільки його знос, тобто амортизація), змінного капіталу (заробітна плата), додаткова вартість (в даному випадку доходи у формі відсотків і дивідендів);

Φ_n — фонд нагромадження, що формується одержувачами ренти зі свого доходу;

Φ_c — фонд споживання, що формується одержувачами ренти зі свого доходу.

Дж. Робінсон своєю схемою показує більшу питому вагу галузей споживчого сектора в економіці, на відміну від усіх попередніх авторів, які розглядали цю проблему, та відштовхується від ідеї домінування I підрозділу суспільного виробництва. Співвідношення капіталу та праці в цій схемі свідчить про перевищення річної суми заробітної плати щодо спожитого за рік основного капіталу. Міркування ведуться для капіталозберігаючого, працевзберігаючого і нейтрального типів технічного прогресу. Таким чином, Дж. Робінсон відійшла від уявлення про однозначний зв'язок між технічним прогресом та зростанням органічної будови капіталу. Проте все ж таки вона вважала, що в реальності технічний прогрес більшою мірою є працевзберігаючим або, що одне й те ж, капіталомістким, так що показник капіталу на одного працюючого з часом збільшується.

Для характеристики нагромадження в довгостроковому періоді Дж. Робінсон розглядає співвідношення між прибутком, заробітною платою і зайнятістю. Цей взаємозв'язок вона аналізує під впливом не лише технічного прогресу, а й зростання населення, відповідно, зростання пропозиції робочої сили, а також під впливом співвідношення монополії і конкуренції. Дж. Робінсон розглядає три типи технічного прогресу. Нейтральний, при якому співвідношення між основними параметрами двох підрозділів не змінюються. Капіталозберігаючий,

при якому темпи зростання інновацій та продуктивності праці вище в I підрозділі. Капіталомісткий, при якому темпи зростання інновацій та продуктивності праці вище в II підрозділі. В залежності від того, який тип технічного прогресу переважає, змінюється співвідношення двох підрозділів, розподіл доходу, попит на робочу силу. Існує і протилежна залежність: співвідношення заробітної плати і прибутку, в свою чергу, впливає на вибір технології виробництва, на типи і темпи технічного прогресу.

Ідеальні умови економічного зростання Дж. Робінсон називає «золотим віком» і відносить до них нейтральний тип технічного прогресу, підвищення заробітної плати у відповідності до зростання продуктивності праці, існування вільної конкуренції. У цих ідеальних умовах нагромадження капіталу залежить лише від темпів технічного прогресу та приросту зайнятості. Порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку економіки. Темп нагромадження, який відповідає такому розподілу національного доходу, за якого зростання ефективного попиту відбувається паралельно зі зростанням виробництва, Дж. Робінсон вважала оптимальним. Занадто високий темп призводить до підвищення частки прибутку в доході і зменшує частку заробітної плати. Це призводить до виникнення інфляційних процесів, тому зниження рівня життя активізує боротьбу профспілок за підвищення заробітної плати. Занадто низький темп нагромадження призводить до зниження норми прибутку, відповідно, і частки прибутку в національному доході, що зменшує стимули до економічного зростання. Однак зменшити стимули до економічного зростання може і висока норма прибутку, якщо вона є результатом існування монополії. Дж. Робінсон вважала відсутність зростання заробітної плати та зменшення конкуренції головними гальмами для економічного зростання. Протидіяти тенденції до зниження заробітної плати може боротьба профспілок. Якщо в результаті цієї боротьби заробітну плату вдається підвищити тією ж мірою, якою зростає виробництво на душу населення, перешкоди для нагромадження капіталу та економічного зростання знищуються⁴⁹. Зростання заробітної плати знімає труднощі реалізації зростаючої товарної маси. Крім цього, зростання заробітної плати впливає на тип технічного прогресу, робить більш ефективним працезберігаючий його тип. Дж. Робінсон вважала, що в умовах конкуренції підвищення заробітної плати призводить до зростання продуктивності, а не навпаки.

Таким чином, вирішення проблеми диспропорційності вартісних і натурально-речових частин національного доходу у Дж. Робінсон за змістом таке ж, як у К. Родбертуса. Необхідність підвищення заробітної плати по мірі зростання продуктивності праці, яка, на думку Дж. Робінсон, є потрібною для нагромадження капіталу та економічного зростання, означає стабільність співвідношення праці і капіталу в національному доході. У порівнянні з ідеями К. Родбертуса, який запропонував таке рішення проблеми, Дж. Робінсон не обмежується аналізом лише доходу, вона включає в дослідження і капітал. Однак головним фактором забезпечення пропорційності нагромадження вважає все ж таки відповідність заробітної плати темпам зростання продуктивності праці. Важливим аспектом характеристики цієї проблеми є також розуміння відсутності критеріїв, що дозволяють об'єктивно визначати величину заробітної плати. З цієї причини вона надає такого великого значення профспілковій боротьбі за підвищення заробітної плати, вважаючи цю боротьбу найважливішою умовою, що забезпечує зростання економіки.

ПРИМІТКИ

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики. — М., 1992. — Т. 2. — С. 205–240.

² Duesenberry J. S. Income. Saving and the Theory of Consume Behavior. — Cambridge (Mass.), 1949. — P. 114–116.

³ Ibid., p. 52.

⁴ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. — М., 1959. — С. 233–240.

⁵ Маршалл А. Принципы экономической науки. — М., 1993. — С. 189.

⁶ Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 2004. — С. 159.

⁷ Бреннер Р. Экономика глобальной турбулентности: развитие капиталистической экономики в период от долгого бума до долгого спада, 1945–2005. — М., 2014. — С. 409.

⁸ Там само. — С. 410.

⁹ Там само. — С. 409.

¹⁰ Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. — М., 1959. — С. 118.

¹¹ Там само. — С. 122.

¹² Там само. — С. 111.

¹³ Там само. — С. 120.

- ¹⁴ Теория капитала и экономического роста. — М., 2004. — С. 198.
- ¹⁵ E. S. Phelps. The Golden Rule of Accumulation: A Fable for Growthmen // American Economic Review, 1961, vol. 51, September, pp. 638–643; E. S. Phelps. Golden Rules of Economic Growth. Amsterdam. — New York, 1967.
- ¹⁶ Пашков А. И. Экономический закон преимущественного роста производства средств производства. — М., 1958.
- ¹⁷ Сорокин Г. М. Закономерности расширенного социалистического воспроизводства. — М., 1977.
- ¹⁸ Кошелев А. Я. Экономический закон преимущественного роста производства средств производства. — М., 1965.
- ¹⁹ Довгань Л. И. О темпах роста двух подразделений общественного производства. — М., 1965. — С. 68–69.
- ²⁰ Викентьев А. О действии закона преимущественного роста производства средств производства при развитом социализме // Вопросы экономики. — 1980. — № 7. — С. 17–26.
- ²¹ Соотношение двух подразделений общественного производства / Под ред. П. Н. Федосеева. — М., 1976. — С. 221–223.
- ²² Кудров В., Шапиро А. О соотношении между обоими подразделениями общественного производства в СССР // Вопросы экономики. — 1973. — № 4. — С. 51.
- ²³ Никитин П. Н. Структурные изменения в капиталистической экономике. — М., 1965. — С. 103.
- ²⁴ Кронрод Я. А. Общественный продукт и его структура при социализме. — 1958. — С. 383–414.
- ²⁵ Ноткин А. И. Очерки теории социалистического воспроизводства. — 1948. — С. 141; Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта. — К., 1965. — С. 99.
- ²⁶ Струмилин С. Г. К проблеме оптимальных пропорций // Плановое хозяйство. — 1962. — № 6. — С. 11.
- ²⁷ Ноткин А. И. Темпы развития социалистического производства и подъем народного потребления // Производство, накопление, потребление. — М., 1965. — С. 72–73.
- ²⁸ Вопросы интенсификации и сбалансированности расширенного воспроизводства в период развитого социализма / Под ред. А. И. Ноткина. — М., 1981. — С. 24–25.
- ²⁹ Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта. — К., 1965. — С. 37–39.
- ³⁰ Немчинов В. С. Избр. произв. — М., 1967. — Т. 3. — С. 304.
- ³¹ Вальтух К. Проблемы оптимизации накопления // Проблемы народнохозяйственного оптимума. — М., 1969. — С. 93–234.
- ³² Занегин А. Г. Оптимальная пропорция между накоплением и потреблением. — М., 1970.
- ³³ Дадаян В. С. Оптимум в экономике. — М., 1966.

- ³⁴ The accumulation of capital by Rosa Luxemburg/ With an Introduction by Joan Robinson. — London, 1951. Introduction pp. 13–28.
- ³⁵ Joan Robinson. The accumulation of capital. — London, 1956.
- ³⁶ Ibid. — P. 13.
- ³⁷ Ibid. — P. 17.
- ³⁸ Ibid. — P. 19.
- ³⁹ Ibid. — P. 20.
- ⁴⁰ Ibid. — P. 22.
- ⁴¹ Ibid, p. 23.
- ⁴² Joan Robinson. An Essay on Marxian Economics, London, 1942, chap. V.
- ⁴³ Robinson J. Introduction, p. 23.
- ⁴⁴ Ibid. — P. 25.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Ibid. — P. 26.
- ⁴⁷ Robinson J. The Production Function and the Theory of Capital // Review of Economic Studies 21. 1953–1954. P. 81–106.
- ⁴⁸ Robinson J. The accumulation of capital. — L., 1956. — P. 76.
- ⁴⁹ Ibid. — P. 100.

3. ГЕНЕТИЧНІ І СТРУКТУРНОЛОГІЧНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ НАГРОМАДЖЕННЯ І СПОЖИВАННЯ

3.1. НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ ЯК ПЕРЕДУМОВА І РЕЗУЛЬТАТ ПРОЦЕСУ ВИРОБНИЦТВА

Дискусії про відтворення капіталу та його нагромадження дозволяють зробити деякі висновки про сутність самого капіталу як об'єкта відтворення. Становлення загального характеру товарного виробництва змінило матеріальні основи існування суспільства, відповідно, змінило й ієрархію соціальних цінностей та пріоритетів. Близький зв'язок людей і суспільства з природою, який сприймається безпосередньо, став зовсім неочевидним. З'явилися нові, незрозумілі відносини, що викликають протест. На зміну служінню загальному ідеалу, вірності та відданості громаді, сюзерену, монарху, прийшли ідеали грошового багатства, успіху не в бою, а в торгівлі. «Пануючими факторами в державному і громадському житті стають торгова могутність бюргерства та грошова могутність государя, яка спирається на неї»¹. Становлення «епохи буржуазних свобод і могутності буржуазії»² — тривалий історичний процес. Зміна суспільства, його світосприйняття та світогляду, які супроводжували зміну матеріальних основ його життя, початок якому було покладено великими географічними відкриттями, суттєво прискорилося промисловою революцією. Промислова революція за сто років свого переможного ходу по Європі призвела не просто до змін, а до радикальної ломки матеріальних та ідеологічних відносин, які були притаманні безпосередньому зв'язку суспільства з природою, відносин панування і підпорядкування, що сприймалися безпосередньо та були освячені традицією відносин власності. Їх місце займають відносини купівлі-продажу. Відбувається, за визначенням Валлерстайна, «товаризація всього»³. Загальність товарних відносин характеризує становлення капіталізму як нової соціальної системи, а капіталу — як нової соціальної цінності. У цій системі «капітал став використовуватися (вкладатися) зовсім особливим чином. Головною метою або головним наміром його використання стало саморозширення (selfexpansion). У цій системі минулі нагромадження були «капіталом» лише в тій мірі, в якій вони вико-

ристовувалися для їх же більшого нагромадження... Саме цю невблаганну та самоналаштовану мету власника капіталу — нагромадження ще більшого капіталу та відносини, які власник капіталу повинен був встановити з іншими особами, щоб досягти цієї мети, — ми називаємо капіталістичною»⁴.

Дослідники матеріальної цивілізації одностайні: «Нескінченне нагромадження капіталу — *raison d'être* і головна форма діяльності капіталістичної цивілізації»⁵.

Капітал народжується в процесі еволюції простого товарного виробництва. При цьому він не тільки зберігає в знятому вигляді, тобто утримуючи й одночасно кардинально перетворюючи характерні основні властивості цієї своєї менш розвиненої товарно-вартісної форми, а й формує свою власну сутність, яка є внутрішнім джерелом його творчої сили, його здатності до самоорганізації та самовдосконалення. Генератором динамічності капіталу є взаємодія самозростання його вартісної субстанції з його розширеним відтворенням і оновленням *in natura*, тобто взаємодія вартісних і натурально-речових основ капіталу.

Дослідження капіталу різними течіями економічної думки та різними школами політичної економії здійснюється різними методами. Відповідно, формується й різне уявлення про капітал, його нагромадження. Найбільш повну, внутрішньо несуперечливу, логічно послідовну систему уявлень про капітал дає його дослідження за допомогою генетичного методу, що включає сходження від абстрактного до конкретного, структурно-логічний підхід, єдність історичного та логічного, синергетику.

Нагромадження капіталу є іманентним етапом руху капіталу як соціальної форми багатства сучасного суспільства. У дослідженні відтворення і нагромадження капіталу генетичним методом можна виділити декілька ступенів абстракції: по-перше, дослідження на самому абстрактному рівні, що відображає процес виробництва капіталу, в якому нагромадження розглядається найбільш узагальнено, як момент, необхідна частина процесу виробництва. На цьому рівні дослідження нагромадження капіталу постає як соціальна форма процесу відтворення. Потім, характеризуючи обіг капіталу, можна побачити, що процес обігу капіталу є формою процесу відтворення. Далі, залучаючи до дослідження процес відтворення в цілому, що охоплює у єдності виробництво та обіг, нагромадження капіталу постає у формах, властивих поверхневому рівню теоретичного відображення економічних відносин, який сприймається емпірично.

Безперервне повторення виробництва на матеріально-технічному базисі, створеному капіталом, припускає вдосконалення цього базису, його розвиток проявляється у зовнішньо відчутній та очевидній формі зростання суспільного багатства, вражаючого величезного нагромадження створених матеріальних благ, вироблених речей-товарів. Все це дає підставу для ототожнення капіталу з речами. Таке ототожнення, викликане речовим характером економічних відносин, властивих товарному виробництву, притаманне й відносінам нагромадження капіталу. Коли говорять про те, що капітал нагромаджують, позичають, що його не вистачає і т. п., складається враження, що капітал є річчю, що він співпадає з матерією, в якій він втілений. Однак капітал — це дещо більш складне, ніж матеріальні його носії, відповідно, і відтворення, і нагромадження капіталу не зводиться до безперервного створення і нагромадження речей. Зовнішня товарна, уречевлена форма руху виробництва на базі капіталу приховує свою внутрішню сутність, яка пов'язана з рухом вартості, її зростанням, по суті справи — самозростанням. Капіталом є лише зростаюча вартість, а росте вона тільки в процесі безперервного руху, постійного повторення виробництва, в процесі відтворення.

Постійне повторення виробництва, тобто відтворення, є не лише засобом, необхідною умовою збереження та відтворення авансованої вартості у якості капіталу. Одночасно повинні відтворюватися і матеріальні носії цієї вартості. При цьому матеріальні носії повинні відтворюватися в певній соціальній формі, яка характеризує їх якісно, і в певних пропорціях, необхідних для відновлення виробництва як техніко-технологічного процесу, що визначає їх кількісно. Розрізнення вартісної субстанції капіталу та його натурально-речових носіїв має важливе методологічне значення для трактування інституційних основ виникнення, існування і розвитку капіталу як суспільної форми виробництва і багатства. Так, вже при простому відтворенні після закінчення ряду років, що визначаються співвідношенням розміру капіталу і розмірами особистого споживання його власника, весь капітал був би особисто спожитим його власником, якщо б цим капіталом не була створена додаткова вартість (прибуток). Мова йде при цьому лише про вартість капіталу, а не про його матеріальні складові частини. Тому вже просте повторення виробничого процесу, або просте відтворення, неминуче перетворює після закінчення деякого часу всякий капітал в нагромаджену, інакше кажучи, капіталізовану додаткову вартість. Таким чином, і при простому відтворенні відбу-

вається капіталізація додаткової вартості, її перетворення в капітал, тобто нагромадження капіталу. Однак це нагромадження обмежене лише вартістю капіталу, воно ще не існує в єдності матеріально-речової і вартісної визначеності. Одночасно просте відтворення дозволяє побачити, що капітал, незалежно від свого походження і зв'язку з особистою працею та комерційним успіхом власника-капіталіста, являючись нагромадженою додатковою вартістю, потребує своєї правової легітимізації. Цю обставину бачили представники класичної школи політичної економії. А. Сміт наголошував на необхідності захисту прав власності: «багатство небагатьох передбачає злиденність багатьох. Достаток багатія викликає обурення бідняків, які часто, керовані нуждою та ненавистю, зазіхають на його володіння. Тільки під заступництвом цивільної влади власник цінностей, що були здобуті працею багатьох років, а можливо, й багатьма поколіннями, може вночі спокійно спати. Він завжди оточений невідомими ворогами, яких, хоча він їх ніколи не наживав, задовольнити не може і від насильства яких він може бути захищений лише могутньою рукою цивільної влади, завжди готової покарати їх»⁶. Ця ідея поділяється й іншими напрямками економічних досліджень, у тому числі представниками класичної школи політичної економії, історичної школи, інституціоналізму. Специфікацію та захист прав власності відносить до числа найважливіших інститутів розвитку неоінституціоналізм.

У зв'язку з тим, що нагромадження капіталу має місце і в умовах простого відтворення, цілком логічно трактувати соціальну форму капіталістичного відтворення як нагромадження капіталу. Разом з тим розширене відтворення і нагромадження капіталу співвідносяться не лише як внутрішній зміст і зовнішня форма його прояву. Нагромадження капіталу одночасно є невід'ємною, суттєвою властивістю самого процесу виробництва.

Безперервний рух капіталу не може обмежуватися тільки виробництвом додаткової вартості. Воно обов'язково включає і її нагромадження, тобто повторне перетворення в капітал, без якого виробництво капіталу як безперервний процес опиняється під загрозою зупинки. Закони конкуренції змушують власника капіталу «постійно розширювати свій капітал для того, щоб його зберегти, а розширювати свій капітал він може лише за допомогою прогресуючого нагромадження»⁷. Ці закони вимагають «удосконалення виробництва, розширення його масштабів заради одного лише збереження капіталу навіть під загрозою загибелі»⁸. Через таке інституційне середовище

функціонування виробництва, «нагромадження... стає... необхідністю для кожного індивідуального капіталіста. Постійне збільшення капіталу стає умовою його збереження»⁹. Безперервне виробництво додаткової вартості можливе лише за умови перетворення частини її в капітал. Капіталістичне виробництво охоплює обидва вказаних моменти — виробництво додаткової вартості та її капіталізацію, що отримує своє вираження в специфічному продукті виробництва: «продуктом капіталістичного виробництва є не тільки додаткова вартість, а й капітал»¹⁰. Саме в цьому сенсі капітал створює себе сам, а його рух — це не лише його саморух, але і його саморозвиток.

Зрозуміло, процес цей є суб'єктивованим. Класична школа політичної економії, характеризуючи процес виробництва, розрізняла суб'єкти виробничого процесу — власників капіталу і організаторів виробництва. У зв'язку з цим вона розділяла функції власника-капіталіста і підприємця-організатора виробництва. В економічній теорії К. Маркса, відповідно до його методу сходження від абстрактного до конкретного, при характеристиці процесу виробництва капіталу (I том «Капіталу») і процесу його обігу (II том «Капіталу») такого поділу ще немає, капіталіст розглядається як виконавець волі капіталу: «Вся діяльність капіталіста є лише функцією капіталу, наділеного в його особі волею та свідомістю»¹¹. Товарний фетишизм, персоніфікація речей і уречевлення осіб проявляється і в діях власника капіталу: «Як капіталіст, він являє собою лише персоніфікований капітал. Його душа — душа капіталу. Але капітал має одне-єдине життєве прагнення — прагнення зростати, створювати додаткову вартість, вбирати своєю постійною частиною, засобами виробництва якомога більшу масу додаткової праці»¹².

Розрізнення функцій власника і підприємця в теорії К. Маркса відбувається при розгляді процесу капіталістичного виробництва в цілому, як інтегральної єдності процесу виробництва та обігу капіталу.

Інший метод дослідження обумовлює й інший погляд на проблему. Так, Й. Шумпетер, як і класична школа політекономії, розділяє функції підприємця і капіталіста. До того ж він розрізняє і функції самого підприємця. Так, він вважає, що «маршолова дефініція підприємця, яка тлумачить функцію підприємця просто як «менеджмент» в найширшому значенні, природно, здається привабливою для більшості з нас»¹³. Проте далі він зазначає: «Ми її не приймаємо просто з тієї причини, що вона не виражає того, що ми вважаємо ключовим і єдиним аспектом, який чітко вирізняє підприємницьку діяльність

з-поміж інших типів... Суб'єкт хоч якого типу лише тоді є підприємцем, коли він, власне, «втілює нові комбінації», і втрачає цей статус, як тільки розбудовує свій бізнес і переходить просто до керування ним, подібно до інших людей»¹⁴.

Таким чином, шumpетерська концепція підприємця як новатора охоплює ту ж сутнісну рису ринкової економіки, яку марксистське трактування відносить до капіталу як соціального явища — безперервний розвиток, руйнування старого та створення нового. Так само, як без створення нового підприємець перестає бути таким, без саморозвитку, тобто розширеного відтворення та оновлення, капітал втрачає свої родові властивості та перестає існувати.

Конкретизує трактування суб'єктивної визначеності динамічності та творчої сили капіталу теорія синергетики, ототожнюючи функції підприємця в секторі малого й середнього бізнесу, де капітал персоналізований, і підприємець, і власник, як правило, є однією й тією ж особою з функціями менеджменту в секторі великого бізнесу, де власність і управління в значній мірі відокремлені одне від одного: «Суб'єктивним творчо-організаційним початком цієї динамічності служить або підприємницька діяльність дрібного та середнього типу, або управлінська діяльність керівників великих акціонерних корпорацій»¹⁵.

Сутність капіталу — самозростаюча вартість. Розширене відтворення, нагромадження — іманентне капіталу як його сутність, його економічний сенс, адекватна природа. Лише безперервне взаємне перетворення один в одного додаткової вартості і капіталу може забезпечити постійне відновлення процесу розширеного відтворення. Таке розуміння дозволяє конкретизувати поняття капіталу, його сутність: капітал являє собою вартість, яка самозростає шляхом постійної суперечливої взаємодії двох процесів — виробництва додаткової вартості та її нагромадження. Обидва ці моменти визначають зміст специфічного характеру виробництва на базі капіталу.

Самозростання капіталу помітне лише в процесі безперервного повторення його руху. У цього повторення, у цієї безперервності є своя логіка, свій соціальний імператив, що керує рухом капіталу, його кругообігом. При розгляді однократного руху капіталу як процесу виробництва, що завершується створенням доходу і його особистим споживанням, процесу самозростання капіталу не видно. Видимим стає особисте споживання, а виробництво виглядає як виробництво заради споживання. Незмінний масштаб виробництва дає основу для

змішування соціальних і природних факторів і характеристик виробництва. При повторенні виробництва в незмінному масштабі соціальна сутність факторів виробництва як капіталу не помітна. Видно лише їх загальноекономічну характеристику як вічних, природних умов виробництва, необхідних для створення корисних речей, життєвих благ. Тільки безперервний рух капіталу в розширеному, постійно зростаючому масштабі, дозволяє йому відтворюватися на своїй власній основі. І хоча зміст цього самовідтворення як самозростання вартості можна побачити, характеризуючи просте відтворення, проте сама можливість такого розуміння надана розвитком техніко-технологічних основ виробництва, переходом від мануфактурної стадії виробництва до фабричної.

Масштаби та темпи нагромадження капіталу, що істотно зросли на цій стадії економічного розвитку, означають, що капітал, з усіма необхідними моментами та умовами, став відтворюватися на своїй власній основі, і в результаті цього виробництво додаткової вартості (прибутку) стає безперервно повторюваною, істотною характеристикою виробництва. Генетично і системно взаємопов'язані та взаємодіють два істотні моменти процесу виробництва капіталу — виробництво додаткової вартості та перетворення її в капітал. Капітал створив додаткову вартість, а додаткова вартість створила капітал.

Виробництво додаткової вартості і перетворення її в капітал абстрактно визначають зміст виробництва. Історична специфіка процесу відтворення зумовлена соціально-економічною сутністю процесу виробництва, і, по-друге, є подальшим її розвитком. Таке розуміння взаємозв'язку виробництва та відтворення приводить до важливого методологічного висновку: дослідження відтворення капіталу повинно опиратися не на загальні визначення процесу праці, а виходити з соціально-економічної сутності процесу виробництва і розглядати її саморух. При цьому для розширеного відтворення, розглянутого з матеріально-технічного боку, зростання виробництва продукту є визначальною внутрішньою властивістю, тоді як для розширеного відтворення, розглянутого з боку його суспільної визначеності, ця властивість перетворюється з головної в підлеглу, неспецифічний зміст його руху. Для нагромадження капіталу, що здійснюється в генетичній єдності з розширенням масштабів виробництва товарів, специфічним стає зростання вартості, збільшення капіталу, а не зростання масштабів виробництва товарів. І хоча речова і соціальна визначеність процесу нагромадження капіталу розглядаються на рівні

процесу виробництва капіталу в єдності, самим характером продукту капіталістичного виробництва, самим поняттям капіталу обумовлена можливість не лише їх розбіжності, а й навіть руху в протилежних напрямках.

Сутність нагромадження капіталу на рівні розгляду процесу виробництва, по суті, зводиться до виробничого процесу. Вона характеризується організацією виробництва, його ефективністю, технічною та вартісною структурою капіталу, зміною співвідношення факторів виробництва під впливом технічного прогресу. На рівні розгляду процесу виробництва нагромадження капіталу характеризує суспільну форму розвитку продуктивних сил, причому сама ця суспільна форма є об'єктивно зумовленою, історично необхідною.

Визнаючи, що нагромадження капіталу є виробничим процесом, необхідно зупинитися на з'ясуванні умов, за яких вироблена додаткова вартість може перетворитися на фактори виробництва. Щоб реальний процес нагромадження здійснився, необхідно не просто створити додаткову вартість, а й реалізувати її та знову перетворити в капітал. Здійснення виробництва в товарній формі означає, що капітал повинен безперервно змінювати свою товарну форму на грошову, грошову — знову на товарну, і процес цей не повинен зупинятися, безперервний рух має тривати вічно.

Промисловий капітал може існувати лише в русі, в постійній зміні своїх функціональних форм, що виступає зовнішнім проявом глибинної сутності — руху самозростання вартості. Відтворення постає тут як кругообіг капіталу, і умовою безперервного здійснення процесу відтворення є безперервне проходження трьох його стадій, перетворення з однієї функціональної форми в іншу і виконання відповідних їм функцій. При дослідженні процесу перетворення додаткової вартості в капітал незалежність безпосереднього процесу виробництва від процесу обігу капіталу знімається. Аналіз повертається до процесу виробництва капіталу, опосередкованого більш конкретними зв'язками і відносинами його обігу, що дозволяє з'ясувати вплив на процес зростання вартості зміни швидкості обороту капіталу, його структури, рівня цін. При падінні вартості (відповідно, при падінні цін) елементів продуктивного капіталу, для ведення виробництва в колишньому масштабі достатньо лише частини наявного капіталу, і, таким чином, відбувається нагромадження грошового капіталу, хоча немає ні дійсного нагромадження (виробництва в розширеному масштабі), ні підготовчого по відношенню до нього і супроводжую-

чого його перетворення додаткової вартості в фонд нагромадження. У цьому випадку колишня величина капітальної вартості дозволяє розширювати масштаби виробництва товарів. Навпаки, при зростанні цін елементів продуктивного капіталу для ведення виробництва в незмінному масштабі потрібна додаткова капітальна вартість, або ж колишній величині капіталу будуть відповідати скорочені масштаби виробництва. Аналогічно — при зміні швидкості обігу капіталу. Отже, при розгляді процесу нагромадження під кутом зору процесу обігу виявляється, що сама форма процесу відтворення допускає кількісну розбіжність величини нагромадження капіталу з масштабами розширення виробництва товарів. Нагромадження капіталу може настільки відірватися від свого матеріального змісту — розширеного виробництва товарів, що зростання капіталу виявиться можливим при незмінних і навіть зменшуваних масштабах виробництва товарів. Тут розширене відтворення вартості, вже не тотожне розширеному відтворенню товарів, вступає з ним у суперечність як форма і зміст, та надалі буде розвиватися до ступеня конфлікту.

Дослідження відтворення і обігу всього суспільного капіталу підпорядковано виявленню умов, за яких можлива реалізація додаткової вартості та її капіталізація, тобто умов безперервного здійснення нагромадження капіталу. В процесі цього дослідження виявляються пропорції суспільного виробництва, без підтримання яких неможлива реалізація сукупного продукту суспільства, отже, неможливо й відтворення капіталу.

Таким чином, дослідження процесу обігу капіталу показує, що зростання вартості зростається з оборотом капіталу, так як самозростання капіталу здійснюється в процесі його руху. У процесі обігу капіталу процес виробництва втрачає свою винятковість, самостійність і стає однією зі стадій руху капіталу. У цьому русі сутність процесу виробництва капіталу не помітна, а весь процес уявляється нескінченним виробництвом заради виробництва. У цьому сенсі цілком можливо визначити процес обігу капіталу як форму процесу відтворення. Ця форма приховує і змінює сутність, оскільки виробництво заради вартості та її зростання уявляється виробництвом заради виробництва, проте одночасно ця форма є здійсненням сутності, оскільки перетворення додаткової вартості в грошову форму і останньої — в елементи продуктивного капіталу здійснюється в процесі обігу капіталу.

Дослідження нагромадження капіталу генетичним методом від його простої основної форми, через обіг капіталу переходить до від-

творення суспільного процесу виробництва в його конкретній цілісності, в теоретичних формах, які відображають зріз економічної дійсності, що сприймається емпірично. На цьому рівні процес нагромадження капіталу розглядається в умовах конкуренції і взаємодії різних видів капіталів один з одним. Це дозволяє виявити закони, які, по-перше, стимулюють розвиток продуктивних сил, сприяють розширенню масштабів виробництва, і, по-друге, гальмують цей розвиток, обумовлюючи циклічний рух відтворення. Мета виробництва — безперервне зростання вартості — досягається за допомогою непохитного розвитку продуктивних сил, що призводить у результаті до зменшення вартості, а оскільки межею виробництва є сам капітал, остільки мета і засоби вступають у суперечність, що розвивається до ступеня конфлікту: розширення масштабів виробництва і одночасне збільшення вартості стають несумісними. Аналіз конкуренції дозволяє визначити і кількісну межу виробництва: при падінні індивідуальної норми прибутку нижче її середньої величини виробництво стає неможливим. Таким чином, розбіжність нагромадження капіталу, розглянутого з боку вартості і з боку споживчої вартості, розвивається до ступеня їх суперечності та переростає в конфлікт між розширенням виробництва і зростанням вартості: без збільшення вартості розвиток продуктивних сил є неможливим.

Залучення до дослідження відокремлених форм промислового капіталу являє собою іманентний логічний етап аналізу відтворення суспільного капіталу в його цілісності, у формах конкретної дійсності, тобто відтворення економічної структури суспільства в цілому, всієї сукупності економічних відносин. І якщо безпосередній процес виробництва в якості головного результату породжує капітал як економічні відносини, то процес виробництва, узятий в цілому, виробляє і відтворює всю систему економічних відносин, тобто економічну структуру суспільства.

Матеріальними носіями цієї комплексної системи економічних відносин виступають матеріальні цінності, нагромаджені як запас. Саме цей запас, який явно сприймається будь-яким спостерігачем, і трактується на поверхні явищ як результат нагромадження. Подібне зростання запасів, як загальноісторичне явище, властиве не лише сфері виробництва. Нагромадження як асиміляція, збереження та перетворення досягнутого, здійсненого, є процесом, властивим природі, суспільству і людському пізнанню. Як загальний процес зростання масштабів певних об'єктів чи явищ, нагромадження виступає вихід-

ним моментом і, одночасно, результатом історичного розвитку. Саме таке нагромадження знань про світ, трудових навичок, досвіду виробництва і матеріальних цінностей зумовило стрімкий прогрес людства. Розвиток суспільства неможливо зрозуміти без соціальної здатності нагромаджувати досягнення цивілізації¹⁶. У цьому сенсі говорять про нагромадження «продуктивних сил», «досвіду поколінь», «культури століть», науки і т. д. «Нагромадження взагалі» як «розумна абстракція» не є абстракцією лише економічних відносин. Тому для того, щоб дослідити нагромадження з точки зору предмета економічної теорії, необхідно, по-перше, з усього різноманіття нагромаджуваних об'єктів виділити ті, які відносяться до матеріальних умов життя суспільства, і, по-друге, досліджувати їх нагромадження як економічний процес.

Термін «нагромадження» нерідко вживається ще в значенні «неспоживання», «заощадження». Таке «нагромадження», насамперед, не є економічною категорією. Відносини, які тут виникають, суть відносини між суб'єктом і об'єктом, а нагромадження — результат відстрочення споживання. Уже класична школа політичної економії розуміла це і боролася з народним передсудом, який змішує капіталістичне виробництво з нагромадженням скарбів і вважає звідси, що нагромаджене багатство є багатство, яке захищене від руйнування в його даній натуральній формі і, отже, вилучене як зі сфери споживання, так і зі сфери обігу.

Таким чином, можна зазначити, що нагромадження капіталу, як характерна властивість і соціальна форма процесу відтворення, є абстракцією економічних відносин, і в цьому сенсі — економічною категорією. Поряд з цим визначенням терміном «нагромадження» позначаються й інші процеси. Вживання одних і тих же технічних термінів в різному розумінні є незручним, але повною мірою уникнути цього не вдається у жодній науці. Тому необхідно чітко відмежовувати зміст економічної категорії від буденного слововживання.

3.2. НАГРОМАДЖЕННЯ І СПОЖИВАННЯ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Економічний зміст, значення категорії нагромадження конкретизується при зіставленні нагромадження зі споживанням. Кінцевим призначенням національного доходу при розширеному відтворенні є його використання на споживання і нагромадження. Що розуміється

під споживанням? Категорія ця є неоднозначною не меншою мірою, ніж нагромадження.

У самому загальному трактуванні, властивому простому процесу праці, його абстрактним моментам, споживання буває двоякого роду — виробниче та особисте. В останньому продукти споживаються як засоби існування живого індивіда, в першому — як засоби існування процесу праці, тобто споживаються знаряддя і предмети праці. Тому продуктом особистого споживання є сам споживач, тоді як результатом виробничого споживання — продукт, відмінний від споживача. Ці результати особистого і виробничого споживання є загальними ознаками, загальними визначеннями, «розумними абстракціями», властивими простому процесу праці, самому абстрактному рівню аналізу процесу праці. Для розуміння сутності системи виробництва, результати виробничого та особистого споживання необхідно проаналізувати на рівні суспільного процесу виробництва, тобто в тих соціально-економічних формах, які обумовлені економічною структурою суспільства і є її продуктом.

Результати виробничого та особистого споживання, що розглянуті з боку суспільного процесу виробництва, існують в системі певних суспільних відносин, виступають у певних соціальних формах, їх природна первозданність є лише носієм соціальних форм. Завдання науки якраз і полягає в тому, щоб визначити ці соціально-економічні форми, зрозуміти їх історичну обумовленість і суперечливість і в той же час їх об'єктивну необхідність.

З точки зору специфіки капіталу споживання найманого працівника є двояким. По-перше, в самому процесі виробництва він споживає своєю працею засоби виробництва і перетворює їх на продукт більш високої вартості, ніж вартість авансованого капіталу. Це — виробниче споживання. По-друге, найманий працівник витрачає гроші, сплачені йому при купівлі його робочої сили, на придбання засобів існування. Це — особисте споживання. В результаті цього двоякого споживання найманого працівника капітал відтворюється, відновлюється як соціальна реальність та *in natura*, як речові та особисті фактори виробництва.

На даному рівні дослідження результатом виробничого споживання виступає вже не просто відмінний від споживача зовнішній продукт як споживча вартість, не просто товар як мінова вартість, а товар як носій додаткової вартості, як продукт капіталу, тобто як товарний капітал. Результатом особистого споживання найманої праці є не

просто індивід, споживач, але споживач, що залежить від функціонування капіталу, прив'язаний до нього, споживання якого є опосередкованим, визначеним та обмеженим рухом капіталу.

Економічно це означає, що найманий працівник є продавцем своєї робочої сили (праці) і покупцем товарів, ним же самим і вироблених, але вироблених в рамках особливого виробничого процесу — організованого капіталом і здійсненого на базі капіталу. Отже, розміри особистого споживання найманої праці в такій системі обмежені розмірами капіталу, авансованого на купівлю робочої сили (праці). Звідси неминуче впливає питання про вартість робочої сили (праці). Величина заробітної плати стає іманентною частиною не стільки питання про особисте споживання найманого працівника, скільки питання про можливість нагромадження капіталу. Цей зв'язок бачила класична школа політичної економії. Так, А. Сміт розмежовував заробітну плату як природну винагороду за працю в умовах натурального господарства та простого товарного виробництва — з одного боку і заробітну плату як винагороду за найману працю — з іншого. «У тому первісному стані суспільства, яке передує присвоєнню землі у приватну власність і нагромадженню капіталу, весь продукт праці належить працівникові. Йому не доводиться ділитися ні з землевласником, ні з господарем»¹⁷. Цілком логічним тому є його трактування заробітної плати за таких умов: «Продукт праці складає природну винагороду за працю, або його заробітну плату»¹⁸. Зовсім інакше виглядає винагорода найманої праці. Становлення земельної власності і капіталу змінює систему виробництва і розподілу. «Як тільки земля стає приватною власністю, землевласник вимагає частку майже з усякого продукту, який працівник може виростити на цій землі або зібрати з неї. Його рента становить перше відрахування з продукту праці, що застосовувалася для обробки землі ... прибуток становить друге відрахування з продукту праці, що застосовувалася для обробки землі»¹⁹. Якщо відволіктися від ренти як доходу земельної власності і розглянути стан справ в інших галузях і сферах діяльності, то «продукт в такому випадку містить два різних доходи, що належать зазвичай двом різним особам, а саме прибуток на капітал і заробітну плату за працю»²⁰. Таким чином, надано розуміння змісту категорії заробітна плата в зіставленні її з прибутком: «Під заробітною платою всюди розуміють те, чим вона є завжди, коли робітник і власник капіталу, який направляє його у діло, є двома різними особами. Розмір заробітної плати залежить всюди від договору між цими обома сторонами,

інтереси яких аж ніяк не є тотожними. Робітники бажають отримувати якомога більше, а власники бажають платити якомога менше. Перші намагаються змовитися для того, щоб підняти заробітну плату, останні ж — щоб її знизити»²¹. Отже, встановити об'єктивну величину заробітної плати неможливо. За А. Смітом, чистий продукт розділяють між собою праця та капітал виходячи зі співвідношення сил: «Нескладно, однак, передбачити, яка з цих двох сторін при звичайних умовах матиме перевагу в цій суперечці і змусить іншу підкоритися своїм умовам. Господарі-підприємці, будучи менш численними, набагато легше можуть дійти до змови між собою, і притому закон дозволяє або, принаймні, не забороняє їм доходити до згоди, тоді як він забороняє це робити робітникам»²².

Ситуація невдовзі змінилася, сформувалися потужні профспілкові об'єднання найманої праці, здатні організовано відстоювати свої інтереси у спорі з капіталом. Тепер сили сторін приблизно рівні. Знову виникає питання: яким чином праця і капітал поділять чистий продукт між собою? Яким чином буде визначена частка праці і частка капіталу в чистому доході суспільства? Коментатори творів А. Сміта, історики економічних теорій не звертають уваги на це фундаментальне питання, зупиняючись на трактуванні А. Смітом мінімальної величини заробітної плати: «Існує відома межа, нижче якої неможливо, певно, скоротити на деякий тривалий час звичайну заробітну плату навіть нижчих видів праці»²³. Цю мінімальну межу він визначає змістовно: «Людина завжди повинна мати можливість існувати за допомогою своєї праці, і її заробітна плата повинна щонайменше бути достатньою для її існування. Вона навіть у більшості випадків повинна трохи перевищувати цей рівень; в іншому випадку для людини було б неможливим утримання сім'ї»²⁴. А. Сміт називає цю величину найнижчою, «яка тільки сумісна з простою людяністю»²⁵.

А. Сміт шукав об'єктивні економічні закони, однак, стосовно заробітної плати знайти їх не вдавалося. Принаймні він констатує відсутність прямої залежності між зростанням необхідних витрат на утримання сім'ї та зростанням заробітної плати, диференціацію заробітної плати в територіальному розрізі в більшій мірі, ніж цін продовольства. Він зазначає: «Коливання цін на працю не тільки не збігаються в просторі і в часі з коливаннями цін на предмети продовольства, але часто є прямо протилежними їм»²⁶. Все це приводить А. Сміта не до економічного, а до морально-історичного визначення величини заробітної плати: «Проста справедливість вимагає, щоб

люди, які годують, одягають і будують житло для всього народу, отримували таку частку продукту своєї власної праці, щоб самі могли мати пристойну їжу, одяг і житло»²⁷. Яку саме частку? Як визначити її кількісно? Це питання залишається відкритим. А. Сміт намагався вийти зі скрутного становища міркуваннями про зростання попиту на працю, який підвищує заробітну плату і про зниження попиту, що веде до її відповідного зниження. Однак це не допомогло знайти відповідь на питання, як визначається величина заробітної плати при відповідності попиту на працю його пропозиції. Яка саме частина вартості продукту праці є винагородою праці?

Підхід до визначення вартості робочої сили і величини заробітної плати А. Сміта успадкував К. Маркс. На його думку, сума засобів існування, що лежить в основі визначення вартості робочої сили, має бути достатньою для підтримки працівника у стані нормальної життєдіяльності і для утримання його сім'ї. При цьому «самі природні потреби, як, наприклад: їжа, одяг, паливо, житло і т. д., різняться в залежності від кліматичних та інших природних особливостей тієї чи іншої країни. З іншого боку, розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі є продуктом історії і залежать більшою мірою від культурного рівня країни, та, між іншим, значною мірою і від того, за яких умов, а отже, з якими звичками і життєвими вимогами сформувався клас вільних робочих. Отже, на відміну від інших товарів, визначення вартості робочої сили включає в себе історичний і моральний елемент»²⁸. Таким чином, надано розуміння змісту категорії вартості робочої сили, представлено якісну визначеність цієї категорії, яка не дозволяє відповісти на питання про конкретне кількісне визначення, економічне визначення величини вартості робочої сили і заробітної плати. Знову надається морально-історичне визначення економічної категорії, що відноситься до базисного рівня системи економічних відносин.

Підхід до визначення заробітної плати А. Сміта та К. Маркса поділяв А. Маршалл: «Кожна оцінка обсягу нагальних засобів існування повинна співвідноситися з даним місцем та часом»²⁹.

Неокласична теорія лишила питання про визначення об'єктивної величини заробітної плати, зосередившись на поясненні пропорції, у якій праця і капітал розподіляють чистий дохід. Загальним відправним пунктом неокласичної теорії капіталу є однопродуктова модель агрегованої виробничої функції $Q = f(L, K)$, де одне вироблене благо (Q) може безпосередньо споживатися або нагромаджуватися, щоб

потім використовуватися в якості капітального блага (*K*). Концепція полягає в тому, що при заданих кількостях виробничих факторів ці фактори винагороджуються на основі відповідних граничних продуктивностей, а заробітна плата і відсоток — це просто ціни, що відображають відповідний граничний продукт праці і капіталу: «Те, що отримує відповідно до природного закону суспільний клас, є те, що він додає до загального випуску галузі»³⁰. Цю ж думку висловив П. Самуельсон: «На конкурентних ринках попит на фактори виробництва визначається граничним продуктом чинників»³¹. Знову повторив її в іншому формулюванні: «Попит на фактор виробництва відображає граничну продуктивність даного чинника»³².

Теорія граничної продуктивності заперечувалася Торстеном Вебленом, який доводив, що прибуток має інституційну основу і його витоки — в суспільній владі капіталістів, що дозволяє їм привласнювати технологічні досягнення всього суспільства³³.

Неокейнсіанський підхід до проблеми, розроблений представниками кембриджської школи, заперечуючи ідею виробничої функції як теоретико-методологічного принципу аналізу, стверджує: «1) що не існує ніякої »виробничої функції», оскільки величина капіталу, як би її не вимірювали, залежить від розподілу доходу між прибутками і заробітною платою; 2) що у зв'язку з положенням 1 в самій логіці неокласичної теорії розподілу міститься корінна і неминуча вада; 3) що розподіл доходу на прибуток і зарплату залежить від темпів економічного зростання і від схильності до заощаджень одержувачів прибутків»³⁴.

Таким чином, логіка розвитку категорії споживання об'єктивно приводить дослідників до необхідності одночасного визначення доходів праці та капіталу. Таке їх визначення в неокласичній однопродуктовій моделі ускладнене тим, що доходи тут розглядаються лише у вартісній формі, від їх натурально-речового втілення дослідження абстрагується. Однак доходи факторів виробництва лишають сферу виробництва, будучи втіленими у певних товарах *in natura*. Перетворення цих товарних форм у власне вартісний, грошовий дохід здійснюється у сфері обігу. Отже, вартісним пропорціям доходів факторів виробництва повинні відповідати пропорції натурально-речові, в іншому випадку неможливо перетворити товарну форму капіталу в грошову, а потім грошову — в елементи продуктивної форми капіталу. Матеріальні, натурально-речові носії доходів, а саме товари, повинні бути зроблені в певних пропорціях. Які це товари і які пропорції між ними необхідно підтримувати, неокласична теорія не розглядає.

У системі економічних відносин виробництва, що базується на капіталі, виробничому і особистому споживанню як загальній характеристиці здійснення процесу виробництва протистоїть продуктивне споживання як специфічна соціально-економічна характеристика пропорційності виробничого та особистого споживання, обумовлена не лише процесом виробництва капіталу, але й процесом його обігу. Продуктивним споживанням є виробниче і особисте споживання в обсягах, обумовлених самовідтворенням і самозростанням капіталу. Отже, результатом продуктивного споживання факторів виробництва є товарний капітал, вироблений в такому обсязі і в такій структурі, які відповідають обсягу і структурі потреб суспільства, представлених на ринку у формі попиту. Продуктивне споживання характеризує не будь-який обсяг виробленого товарного капіталу, а лише такий, який може бути реалізований, перетворений у форму грошового капіталу, а потім — в елементи продуктивного капіталу. Як виробниче споживання, так і особисте споживання найманої праці, що виходить за межі потреб нагромадження капіталу, стає непродуктивним. Інакше кажучи, нагромадження капіталу потребує певних техніко-експлуатаційних характеристик засобів і предметів праці і відповідних їм освітньо-кваліфікаційних характеристик найманої праці. Більш високі якості речових факторів виробництва, якщо їм не відповідає освітньо-кваліфікаційний рівень особистого фактора виробництва, не зможуть асимілюватися виробничим процесом, тобто увійти у виробниче споживання. Також і більш високі якості особистого фактора, якщо їм не відповідає техніко-експлуатаційний рівень речових факторів, теж не зможуть асимілюватися виробничим процесом. Таким чином, особисте споживання найманої праці, що втілювалося у відтворенні особистого чинника більш високої якості, більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня, ніж того вимагає самозростання капіталу, виявиться для капіталу непродуктивним, надлишковим.

Відкритим залишилося питання про споживання додаткової вартості (прибутку).

Додаткова вартість (прибуток) виступає у формі доходу власника-капіталіста, який може бути використаний на цілі особистого споживання. Цією обставиною зумовлено те, що витрати цього доходу на розширення виробництва представляються його власнику відмовою від споживання, обмеженням власного фонду споживання, і тим більшою мірою, чим більшу частину доходу доводиться витрачати на розширення виробництва. Проте використання доходу на цілі нагро-

мадження диктується, з одного боку, конкуренцією, яка змушує розвивати й удосконалювати виробництво, а з іншого — динамічністю, постійними змінами обсягу і структури суспільних потреб.

Для розширення масштабів виробництва додаткова вартість (прибуток) повинна бути розділена на два фонди — фонд нагромадження, що повертається у виробництво, і фонд споживання власника.

Фонд нагромадження як частина додаткової вартості, повертаючись у виробництво, зливається з діючим капіталом, або ж відсторонюється від нього, утворює новий функціонуючий капітал. У будь-якому випадку, за своїм змістом він тотожний капіталу. Внаслідок цього доходом власника-капіталіста стає вже не вся додаткова вартість, а лише частина її, та, що індивідуально ним споживається. У цьому сенсі відношення фонду нагромадження до фонду споживання як частин додаткової вартості сприймається як відношення капітальної вартості до доходу, і тому протилежність їх відносна, вона існує лише в межах даного періоду часу. Безперервне повторення процесу виробництва, що включає фонд нагромадження до складу діючого капіталу, веде до зростання і фонду нагромадження, і фонду споживання.

Авансований на розширення продуктивного капіталу фонд нагромадження спрямовується на придбання факторів виробництва — засобів виробництва і праці. Отже, для розширення масштабів виробництва, для перетворення фонду нагромадження в елементи продуктивного капіталу на ринку повинні бути наявними засоби виробництва, необхідні для розширення речового фактора виробництва, і предмети споживання для працівників, що додатково залучаються до виробництва.

Фонд нагромадження, перетворюючись на капітал, входить у виробниче та особисте споживання найманої праці. Особисте споживання власником-капіталістом фонду споживання, який формується з додаткової вартості, має соціально-економічну визначеність. Вона полягає в тому, що особисте споживання власник-капіталіст здійснює як «уособлений капітал, капітал як особистість»³⁵. За визначенням К. Маркса, «командна влада капіталу над самим капіталістом»³⁶ виявляється в тому, що особисте споживання повинно відтворювати не просто живу людину, не просто людину, здатну до праці, не просто людину, яка бажає жити в своє задоволення. В даному випадку повинна бути відтворена людина як персоніфікація соціальної функції організації та управління виробництвом, як персоніфікація відносин ефективної взаємодії з усіма структурами та інститутами виробництва

і суспільства. Одночасно повинна бути відтворена персоніфікація певного економічного і соціального статусу³⁷, політичного становища. Таким чином, престижне і статусне споживання характеризують ту частину додаткової вартості (прибутку), яка становить фонд особистого споживання власника-капіталіста.

Отже, особисте споживання як природний процес набуває соціальні форми, які відрізняють особисте споживання найманої праці як чинника виробництва від особистого споживання власника-капіталіста в якості персоніфікованого капіталу. Соціальні форми особистого споживання обумовлюють особливу структуру комплексу галузей, що виробляють споживчі товари. Цей сектор повинен виробляти якісно та статусно різномірні товари: звичайні споживчі блага, що оплачуються заробітною платою, і ті, які оплачуються доходом, що формується з додаткової вартості (прибутку), — високоякісні, статусні і престижні споживчі блага. Галузева диференціація повинна отримати і свій кількісний вираз. Співвідношення названих двох частин сектора, що виробляє споживчі товари, в найзагальнішому, абстрактному уявленні визначено співвідношенням доходу найманої праці і частини доходу капіталу, що особисто споживається.

Звідси випливає, що ринок споживчих благ є неоднорідним. З одного боку, тут повинні бути представлені досить прості, примітивні предмети споживання, що задовольняють найпростіші життєві потреби, які оплачуються заробітною платою найманого працівника. З іншого боку, на цьому ринку повинні бути представлені досить дорогі, високоякісні предмети споживання, що задовольняють престижні та представницькі потреби та оплачуються доходом, який формується з додаткової вартості (прибутку).

Отже, ринок споживчих благ має двоїсту природу як з боку натурально-речової структури (тобто з боку складу і структури представлених на ньому предметів споживання), так і з боку соціально-економічної структури (тобто з боку доходів, які оплачують предмети споживання).

Частина додаткової вартості (прибутку), що нагромаджується — фонд нагромадження, авансується на придбання факторів виробництва, доповнюючи вже існуючі, або для створення нових виробництв. В обох випадках частина фонду нагромадження через ринок праці направляється на ринок предметів споживання, а інша частина, представлена засобами виробництва, направляється на ринок засобів виробництва. Таким чином, співвідношення нагромадження

і споживання по відношенню до доходу характеризує його використання — на придбання засобів виробництва або предметів споживання, що зводить співвідношення нагромадження і споживання, по суті справи, до співвідношення засобів виробництва і предметів споживання в додатковому продукті суспільства.

Враховуючи, що фонд нагромадження об'єднується з функціонуючим капіталом, а фонд споживання як частина додаткової вартості (прибутку) використовується на споживчі цілі, можна визначити склад річного продукту суспільства — це потік товарів виробничого (інвестиційного) призначення і потік товарів споживчого призначення. Перший представлений інвестиційними товарами, призначеними для відшкодування спожитих речових факторів виробництва, тобто фондом відшкодування і призначеними для розширення речових факторів виробництва, тобто частиною фонду нагромадження. Другий потік представлений товарами споживчого призначення, тобто фондом заробітної плати наявного сукупного працівника, частиною фонду нагромадження, призначеною для залучення у виробництво додаткової праці, а також фондом споживання як доходом капіталу. Отже, співвідношення нагромадження і споживання по відношенню до річного продукту суспільства, по суті справи, зводиться до співвідношення сфер виробництва — виробництва споживчих та інвестиційних товарів. А проблема співвідношення нагромадження і споживання зводиться до проблеми відповідності один одному структури річного продукту суспільства і структури вироблених за рік доходів суспільства.

Підводячи підсумки, можна відзначити наступне. У науковому дослідженні немає чіткої, раз і назавжди встановленої межі між продуктивним та індивідуальним споживанням і їх результатами. Її можна простежити тільки на окремих рівнях. В процесі сходження дослідження від абстрактного до конкретного виробничого і особистого споживання характеризуються взаємопроникненням, взаємопереходами. Рух дослідження від найбільш загальних, абстрактних визначень до конкретних здійснюється через опосередковані, проміжні фази, без розуміння яких нерідко спостерігається змішування різних рівнів аналізу, співставлення несумісних понять. Розкрити зміст споживання і нагромадження, виробничого та особистого споживання можливо, лише керуючись логікою розвитку самої системи товарно-капіталістичного виробництва. Уявлення про виробниче споживання як про створення продукту взагалі, а про особисте споживання як про

нищівну протилежність виробництва, продуктом якого виступає споживач взагалі, по суті, обмежене рамками простого процесу праці, і через це збіднює зміст цих категорій, позбавляє їх специфічних форм існування, що не дозволяє виявити внутрішню суперечливу природу процесів особистого і виробничого споживання, а отже, і джерела їх розвитку. Зіставлення категорій нагромадження і споживання є можливим, якщо вони розглядаються на одному й тому ж рівні абстрагування. В іншому випадку найбільш загальні поняття протиставляються більш конкретним, що позбавляє цілісності і строгості їх розуміння і призводить до логічних суперечностей.

ПРИМІТКИ

¹ Хейзинга Й. Осень средневековья. — М., 1988. — С. 61.

² Там само. — С. 64.

³ Валлерстайн И. Исторический капитализм. — М., 2008. — С. 76.

⁴ Там само, с. 76–77.

⁵ Там само. — С. 159.

⁶ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М., 1962. — С. 512.

⁷ Капитал. Том I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 606.

⁸ Маркс К. Капитал. Том III // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 25, ч. 1. — С. 268.

⁹ Маркс К. Капитал. Том II // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 24. — С. 91–92.

¹⁰ Маркс К. Капитал. Книга первая // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 49. — С. 114.

¹¹ Маркс К. Капитал. Том I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 606.

¹² Там само. — С. 244.

¹³ Шумпетер Йозеф А. Теория экономического развития. — К., 2011. — С. 85.

¹⁴ Там само. — С. 85–86.

¹⁵ Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества. — М., 2007. — С. 98.

¹⁶ Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. — М., 1980. — С. 121–123, 169–173, 194.

¹⁷ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М., 1962. — С. 63.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 64.

- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — С. 64.
- ²³ Там само. — С. 65.
- ²⁴ Там само. — С. 65–66.
- ²⁵ Там само. — С. 66.
- ²⁶ Там само. — С. 71.
- ²⁷ Там само. — С. 73.
- ²⁸ Маркс К. Капитал. Том 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. — Т. 23. — С. 182.
- ²⁹ Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 1. — М., 1993. — С. 129.
- ³⁰ Коэн А., Харкурт Дж. Судьба дискуссии двух Кембриджей о теории капитала // Вопросы экономики. — 2009. — № 8. — С. 18
- ³¹ Самуэльсон П., Нордхаус В. Д. Экономика. — М., 2005. — С. 217.
- ³² Там само. — С. 220.
- ³³ Коэн А., Харкурт Дж. Цит. соч. — С. 18.
- ³⁴ Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма, т. 11. — М., 1976. — С. 837–838.
- ³⁵ Маркс К. Капитал. Книга первая // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 49. — С. 46.
- ³⁶ Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. — Т. 42. — С. 59.
- ³⁷ Метафорически это выразил К. Маркс: «Собственность является как бы неорганическим телом своего хозяина» [Т. 42, с. 81].

4. ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ ЯК РЕАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОЦЕС

4.1. ОБ'ЄКТ ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ — ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ

4.1.1. Промисловий капітал як структуроутворюючий елемент індустріальної економіки

Дослідження нагромадження капіталу на самому абстрактному рівні, тобто як «капіталу взагалі», дозволяє побачити процес в «чистому вигляді», без деталей, що маскують зміст процесу. Проте у реальному історичному процесі нагромадження капіталу здійснюється в конкретних формах, насамперед у формі промислового капіталу.

Становлення промислового капіталу як головної форми капіталу в реальному історичному процесі тривало декілька століть. В одних країнах такі перетворення відбувалися швидше, в інших — повільніше. Пов'язано це з тим, що становлення промислового капіталу є обумовленим інституціональним середовищем, в якому здійснюються перетворення. Причому процес цей є двостороннім: інститути сприяють становленню промислового капіталу (або, навпаки, не сприяють), а з іншого боку — інститути змінюються під впливом потреб промислового капіталу, відкриваючи простір його розвитку. Таким чином, аналіз нагромадження промислового капіталу дозволяє більш конкретно охарактеризувати нагромадження капіталу як явище історичного капіталізму.

Реальним змістом процесу становлення ринкової економіки є виникнення та затвердження відносин промислового капіталу. Це ж відбувається і в процесі ринкової трансформації індустріальної економіки радянського типу. Хоча в сучасних умовах, судячи з досвіду країн Заходу, панівне становище в економіці належить вже не промислому, а фінансовому капіталу, проте промисловий капітал залишається першоосною, на якій базується капіталістична економіка.

Промисловий капітал — це особлива форма капіталу, якому притаманна особлива форма руху, кругообігу. У процесі свого кругообігу цей капітал послідовно проходить три стадії: придбання за гроші фак-

торів виробництва — засобів виробництва і робочої сили; здійснення процесу виробництва; реалізація за гроші вироблених товарів. Через те, що кругообіг здійснює капітал, сенсом і *raison d'être* якого є самозростання, гроші, авансовані на придбання факторів виробництва, є грошовою формою промислового капіталу, фактори виробництва, придбані для здійснення виробничого процесу, є продуктивною формою промислового капіталу, вироблені товари є носіями додаткової вартості, тобто товарною формою промислового капіталу. Ці форми промисловий капітал приймає і знову скидає, виконуючи в кожній з них відповідні функції: придбання факторів виробництва, створення додаткової вартості, реалізація додаткової вартості за гроші, знову перетворення грошей у фактори виробництва, знову створення додаткової вартості і т. д. Такий тип руху кругообігу є властивим капіталу, що інвестований не тільки в промисловість, але й в будь-яку галузь матеріального виробництва. Виходячи з того, що промисловий капітал є капіталом, авансованим для виробництва додаткової вартості, він відображає специфічний характер капіталістичного виробництва і обігу, які підкорюються процесу самозростання вартості. Виробництво додаткової вартості являє собою постійно відтворюваний процес, тому промисловий капітал знаходиться у безперервному русі, постійно здійснює кругообіг та існує одночасно в трьох названих функціональних формах, кожна з яких, у свою чергу, здійснює власний кругообіг. Панівною формою промислового капіталу є форма продуктивного капіталу, яку обслуговують грошова і товарна форми капіталу. Цим забезпечується безперервна повторюваність виробництва, тобто відтворення. «Промисловий капітал — це єдиний спосіб існування капіталу, при якому функцією капіталу є не тільки привласнення додаткової вартості, що відповідає привласненню додаткового продукту, але в той же час і її створення. Тому промисловий капітал обумовлює капіталістичний характер виробництва»¹. У зв'язку з цим промисловий капітал є основою всіх інших форм капіталу. У своєму розвитку він підпорядковує собі і перетворює у відповідності зі своїми законами попередні, успадковані форми капіталу — купецький і лихварський, перетворюючи їх на торговий і позичковий.

Купецький капітал — це форма капіталу, яка самостійно функціонувала у сфері товарного обміну та існування якої було обумовлено поглибленням суспільного поділу праці. Основна функція купецького капіталу — обслуговувати обмін товарів з метою привласнення прибутку, джерелом якого був нееквівалентний обмін, що дозволяв

купцям привласнювати частину вартості, створеної працею дрібних товаровиробників у докапіталістичних суспільствах.

Роль купецького капіталу у генезисі торгового капіталу є досить суперечливою. З одного боку, він сприяв нагромадженню грошей в руках вузького кола осіб, що руйнувало форми натурального господарства, розширювало сферу товарно-грошових відносин, посилювало диференціацію простих товаровиробників. Внаслідок цього формувався і розширювався світовий ринок. З іншого боку, отримуючи значні прибутки за рахунок нееквівалентного обміну, тобто беручи участь у розподілі і перерозподілі додаткового, а також частини необхідного продукту, купці нещадно експлуатували основну масу населення. Тим самим купецький капітал руйнував економічну основу існування безпосередніх виробників, збіднював їх, гальмував розвиток суспільства. До того ж він затримував розвиток ремесла і промислового виробництва, створював перепони для проникнення капіталу у виробничу сферу, для нагромадження капіталу у сфері виробництва. «Самостійний та переважний розвиток капіталу як купецького капіталу є рівнозначним непідкоренню виробництва капіталу, тобто рівнозначним розвитку капіталу на основі чужої йому та незалежної від нього суспільної форми виробництва. Отже, самостійний розвиток купецького капіталу знаходиться в оберненому відношенні до загального економічного розвитку суспільства»².

Становлення капіталістичних форм виробництва відбувалося в умовах запеклої боротьби промислового капіталу з купецьким за частку в додатковому продукті. На стадії простої капіталістичній кооперації значна частина додаткового продукту приймала форму торгового прибутку, який визначав розміри промислового прибутку. І тільки створення власного технологічного базису капіталістичної економіки в період промислової революції, насамперед фабричного виробництва, призвело до підкорення купецького капіталу промисловим, до перетворення його в торговий капітал.

Торговий капітал, хоча і підпорядкований промислового, загострює суперечності макроекономічного кругообігу. Відокремлення торгового капіталу призводить до того, що промисловці, які продали свою продукцію торговцям, мають змогу продовжувати подальше виробництво, не чекаючи остаточної реалізації вироблених товарів. Торговці не завжди можуть реалізувати закуплену продукцію. Це пов'язано з невідповідністю вартісної і натурально-речової структури продуктів і доходів. На протязі деякого часу дане протиріччя маскується тим, що

значна маса товарних угод відбувається на кредитній основі. Це збільшує масштаби прихованих диспропорцій, посилює перевиробництво капіталу в товарній формі. Збалансувати виробництво і споживання вдається лише в результаті кризового потрясіння економіки, руйнування і знищення частини вироблених матеріальних благ.

Відокремлення частини промислового капіталу і перетворення його в торговий капітал не розв'язало суперечностей відтворення. У період становлення промислового капіталу промисловцям доводилося постійно порівнювати, що є ефективнішим — поступитися частиною додаткової вартості торговцям і уникнути додаткових витрат на організацію торговельних підприємств, або ж вилучити частину капіталу від власного промислового виробництва, направивши її в торгівлю, і залишити собі всю додаткову вартість. Переваги крупного виробництва, що дозволяє робити продукцію дешевшою, диктували вибір на користь першого варіанту. Економічним результатом такого вибору в умовах вільної конкуренції є формування середнього прибутку. Торговий прибуток повинен бути не нижчим від середнього прибутку, отже, міжгалузева конкуренція є не лише економічним змаганням промислових капіталів, що інвестовані у різні галузі матеріального виробництва, а й економічним змаганням між капіталом сфери матеріального виробництва і капіталом сфери обігу, вирівнюючи рівень прибутковості цих двох сфер.

По мірі нагромадження та концентрації капіталу підприємства набувають оптимальних розмірів, які дозволяють мінімізувати витрати. Подальше нагромадження капіталу знімає питання про нестачу власних коштів для розширення виробництва. Такий же процес відбувається і в сфері обігу. Ці два паралельні процеси надали імпульсу інтеграції промислового і торгового капіталу на новій основі. Виникають гігантські торгово-промислові комплекси.

У той же час поряд із перетворенням купецького капіталу в торговий відбувається перетворення лихварського капіталу в позичковий.

Характерними рисами лихварського кредиту були висока ставка відсотку та значні коливання її рівня. Кредит використовувався непродуктивно і не лише не сприяв розширенню масштабів виробництва, але й призводив навіть до його занепаду, так як значна частина доходу позичальників поглиналася сплатою відсотків лихварям і, отже, не могла бути вкладеною у власне господарство.

Лихварський капітал сприяв створенню передумов капіталізму. З одного боку, в руках лихварів нагромаджувалися великі суми гро-

шей, які згодом могли бути перетвореними на капітал, що інвестувався у сферу виробництва. З іншого боку, лихварська експлуатація безпосередніх виробників призводила до їх руйнування, тобто лихварський капітал сприяв утворенню класу найманих робітників.

Для промислового капіталу лихварські позички були недоступними, так як лихварський відсоток поглинав весь (або майже весь) прибуток. Зароджуваний промисловий капітал зіштовхнувся з відсталими кредитними відносинами, які перешкоджали його розвитку. Це призвело до боротьби торгово-промислової буржуазії з лихварством та до прагнення знизити відсоток і пристосувати кредит до потреб промислового капіталу, що розвивався. Ця боротьба спочатку виражалася у спробах законодавчого обмеження норми позичкового відсотку. Однак цього було недостатньо: доки кредитування залишалося монополією лихварів, закони про зниження норми відсотку не могли бути ефективними. Справжнє підпорядкування капіталу, що приносить відсотки, промислового капіталу відбувається завдяки створенню кредитної системи. Ця система у формі капіталістичних банків почала складатися у мануфактурний період і набула свого розвитку у період переходу до великої машинної індустрії. В результаті промисловий капітал витіснив лихварський та замінив його позичковим капіталом. Норма прибутку позичкового капіталу почала визначатися можливостями і потребами промислового капіталу.

Нагромадження та концентрація капіталу охоплює не лише сферу матеріального виробництва, але і банківську сферу. Створюються гігантські банки, які перетворюються зі скромних посередників у платежах на всесильних монополістів. Ці процеси завдали імпульсу до інтеграції монополізованого промислового і монополізованого банківського капіталу. Як наслідок, виникає фінансовий капітал. Один з перших дослідників проблеми Р. Гільфердінг дав визначення фінансовому капіталу як «капіталу, що знаходиться у розпорядженні банків та застосовується промисловцями»³. У такому трактуванні економічний механізм становлення нової форми капіталу є незрозумілим. Розвиток акціонерної форми капіталу пояснює процес інтеграції монополізованого промислового і монополізованого банківського капіталу. Мова йде про придбання контрольного або крупного пакету акцій промислового підприємства банком чи контрольного або крупного пакету акцій банку промисловим підприємством. У цьому випадку механізм інтеграції капіталів є зрозумілим. Коли ж мова ведеться про немонополізований капітал, як у Гільфердінга, то незро-

зуміло, як саме відбувається злиття капіталів і в чому саме сенс такого злиття. Адже якщо немає акцій, то доводиться шукати якісь інші механізми об'єднання капіталів. Тоді відбувається свого роду диверсифікація сфер діяльності капіталу, причому банківська сфера є досить специфічною, об'єднати немонополізований капітал промислового підприємства з банком набагато складніше, ніж з торговельним підприємством. Не лише логічно, але й історично немонополізований промисловий та банківський капітали були відокремленими один від одного.

Промислова революція завершила процес становлення промислового капіталу у якості основної форми капіталу. Подальший розвиток промислового капіталу характеризувався концентрацією, централізацією, формуванням крупних, домінуючих на ринку виробників, гігантських торгово-промислових комплексів, фінансового капіталу. Однак серцевиною цих комплексів, фінансового капіталу залишається промисловий капітал. Матеріальне виробництво, як і раніше, залишається основою життя суспільства. Про це свідчать статистичні дані про динаміку частки у ВВП матеріального виробництва, торгівлі, фінансового сектора за досить тривалі проміжки часу, наприклад, за 100 років ХХ століття. Дані таблиці 4.1. відображають цей процес.

З даних таблиці видно, що частка матеріального виробництва в структурі ВВП розвинених країн за 100 років ХХ століття дещо збільшилася: з 28,8 % до 32,1 %. При цьому у ВВП США і Японії частка матеріального виробництва до середини століття знизилася у порівнянні з його початком, але до настання рубежу нового тисячоліття показники повернулися до рівня початку ХХ століття. У ВВП США частки склали, відповідно, 30,6 %; 23,0 %; 30,7 %. У ВВП Японії — відповідно, 31,3 %; 23,9 %; 31,2 %. У розвинених країнах Європи частка матеріального виробництва в структурі ВВП протягом усього століття зростала. По Західній Європі у цілому дані склали, відповідно, 28,4 %; 34,2 %; 34,0 %. Найбільш яскраво вираженою є тенденція до зростання частки матеріального виробництва в структурі ВВП в економіці Німеччини. Там дані склали, відповідно, 25,1 %; 32,3 %; 34,0 %. Таким чином, промисловий капітал, як капітал, що функціонує в сфері матеріального виробництва, не лише не втрачає своїх позицій в процесі формування фінансового капіталу, але й, навпаки, зміцнює їх. Досить показово виглядає в цьому сенсі економіка Китаю. Там частка матеріального виробництва у ВВП за аналізований період складала 34,3 % в 1900 році; 42,9 % в 1950 році; 66,3 % у 2000 році. З огляду на таку

Таблиця 4.1

**Питома вага матеріального виробництва, торгівлі, фінансового сектора
в структурі ВВП розвинених країн і Китаю за 100 років XX століття
(млрд дол. та %)⁴**

Країна, група кра- їн, рік	ВВП, млрд дол.	Матеріальне ви- робництво (промисловість, с/г та будівни- цтво)		Торгівля		Фінансові по- слуги	
		млрд дол.	% від ВВП	млрд дол.	% від ВВП	млрд дол.	% від ВВП
Розвинуті країни							
1900 р.	1560,0	450,0	28,8	325,0	20,8	50,0	3,2
1950 р.	4585,0	1275,0	27,8	935,0	20,4	213,0	4,6
2000 р.	24500,0	7855,0	32,1	4845,0	19,8	1175,0	4,8
США							
1900 р.	475,0	145,5	30,6	100,0	21,1	20,0	4,2
1950 р.	2175,0	500,0	23,0	435,0	20,0	100,0	4,6
2000 р.	9875,0	3035,0	30,7	1875,0	19,0	480,0	4,9
Японія							
1900 р.	75,0	23,5	31,3	15,0	20,0	1,0	1,3
1950 р.	222,0	53,0	23,9	45,0	20,3	3,0	1,4
2000 р.	3350,0	1045,0	31,2	875,0	26,1	120,0	3,6
Західна Європа							
1900 р.	950,0	270,0	28,4	200,0	21,1	25,0	1,3
1950 р.	1945,0	665,0	34,2	400,0	20,6	110,0	5,7
2000 р.	9700,0	3300,0	34,0	1800,0	18,6	500,0	5,2
Німеччина							
1900 р.	215,0	54,0	25,1	40,0	18,6	10,0	4,7
1950 р.	430,0	139,0	32,3	85,0	19,8	20,0	4,7
2000 р.	2165,0	885,0	40,9	425,0	19,6	90,0	4,2
Великобританія							
1900 р.	260,0	73,0	28,1	52,0	20,0	17,0	6,5
1950 р.	455,0	175,0	38,5	90,0	19,8	25,0	5,5
2000 р.	1480,0	440,0	29,7	300,0	20,3	30,0	2,0
Китай							
1900 р.	210,0	72,0	34,3	60,0	28,6	3,0	1,4
1950 р.	280,0	120,0	42,9	75,0	26,8	5,0	1,8
2000 р.	4965,0	3290,0	66,3	1050,0	21,1	75,0	1,5

динаміку частки матеріального виробництва в економіці Китаю, можна зробити висновок, що період ринкового реформування був періодом формування і зміцнення позицій промислового капіталу.

Щодо торгівлі можна зазначити те, що за останні 100 років її частка у ВВП розвинених країн змінилася досить незначно, вона складала 20,8 % у 1900 році, 20,4 % у 1950 році, 19,8 % у 2000 році. Частка торгівлі знизилася у ВВП США на 2,1 процентних пункти, у країнах Західної Європи — на 2,5 процентних пункти. Незначне зростання зафіксовано в Німеччині — на 1,0 процентний пункт, і Великобританії — 0,3 процентних пункти. Така тенденція змін частки торгівлі у ВВП свідчить про те, що торговий капітал функціонує як капітал, що пов'язаний з кругообігом промислового капіталу, та є підпорядкованим йому.

При цьому цікаво розглянути дані про частку торгівлі у ВВП Японії та Китаю. Так, в Японії частка торгівлі у ВВП складала в 1900 році 20,0 %; в 1950 році — 20,3 %; у 2000 році — 26,1 %. У даному конкретному випадку немає підстав вважати, що торгівля набуває самостійного значення, що виходить за межі її зв'язку з кругообігом промислового капіталу. Проблема більшою мірою пов'язана з економічними труднощами, яких зазнавала японська економіка з другої половини 80-х років XX століття. Ці труднощі збільшили витрати, пов'язані з реалізацією товарного капіталу, внаслідок чого і зросла частка торгівлі у ВВП.

Зовсім інші тенденції панують в економіці Китаю, де частка торгівлі складала в 1900 році 28,6 %; в 1950 році — 26,8 %; у 2000 році — 20,3 %. Найзначніше зниження частки торгівлі відбулося в процесі ринкової трансформації економіки Китаю, що свідчить про становлення промислового капіталу та зміну ним торгівлі, перетворенні функціонуючого там капіталу у форму, яка підпорядковується промислому капіталу.

За сто років XX століття у більшості розвинених країн виявилася тенденція сталого зростання сектора фінансових послуг. Так, частка фінансових послуг у структурі ВВП розвинених країн зросла з 3,2 % у 1900 році, до 4,8 % у 2000 році; в Західній Європі, відповідно — з 1,3 % до 5,2 %, в США — з 4,2 % до 4,9 %. В Японії — з 1,3 % до 3,6 %.

Проте вказана тенденція не спостерігається у Китаї, де частка сектора фінансових послуг складала у 1900 р. 1,4 %, а у 2000 р. 1,5 %. Ці дані свідчать про те, що в Китаї у період ринкових реформ до 2000 р. відбувалося становлення промислового капіталу в його класичній формі,

як капіталу, який підкорює собі та видозмінює відповідно до потреб власного кругообігу капітал сфери обігу.

Стосовно розвинених країн можна відмітити, що хоча там і відбувається зростання сектора фінансових послуг, робити висновок про його переважання ще зарано. Промисловий капітал продовжує здійснювати матеріальне виробництво, відповідно, його розвиток, який відбувається в процесі нагромадження, продовжує бути центральною проблемою економічної теорії та економічної політики.

Розширене уявлення про формування та тенденції розвитку промислового капіталу можна отримати, проаналізувавши галузеву структуру зайнятості (табл. 4.2).

З даних, що наведені у таблиці, видно, що абсолютна чисельність зайнятих зростає як у сфері матеріального виробництва, так і в торгівлі та фінансовому секторі, при цьому частка цих трьох секторів в загальній чисельності зайнятих змінюється: частка зайнятих у сфері матеріального виробництва в усіх розвинених країнах знизилася, тоді як частка зайнятих у торгівлі та фінансових послугах зросла. Ці дані цікаво порівняти з даними про питому вагу відповідних секторів у ВВП. Так, в цілому по розвинених країнах частка зайнятих у матеріальному виробництві склала в 1900 році 56,9 %, в 1950 році — 41,9 %, у 2000 — 29,3 %, тоді як частка матеріального виробництва у ВВП за ці ж роки склала, відповідно, 28,8 %, 27,8 %, 32,1 %. Аналогічне співвідношення зайнятості та вартості ВВП, які припадають на матеріальне виробництво, є властивим для США, де зайнятість в аналізовані роки склала, відповідно, 71,4 %, 41,3 %, 23,3 %, тоді як вартість у ВВП склала, відповідно, 30,6 %, 23,0 %, 30,7 %. Така ж картина є властивою Західній Європі, де зайнятість в аналізовані роки склала, відповідно, 50,6 %, 36,6 %, 30,0 %, тоді як вартість у ВВП склала, відповідно, 28,4 %, 43,2 %, 34,0 %. Такий же рух структури зайнятості та структури вартості є властивим економіці Німеччини та Великобританії. Представлені дані свідчать про те, що протягом усього ХХ століття у матеріальному виробництві розвинених країн діяли дві протилежні тенденції: одна — до зниження зайнятості в цьому секторі, інша — до зростання вартості, що створюється цим сектором. І якщо на початку ХХ століття частка зайнятих у матеріальному виробництві істотно перевищувала частку вартості, яка ним створювалася, то до кінця ХХ століття ситуація стала протилежною, тепер частка вартості, що створюється у секторі матеріального виробництва, дещо перевищує частку зайнятих у ньому. Це свідчить про випереджаюче зростання

Таблиця 4.2

Питома вага зайнятих у матеріальному виробництві, торгівлі, фінансовому секторі в структурі ВВП розвинених країн і Китаю за 100 років XX століття (млрд дол. та %)⁵

Рік	Число за- йнятих усього, млн чол.	Матеріальне ви- робництво (промисловість, с/г та будівни- цтво)		Торгівля		Фінансові по- слуги	
		млн чол.	% від числа зайня- тих	млн чол.	% від числа зайня- тих	млн чол.	% від числа зайня- тих
Розвинуті країни							
1900	152,0	86,5	56,9	21,0	13,8	4,0	2,6
1950	240,0	100,5	41,9	38,0	15,8	14,0	5,8
2000	400,0	117,0	29,3	75,5	18,9	30,0	7,5
США							
1900	28,0	20,0	71,4	2,4	8,6	0,4	1,4
1950	61,7	25,5	41,3	9,6	15,6	1,8	2,9
2000	135,0	31,5	23,3	28,5	21,1	7,8	5,8
Японія							
1900	24,5	16,0	65,3	4,0	16,3	0,2	0,8
1950	36,0	22,5	62,5	5,5	15,3	1,0	2,8
2000	61,0	25,0	41,0	11,5	18,9	3,0	4,9
Західна Європа							
1900	96,0	48,5	50,5	14,0	14,6	3,5	3,6
1950	134,0	49,0	36,6	21,0	15,7	10,5	7,8
2000	180,0	54,0	30,0	30,0	16,7	16,0	8,9
Німеччина							
1900	18,5	10,0	54,1	2,0	10,8	0,5	2,7
1950	29,0	12,5	43,1	3,7	12,8	1,3	4,5
2000	38,5	13,0	33,8	5,2	13,5	2,2	5,7
Великобританія							
1900	16,5	7,5	45,5	3,3	20,0	1,2	7,3
1950	22,5	7,5	33,3	5,0	22,2	2,7	12,0
2000	26,5	7,5	28,3	6,7	25,3	3,3	12,5
Китай							
1900	220,0	195,0	88,6	12,5	5,7	-	-
1950	325,0	290,0	89,2	15,0	4,6	-	-
2000	710,0	455,0	64,1	47,0	6,6	3,0	0,4

продуктивності праці в матеріальному виробництві в порівнянні зі зростанням продуктивності праці в економіці в цілому.

У торгівлі за розглянутий період відбувалися наступні зміни. Частка зайнятості в розвинених країнах у проаналізовані роки склала, відповідно: 13,8 %, 15,8 %, 18,9 %, тоді як частка вартості, що створюється торгівлею, склала, відповідно: 20,8 %, 20,4 %, 19,8 %. Такою ж є картина по країнах Західної Європи, де частка зайнятості в торгівлі склала, відповідно, 14,6 %, 15,7 %, 16,7 %, тоді як частка торгівлі у ВВП склала, відповідно, 21,1 %, 20,6 %, 18,6 %. У США частка зайнятих у торгівлі склала, відповідно, 8,6 %, 15,6 %, 21,1 %, тоді як частка вартості, що створюється торгівлею, склала, відповідно, 21,1 %, 20,0 %, 19,0 %. У Німеччині частка торгівлі в чисельності склала, відповідно, 10,8 %, 12,8 %, 13,5 %, тоді як частка вартості, що створюється торгівлею, склала, відповідно, 18,6 %, 19,8 %, 19,6 %. Таким чином, у торгівлі зростала частка зайнятості при зниженні частки вартості, що створюється торгівлею. У результаті, як і в матеріальному виробництві, відбулося зближення показників, хоча тренд в різних країнах різниться. Наприклад, у Великобританії частка зайнятих у торгівлі склала у розглянутий період, відповідно, 20,0 %, 22,2 %, 25,3 %. При цьому частка вартості, що створюється торгівлею, склала, відповідно, 20,0 %, 19,8 %, 20,3 %. Тут можна відмітити зростання зайнятості при зниженні частки вартості, тобто за змістом процесів, що відбуваються, мова йде про зниження ефективності праці в торгівлі. В цілому ж загальний тренд — до зближення частки зайнятості та частки вартості, що створюється торгівлею. Такий тренд може характеризувати вирівнювання умов конкуренції між сферами. Проте питання можна поставити й по-іншому. Цілком очевидно, що витіснення зайнятості зі сфери матеріального виробництва відбулося в результаті суттєвого зростання там продуктивності праці. У зв'язку з цим неминуче виникає питання: чому не було відповідного зростання продуктивності праці в торгівлі? Швидше за все, торгівля втрачала свої позиції в розподілі вартості в результаті дії цих двох факторів — вирівнювання умов конкуренції та відставання від сфери матеріального виробництва за темпами зростання продуктивності праці.

У структурі зайнятості також звертає на себе увагу зростання зайнятості у фінансовій сфері за 100 років ХХ століття. Так, в цілому по розвинених країнах частка зайнятих у фінансовій сфері в загальній чисельності зайнятих з 1900 р. по 2000 р. зросла з 2,6 % до 7,5 %. При цьому частка вартості ВВП, що створюється фінансовим сектором,

склала, відповідно, 3,2 % і 4,8 %. Отже, сектор фінансових послуг серйозно відстає по ефективності праці, крім цього, серйозний вплив здійснює і вирівнювання умов конкуренції. За цей же період в США частка зайнятих у фінансовому секторі зросла з 1,4 % до 5,8 %, тоді як частка вартості складала, відповідно, 4,2 % і 4,9 %. Отже, і в США в секторі фінансових послуг темпи зростання продуктивності праці відстають від темпів зростання продуктивності праці в секторі матеріального виробництва. У Японії за розглянутий період зайнятість в секторі фінансових послуг зросла з 0,8 % до 4,9 %, тоді як частка вартості, що створюється в цьому секторі, зросла з 1,3 % і 3,6 %. Такою ж є картина і в економіці Великобританії, де зайнятість в секторі фінансових послуг зросла з 7,3 % до 12,5 %, тоді як частка вартості, що створюється цим сектором, знизилася з 6,5 % до 2,2 %. У Німеччині зайнятість в секторі фінансових послуг зросла з 2,7 % до 5,7 %, тоді як частка вартості ВВП, що створюється цим сектором, дещо зменшилася, з 4,7 % до 4,2 %.

Таким чином, незважаючи на те, що друга половина XX століття ознаменувалася бурхливим зростанням інформаційних технологій, колосальним зростанням виробництва оргтехніки та їх застосуванням у тих сферах економіки, в яких саме ці технології та саме ця техніка були основними засобами підвищення продуктивності праці, тобто у сфері обігу, темпи зростання продуктивності там відставали від відповідних темпів, що властиві матеріальному виробництву. Промисловий капітал не послаблює своїх позицій, він, як і раніше, залишається першоосновою сучасної економіки. Розвиток не припиняється і донині. Ця фундаментальна роль промислового капіталу викликала до життя ряд теорій, які визначають сутність сучасної економіки та сучасного суспільства.

4.1.2. Промисловий капітал і промислова революція: розвиток продуктивних сил та перетворення інститутів

Промисловий капітал пройшов тривалий шлях еволюції, конкуруючи з іншими формами капіталу. Найважливішим етапом на цьому шляху стала промислова революція та наступний за нею тривалий процес розвитку продуктивних сил суспільства на основі машинного виробництва. Саме завдяки машинному виробництву промислового капіталу вдалося перетворити і підпорядкувати собі допотопні форми капіталу. На думку Г. Кларка, «...пояснення промислової революції

являє собою майже нездійсненне завдання»⁶. Багато дослідників погоджуються з таким розумінням проблеми, тому формулюють питання інакше: «Що зумовило фазовий перехід від світу дуже низьких або нульових темпів зростання до нового світу швидкого сталого зростання?»⁷. Систематизувавши відповіді, дані багатьма дослідниками, можна зробити висновок, що це — інститути. Найважливішими з них, які сприяли промисловій революції, або сталому зростанню, вважають інституціональну стабільність, низькі податки, стабільність цін, недоторканність власності, недоторканність особистості, соціальну мобільність, конкурентні ринки, права інтелектуальної власності⁸. На противагу цим поглядам нобелівський лауреат Роберт Лукас вважає що «для успішної трансформації традиційної аграрної економіки в економіку із зростанням сучасного типу ключовим є накопичення людського капіталу»⁹.

Всі ці обставини щасливо збіглися в Англії XVIII століття. Порівнюючи розвиток Англії та Іспанії в процесі їхньої експансії після Великих географічних відкриттів, Д. Норт пише: «Засновані Англією та Іспанією в Новому Світі лінії так і не зблизилися одна з одною, незважаючи на «посередництво» загальних ідеологічних впливів. У першому випадку склалася така інституційна система, яка сприяє складному неперсоніфікованому обміну, необхідному для політичної стабільності та для реалізації потенційних економічних вигод від застосування сучасної технології. У другому випадку політичний і економічний обмін, як і раніше, визначається в основному персоніфікованими відносинами. Ці відносини є наслідком розвитку такої інституційної системи, яка не забезпечує політичну стабільність і не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал сучасної технології»¹⁰.

Таким чином, внаслідок дії цілої низки факторів відбувся перехід від переважно аграрної економіки до індустріальної, одночасно також трансформувалося і суспільство — аграрне в індустріальне. Перша хвиля індустріалізації, яка почалася в Англії у 60-ті роки XVIII століття, розтягнулася майже на 100 років. У першій половині XIX століття індустріалізація охопила багато країн Європи і Америки, прийнявши загальний характер. Зміни у виробництві та суспільстві були настільки радикальними, що цей період одержав назву промислової революції. Відомо, що революція — це радикальна, глибока, якісна зміна, поєднана з відкритим розривом з попереднім станом. Революція — це завжди якісний стрибок у розвитку, що характеризується швидкими суттєвими змінами, на відміну від еволюції, коли розвиток відбува-

ється повільно, поступово. 100 років — досить тривалий період як для життя людини, так і для життя суспільства. Тим не менш зміни, що відбувалися протягом такого тривалого часу, трактуються не як еволюційні, а як революційні, внаслідок їх істотного впливу не тільки на сферу виробництва, але і на суспільство в цілому, внаслідок їх всеосяжного характеру. Характерною рисою промислової революції став розвиток продуктивних сил на базі великої машинної індустрії, що призвів до суттєвого підвищення продуктивності праці і темпів економічного зростання. Соціально-економічним наслідком промислової революції стало зростання рівня життя населення.

Питання про причини промислового перевороту до теперішнього часу залишається дискусійним. Деякі історики, наприклад, І. Валлерстайн, К. Хілл, Ч. Уїлсон, Ж.-Ф. Берж'є та ін., витоки швидкої індустріалізації Англії в період промислової революції бачать в протекціоністській економічній політиці держави, спрямованій на розвиток вітчизняної промисловості, сільського господарства, на підвищення зайнятості населення. І хоча протекціоністські заходи приймалися державою ще до початку промислової революції, тим не менш, саме вони підготували необхідні умови для розвитку англійської промисловості, зробили її здатною витримати конкуренцію з боку більш сильної на той час голландської промисловості. Економічна політика протекціонізму дещо пізніше сприяла розвитку промисловості і в деяких інших країнах¹¹.

Прихильники концепції доброчинності протекціонізму досить важливим вважають ту обставину, що розвиток вітчизняного виробництва веде до підвищення зайнятості населення та зростання заробітної плати, завдяки чому створюється попит на вироблену продукцію, який, у свою чергу, підштовхує виробників до розширення та вдосконалення виробництва. І навпаки, низькі заробітні плати та низький рівень життя не сприяли індустріалізації, так як не створювали необхідний попит на промислові товари. Цей фактор, що сформувався в період першої хвилі індустріалізації — попит високооплачуваних вимогливих споживачів, — до теперішнього часу відзначається дослідниками, як необхідна умова розвитку та конкурентоспроможності національного виробництва тієї чи іншої країни.

Дослідники проблеми звертають увагу на те, що промислова революція в Англії була підготовлена деякими попередніми інституціональними змінами. Причому саме цим інститутам надається вирішальна роль: «Надійність прав власності та розвиток державного і

приватного ринків капіталу з'явилися не тільки факторами швидкого економічного розвитку Англії в наступний період, а й установлення її гегемонії в міжнародній політиці, а в подальшому і панування над світом»¹². Саме надійність прав власності необхідна для становлення відносин капіталу, для розвитку промислового капіталу. А далі ці відносини стають джерелом розвитку. Дуглас Норт пише: «Інститути визначають функціонування економік. Але що є джерелом виникнення ефективних інститутів?»¹³ і відповідає на своє питання: «Ефективні інститути виникають в суспільстві, яке має вбудовані стимули до створення і закріплення ефективних прав власності»¹⁴.

Таким чином, ретроспективно можна відзначити, що результати першої промислової революції не зводяться до технічних інновацій, хоча, перш за все, при поверхневому погляді на проблему, видимими є саме інновації в техніці. Набагато важливішим є створення інститутів розвитку, перш за все інститутів, які гарантують права власності, а також високого рівня сукупного попиту. Промисловий капітал зорієнтований на постійне зростання виробництва і з цього погляду — зацікавлений у постійному зростанні попиту. Таким чином, розвиток промислового капіталу йде поруч з розвитком вимогливих покупців та зростанням їхнього попиту.

Ці фундаментальні, невід'ємні інституційні складові індустріалізації неможливо імпортувати разом з передовою технікою. Вони повинні формуватися в інституційному середовищі економіки, яка вступає на шлях індустріалізації. Без них політика наздоганяючого або випереджаючого зростання не зможе бути ефективною. Зі сказаного можна зробити висновок, що деякі проблеми розвитку, які вирішуються в період першої хвилі індустріалізації, в умовах сучасної української економіки ще не вирішені. Це відноситься як до інститутів розвитку і формування умов вільного підприємництва, так і до створення високого внутрішнього попиту, вимогливих покупців.

З другої половини XIX століття розгорнулася нова хвиля індустріалізації. Істотний, радикальний характер змін дозволив дослідникам трактувати її як другу промислову революцію. Багато авторів називають її технологічною революцією у зв'язку з тим, що зміни торкнулися не просто техніки в окремих галузях, а технології виробництва в багатьох галузях. Новий технологічний принцип, що дозволив істотно підвищити продуктивність праці і отримати небачені до того часу темпи зростання, включаючи стандартизацію деталей, вузлів, механізмів, конвеєр і потоковий метод виробництва.

Друга промислова революція тривала до початку XX століття. Потім світові війни і кризи перервали бурхливий технологічний розвиток, економіка швидше розширювалася на досягнутому раніше, ніж генерувала щось принципово нове.

Зміни торкнулися і первинної виробничої ланки. Найбільш поширеною її формою стає корпорація. Характерною економічною ознакою другої фази промислової революції стало масове виробництво.

На відміну від першої промислової революції, коли розвиток виробничого базису відштовхувався від вдалив винаходів, заснованих на емпіричних знаннях та емпіричному експериментуванні, в період другої промислової революції розвиток економіки був заснований переважно на наукових досягненнях.

Значне підвищення продуктивності праці призвело до зниження цін на товари масового попиту та до підвищення рівня життя широким верствам населення.

Нова хвиля індустріалізації розгорнулася в середині XX століття. Дещо пізніше її стали називати науково-технічною революцією. Дослідники характеризують НТР як якісний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства, їх докорінну перебудову на основі досягнень науки, в результаті якої змінюються технічні основи матеріального виробництва, зміст і форми організації праці, структура зайнятості. НТР торкається всіх сфер життя суспільства, включаючи політику, культуру, освіту, охорону здоров'я, характер розселення, організацію побуту та дозвілля, психологію людей.

Науково-технічна революція у вузькому сенсі — це корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі перетворення науки в головний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне. Таке розуміння змін привело дослідників до трактування нової хвилі в розвитку продуктивних сил, як деякого самостійного явища, що виводить суспільство з ери індустріалізму в еру постіндустріалізму. Найважливішою зміною в продуктивних силах суспільства, що відзначається всіма дослідниками, є нова роль науки. Значення науки зросло настільки, що поширилося трактування науки як безпосередньої продуктивної сили суспільства, як нового фактора виробництва.

Наступною зміною, внаслідок впливу НТР на виробництво та суспільство, є зміна структури зайнятості, переміщення основної маси зайнятих зі сфери матеріального виробництва в сферу послуг, і як на-

слідок — зміна змісту праці. При цьому, незважаючи на те, що трудові функції в сфері послуг відрізняються від таких у сфері матеріального виробництва, характер праці, а саме — найманий характер праці, залишається незмінним. Враховуючи це, можна констатувати, що сутність капіталу, який здійснює виробництво, НТР радикально не змінює, хоча вносить зміни у суспільство.

Основою виробництва залишається промисловий капітал.

Разом з тим не можна заперечити той факт, що роль науки в процесі розвитку НТР зростає. Наука втілюється у всіх факторах виробництва, в результаті чого виробництво стає наукомістким.

Однак, навіть в епоху НТР далеко не всі виробники зайняті наукомістким виробництвом або потребують наукового забезпечення свого виробництва. Лише два типи фірм, що діють на національних ринках, ведуть науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки. Мова йде про великих виробників у сфері масового виробництва і про фірми-новатори технічного прогресу.

На початковому етапі другої промислової революції укрупнення виробництва йшло по горизонталі, тобто формувалися великі фірми в галузевому розрізі. В результаті конкуренція суттєво модифікувалася, а по суті, ринки були монополізовані. Ринкам з такою структурою властиве зростання цін на продукцію, а також низькі темпи технічного оновлення та модернізації виробництва. Горизонтально інтегровані виробники не зацікавлені в розширенні виробництва, навпаки, для підтримки цін вони практикують обмежувальні заходи щодо масштабів виробництва. Всі ці обставини були враховані антимонопольною політикою держави. Заходи, спрямовані на підтримку конкурентних засад і на обмеження монопольних тенденцій, а також внутрішні протиріччя у функціонуванні та розвитку великих виробників, привели до зміни характеру конкуренції та типу великих компаній. На зміну галузевим об'єднанням прийшли міжгалузеві, які охоплюють багато або навіть усі стадії виробництва від видобутку сировини і до випуску та реалізації готової продукції. В результаті сформувалися вертикальні об'єднання, внаслідок чого на ринках стали конкурувати виробники готової продукції, тобто продукції диверсифікованої. Для таких ринків важлива конкуренція якості. Саме вона змушує виробників удосконалювати продукцію, що випускається, а також техніку, технологію, сировину, організацію, підвищувати кваліфікацію персоналу, поліпшувати збут і т. д. Все це вимагає значних інвестицій. Великі фірми, що здійснюють масове виробництво, мають для

цього необхідні ресурси. Вони постійно фінансують НДДКР, без чого ризикують відстати від конкурентів, втратити свої позиції на ринку. Дослідження цих виробників носять, як правило, поліпшувачий характер, тобто народжуються як наслідок конкурентної боротьби між компаніями, які діють в одній і тій же галузі. Поширення таких інновацій пов'язано з провідною роллю попиту порівняно з пропозицією. Ринок легко сприймає такі новації, тому що менш досконалі аналоги таких продуктів, нових тільки в якійсь мірі, вже його завоювали. Дослідження не поліпшувачого, а проривного характеру, спрямованого на освоєння принципово нового, такі фірми ведуть не як правило, а як виняток. Фінансування проривних інновацій в новій для себе сфері великі виробники здійснюють у тому випадку, коли їх наукові відділи, займаючись профільними для себе дослідженнями, виходять на щось принципово нове, доведення якого до ринкового етапу обіцяє фірмі успіх. Проривними інноваціями в новій для себе сфері великі виробники можуть займатися ще й тоді, коли потенціал зростання ринку близький до вичерпання і фірмі буде загрозовувати небезпека фінансових втрат.

По-іншому поведуться на ринку фірми-новатори технічного прогресу. Їх спеціалізацією є радикальні, проривні інновації. Як правило, вони унікальні. Такі винаходи істотно змінюють технології, однак завоювання ринку для них є складною проблемою. Шлях від відкриття нового принципу до його комерціалізації триває роками, іноді — десятиліттями. Принципові інновації народжують нові галузі та призводять до краху старі, в результаті змінюється галузева структура економіки. Головну роль у цьому типі інновацій відіграє пропозиція.

У фірм, зайнятих радикальними інноваціями, завжди є доринковий етап, пов'язаний з відпрацюванням ідей, її перевіркою, створенням зразкового екземпляру. Протягом цього періоду для творців проривних інновацій важливо апробувати ідею, почути відгуки, провести досліди та експерименти, для яких потрібна відповідна інфраструктура. Як правило, дрібним фірмам створення такої інфраструктури недоступно. Тим часом фірми-новатори технічного прогресу — це часто ентузіасти ідей, які просувають її власними зусиллями і зусиллями одноподумців. Створювати інфраструктуру для ведення власних НДДКР такі фірми не можуть. Виходом з цього положення є створення технопарків. Однак створення технопарків — досить витратне інвестування, нераціональне лише для однієї-двох або декількох фірм. Для того щоб інвестиції в технопарки були економічно ефективними, по-

слугами технопарків повинні користуватися багато фірм. Отже, для створення технопарків необхідні як мінімум кластери фірм-новаторів технічного прогресу, а в кращому випадку — кластери різних фірм, які проводять наукові дослідження. Далі, після того як фірми-новатори технічного прогресу виведуть на ринок свій інноваційний продукт, необхідно розгорнути його виробництво. Радикальні інновації стають ефективними тільки при розгортанні масового виробництва. Цю задачу вирішують або самі фірми-новатори, якщо зможуть організувати фінансування масового виробництва свого продукту, або великі фірми, які бачать перспективи в просуванні на ринок даного продукту та вирішують організувати його масове виробництво¹⁵.

У цьому випадку велику роль відіграє венчурний капітал, який насамперед формується для фінансування нових інноваційних компаній, інвестиції в які пов'язані з високим ступенем ризику. Ця форма капіталу, що виникла у другій половині 40-х років XX століття, стала найбільш ефективною формою фінансування проривних інновацій, забезпечила високі темпи зростання піонерного бізнесу. Найбільш розвинута ця форма у країнах, яким властиві високі темпи науково-технічного прогресу.

Таким чином, характеризуючи НТР як етап у розвитку другої хвилі індустріалізації, можна відзначити, що і цьому етапу властиві як зовнішні прояви змін в продуктивних силах суспільства, видимі на поверхні явища, так і внутрішні, сутнісні зміни, приховані від поверхневого погляду. Ці внутрішні сутнісні зміни знову, як і в першій промисловій революції, пов'язані з інститутами розвитку. Найважливіші інституційні складові НТР є, власне, і її причинами. До них відносяться, насамперед, зміни в характері формування великих виробників. Такими стали вертикально інтегровані фірми, конкуруючі на ринках готового, а не проміжного продукту. Не менш важливою причиною здійснення НТР є розвиток сектора фірм-новаторів технічного прогресу, формування кластерів таких фірм і створення для них дослідницької інфраструктури у формі технопарків, а також відповідних форм фінансування.

При такому трактуванні суті і причин науково-технічної революції цілком логічно трактувати інформаційну революцію не як самостійний, окремий процес у розвитку продуктивних сил суспільства, а всього лише в якості однієї зі сторін НТР. Інформаційну революцію пов'язують з формуванням та бурхливим розвитком особливої галузі економіки — інформаційної індустрії. Дана галузь включає три під-

розділи: виробництво комп'ютерів і програмного забезпечення, їх обслуговування; зв'язок, включаючи супутниковий, телефонію, радіо, кабельне телебачення; інформаційне наповнення галузі, яку охоплює видавнича справа, інформаційні послуги, індустрія розваг. У галузях інформаційної індустрії зв'язок виробництва з наукою такий же, як і в інших високотехнологічних галузях. Немає ніяких економічних підстав вважати, що фактори виробництва та мотиви діяльності тут особливі і що вони відрізняються від усіх інших галузей. Здійснення інформаційної революції та розвиток групи галузей сфери інформаційних технологій цілком відповідає описаній вище логіці змін в типах фірм і характері конкуренції.

Сказане дозволяє зробити деякі проміжні висновки. Певні проблеми розвитку, які вирішуються в період другої хвилі індустріалізації, в умовах сучасної української економіки ще не вирішені. Вітчизняні великі виробники є, як правило, горизонтально інтегрованими об'єднаннями, тобто знаходяться на рівні, який був властивий початковому етапу другої промислової революції. Сектор фірм-новаторів технічного прогресу як серія особливих кластерів, для яких створена дослідницька інфраструктура та відповідне фінансування, також ще перебуває на початкових стадіях формування.

У новому тисячолітті досить виразними стають зміни в матеріальних основах виробництва, що виходять за рамки другої хвилі індустріалізації. Все більше прихильників трактують такі зміни як третю промислову революцію. Серед рис, пов'язаних з розвитком продуктивних сил, головною вважають радикальну зміну не просто основних ключових технологій, але і самих принципів їх побудови. Знову, як і в попередніх хвилях промислового розвитку, зміни торкаються промисловості, енергетики, транспорту, зв'язку та повсякденного життя людей.

Зміни, які вже відбуваються в розвинених країнах, характеризуються широким застосуванням адитивних технологій. Впровадження таких технологій супроводжується переходом на небачені раніше композитні матеріали. В результаті істотно зменшуються потреби виробництва в сировині та енергії. Справжні дива відбуваються в біотехнологіях. Розширюється «зелена енергетика», тобто перехід на відновлювані джерела енергії. Розширюється використання водневої технології у промисловості та транспорті. І знову зміни в галузевій структурі економіки супроводжуються змінами в сфері інститутів розвитку. Таким новим і перспективним інститутом дослідники вва-

жають розподілене виробництво. Мова йде про створення невеликих фірм, які завдяки адитивним технологіям зможуть взаємодіяти та одночасно конкурувати з гігантськими корпораціями. Перспективною формою визнають і краудсорсінг, тобто розподілені по всій планеті мережі людей, що беруть участь у виробництві того чи іншого продукту. Майже всі, хто зайнятий у високотехнологічному бізнесі, прогнозують настання ери міні- і мікровиробництв. Лідери процесу роботизації виробництва — США та Японія — оголосили про початок масового виробництва міні- і мікророботизованих заводів. Характерною відмінною рисою нової індустріалізації стає зміщення зусиль зі створення товару на фазу проектування, а також на фазу просування товару до споживача. Зі зміною структури економіки зміниться і структура потреб суспільства. Найважливішою частиною цих змін дослідники називають потребу в екологічно збалансованому виробництві. Точками зростання в перспективі дослідники називають виробництво продуктів та технологій, що забезпечують енергозбереження, очищення води, повітря, ґрунту. Розробка нових джерел енергії, створення нових видів транспорту, систем комунікацій знаходяться в центрі уваги не тільки науковців, а і керівників держав, урядів розвинених країн, низки країн наздоганяючого типу росту.

Виграють у конкурентній боротьбі ті виробники, економіки та країни, які встигають своєчасно підготуватися до майбутніх змін. Найважливішою частиною такої підготовки має бути знання того, як швидко поставити нові перспективні напрями розвитку науки і технологій на економічні рейки. Для цього необхідний клас підприємств, готових діяти в нових умовах. Американські дослідники, наприклад, вважають, що таких фахівців необхідно навчати. Навчання основам створення бізнесу, управління дозволяє підготувати широкий клас малих підприємств, який потрібен розподіленому виробництву. Для його розвитку в нових умовах необхідне подальше спрощення процесу створення та розповсюдження бізнесу, зниження державних бар'єрів, які заважають створенню нових фірм.

У третю промислову революцію цілком логічно почала інтегруватися в самі останні роки хвиля нової індустріалізації розвинених країн. Мова йде про повернення промисловості з Китаю, інших країн Азії в розвинені країни Європи і в США. Але це не повернення старих заводів. Інтенсивно розгорнувся процес створення в розвинених країнах нового виробництва, яке асимілює новітні технології і яке оснащене промисловими роботами і маніпуляторами. Основна робота та-

кого підприємства відбувається не в цехах, а в офісах, лабораторіях і виконують її інженери, технологи, програмісти. А в безлюдних цехах діють автомати, промислові роботи, які створюють продукти на основі заданої ним програми. В результаті дешева робоча сила, дешева сировина перестають бути конкурентними перевагами країни. Разом з цим зростає ймовірність зниження попиту на традиційну продукцію видобувних галузей. Нова хвиля індустріалізації, на думку дослідників, охопить весь світ, але позитивними її результатами скористаються тільки ті країни, економіки яких встигнуть адаптуватися до вже проявлених тенденцій розвитку.

Зміна технологічних та інституційних основ виробництва в процесі нової хвилі індустріалізації вплине і на вітчизняну економіку. Розуміння об'єктивного характеру змін повинно бути основою економічної політики держави. В даний час велику частину українського ВВП виробляють великі компанії. Використовують вони традиційні види сировини і виробляють стандартизовану продукцію кількох галузей металургії, хімії, видобутку і збагачення руди. Продаж цих товарів на світовому ринку забезпечує країну валютою, за яку на світовому ж ринку купуються технічно складні товари, необхідні вітчизняній економіці і споживачам. На перший погляд світовий ринок забезпечує еквівалентність обміну. Однак необхідно враховувати суттєві обставини, які вказують на те, що і при еквівалентності обміну, хтось у цьому процесі виграє, а хтось програє. Мова йде про специфіку конкуренції на тому чи іншому ринку. Відомо, що конкуренція на ринках стандартизованої продукції має ціновий характер, тобто для виграшу в ціні виробник повинен вдосконалювати не продукт, а технологію його виробництва, що вимагає великих інвестицій і зупинки підприємства для його технічного переозброєння. Таке поєднання економічно складних обставин обумовлює можливість існування досить консервативного і навіть застарілого виробництва в названих сегментах ринку. На відміну від стандартизованої продукції, випуск диверсифікованої продукції вимагає постійних змін та вдосконалення перш за все самої продукції. Випуск технічно складної продукції, а тим більше — високотехнологічної, включає виробників в нецінову конкуренцію, яка націлює їх на постійні інновації. В результаті на світовому ринку здійснюється обмін стандартизованої продукції з відносно стабільними цінами на постійно оновлювану диверсифіковану продукцію, в ціні якій є інтелектуальна рента. В такому обміні програш виробників стандартизованої продукції стає цілком очевид-

ним. Пов'язаний він зі швидким моральним старінням високотехнологічної продукції, а також втратою нею вартості задовго до закінчення нормативного терміну її служби. В результаті валютної виручки експортера стандартизованої продукції не вистачає на закупівлю всіх необхідних товарів. Ця обставина змушує ставити питання про політику імпортозаміщення як найбільш просте та очевидне вирішення проблеми.

Прихильники ідеї імпортозаміщення вважають, що воно дозволяє змінити структуру вітчизняної економіки, відмовитися від сировинного експорту. Разом з тим політика імпортозаміщення орієнтує виробників на продукцію, яка вже існує на світовому ринку. Відтворення такої продукції в країні-реципієнті вимагає часу для розгортання виробництва, підготовки персоналу. За цей час творці даної продукції встигнуть її модернізувати, або навіть відмовитися від неї заради просування на ринок нової продукції. Роблячи ставку на імпортозаміщення, країна прирікає себе на вічну гонку за лідером і на вічне відставання від нього. Крім цього, така економіка виявляється ізольованою від світового ринку, внаслідок цього вона орієнтується на власні потреби та ресурси і не порівнює свою продукцію зі світовими аналогами, що таїть у собі небезпеку провінціалізму, відкриття вже відомого, все більшого і більшого відставання від лідерів.

Таким чином, на кожному етапі процесу індустріалізації вирішуються як техніко-технологічні завдання, так і інституційні. Найважливіші інституційні досягнення процесу індустріалізації — це створення інститутів розвитку. Стосовно до економіки України можна цілком обґрунтовано стверджувати, що найважливіший інститут першої промислової революції — система вільного підприємництва — ще чекає свого втілення. Серцевиною цього інституту є заявний (повідомний) принцип реєстрації фірми, який поширений у розвинених країнах, на відміну від дозвільного, властивого багатьом країнам, які відстали у своєму розвитку від лідерів світової економіки.

Не завершена перша промислова революція і в сенсі створення високого і постійно зростаючого сукупного попиту. У частині споживчого попиту важливий рівень доходів покупців, рівень заробітної плати та максимальне залучення працездатного населення у суспільне виробництво. З цієї точки зору для української економіки актуальна орієнтація не тільки на високотехнологічні галузі виробництва, які властиві другій, і тим більше третій хвилі індустріалізації. Не меншого значення мають і цілком традиційні галузі, що забезпечують зайня-

тість і дохід, заробітну плату виробникам. До таких галузей, які мають значні перспективи для розвитку, відносяться житлове будівництво, будівництво сучасних автомобільних доріг, у тому числі швидкісних, виробництво екологічно чистих (органічних) сільськогосподарських продуктів, затребуваних на світовому ринку. Орієнтація на розвиток таких виробництв також може збільшити зайнятість при мінімальних інвестиціях, що є надзвичайно важливим в умовах змінення ринку праці під впливом нової хвилі індустріалізації.

В інституційній структурі економіки України залишаються не-вирішеними і деякі інституційні завдання другої промислової революції. Відноситься це як до створення вертикально інтегрованих виробництв, так і до фірм-новаторів технічного прогресу, а також необхідної інфраструктури для їхнього ефективного функціонування. На відміну від завдань першої хвилі індустріалізації, які цілком можуть бути вирішені за рахунок мобілізації наявного економічного потенціалу, за рахунок власного фінансування зацікавленими виробниками і споживачами, завдання другої хвилі індустріалізації вимагають для свого рішення незрівнянно більших ресурсів. Вирішення цих завдань не обмежується фінансуванням, воно вимагає розробки цільових програм щодо створення необхідних кластерів в тих видах виробництв, які мають конкурентні переваги на світовому ринку.

Особливою проблемою є своєчасна адаптація до викликів, зроблених третьою промисловою революцією. Втілення в життя новітніх досягнень науково-технічного прогресу виявиться неможливим без інститутів розвитку, створених у період першої та другої хвиль індустріалізації, а також без комплексних державних програм підтримки та розвитку новаторського виробництва.

4.2. ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ЯК ТРИВАЛИЙ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС: СУТНІСТЬ ТА РУШІЙНІ СИЛИ

4.2.1. Зміни в економіці та суспільстві у процесі індустріалізації та їх відображення у комплексних соціально-економічних теоріях

Промисловий капітал, будучи потужною соціальною силою, постійно змінює економіку, відповідно, і суспільство. Зростання добробуту широких верств населення, поліпшення умов життя і праці, пов'язане з розвитком матеріального виробництва, знайшло своє ви-

дображення в теоріях, які трактують сучасне суспільство як індустріальне. Поряд з ними з другої половини XX століття стали розвиватися теорії, автори яких вважають, що сучасне суспільство вийшло за межі індустріалізму. Не втручаючись у сферу спеціальних досліджень соціології, тим не менше, проблеми, які стосуються економіки як основи життя суспільства, потребують прояснення. Перш за все необхідно зрозуміти, чи втрачає промисловий капітал своє значення при трансформації суспільства у постіндустріальному напрямку. Інакше кажучи, що змінюється в економіці, який капітал виконує соціальну функцію виробництва матеріальних благ, необхідних для життя людини і суспільства, що змінюється у продуктивних силах суспільства.

У розвитку суспільства дослідники, як правило, виділяють три послідовні стадії: аграрну, індустріальну, постіндустріальну. Щодо змісту перших двох стадій розбіжностей в середовищі дослідників немає. Щодо етапу, наступного за індустріальним, думки розділилися. Найчастіше його вважають постіндустріальним. Прагнення висловити особливість суспільства, що приходить на зміну індустріальному в умовах безперервних змін, призвело до таких метафоричних його визначень, як постбуржуазне суспільство, посткапіталістичне, постмодерністське, постцивілізаційне, постекономічне, пост-масконсьюмерне, постісторичне і інших визначень з приставкою «пост». Більшість з цих епітетів покликані гіперболізувати деякі зміни, що відбуваються на сучасному етапі розвитку індустріального суспільства і віднести їх на рахунок постіндустріалізму. Одночасно робляться спроби не тільки визначити суспільство як стадію, наступну за будь-якої попередньою стадією (постіндустріальне), але і дати змістовне визначення цієї стадії, виходячи з її головної сутнісної риси. Так виникли визначення: інформаційне суспільство, сервісне, суспільство знань, суспільство загального добробуту, суспільство достатку та ін. Початок дискусії сходить до середини XX століття, коли появились дослідження відомих економістів, соціологів, політологів — Ж. Фурастьє, Р. Арона, Д. Літгейма, Р. Дарендорфа, В. Фукса, А. Етціоні, А. Турена, О. Тоффлера, П. Халмоша, М. Букчина, П. Друкера, Д. Белла, І. Іллича, Й. Масуди. У 70-ті роки в дискусію включилися доповіді Римського клубу прогностичного характеру, що ґрунтуються на розрахунках глобальних обмежень економічного зростання. З цього часу набуває наукову популярність опонуюче трактування змін, що відбуваються у виробництві та суспільстві. Його прихильники схильні трактувати сучасне суспільство як індустріальне, таке, що зміню-

ється, але все ж індустріальне. Таку точку зору підтримують американські економісти та соціологи — Л. Туроу, Д. Гелбрейт, М. Голдман, Ф. Фукуяма, стверджуючи, що сучасне їм виробництво в розвинених країнах залишається індустріальним. Таке розуміння сенсу сучасного суспільства і економіки не втрачає своєї актуальності. Думки розділилися і в середовищі пострадянських дослідників. Так, ідею постіндустріалізму, голосно заявлену на пострадянському просторі на початку 90-х років XX століття В. Л. Іноземцевим, підтримали А. Чухно, С. Єрохін, Ю. Васильчук, Л. Демидова та ін. Одночасно ідею постіндустріалізму критикували Я. Певзнер, С. Мочерний, І. Левяш та ін. Слідом за критикою концепції постіндустріалізму стали завойовувати популярність ідеї нової індустріалізації. Прихильниками такого трактування сучасного виробництва і суспільства стали: С. Губанов, А. Амоша, О. Білорус, А. Голубович, А. Задоя, В. Ивантер, А. Идрисов, А. Козенко, М. Леонтьєв, С. Любимцева, А. Мартинов, С. Надель, В. Прушківська, Б. Титов, Ю. Чуприн, М. Шпігель та ін. В останні роки з'явилися нові трактування змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, зокрема, дослідники доводять, що воно переживає третю промислову революцію. Таку точку зору підтримують не лише науковці, а й політики багатьох країн, орієнтуючи економічну політику своїх держав на врахування цього процесу. Таким чином, хоча автори у своїх дослідженнях відштовхуються від одного і того ж об'єкта — індустріального суспільства, їхні уявлення про те, які зміни в ньому відбуваються і яке суспільство приходить йому на зміну, істотно різняться. Тим часом розуміння змісту змін, що відбуваються в матеріальних основах виробництва, їх об'єктивної природи необхідно для розробки ефективної економічної політики, спрямованої на адаптацію до сучасних тенденцій економічного розвитку.

В усіх зазначених підходах немає чіткої відповіді відносно того, що змінюється при переростанні суспільством стадії індустріалізму — сутнісна визначеність економіки, або у межах незмінної суті змінюються другорядні характеристики. Для розуміння сутності економіки необхідно охарактеризувати її висхідне й основне економічні відносини, тобто відносини, що визначають структуру суспільного виробництва.

Щодо соціально-економічної визначеності сучасного західного суспільства поширені два розуміння:

1. Сучасне західне суспільство далеко пішло від капіталізму, це постіндустріальне, постеконімічне суспільство¹⁶.

2. Сучасне західне суспільство продовжує бути капіталістичним, причому до класичних протиріч капіталізму додалися нові, народжені розвитком виробництва і суспільства¹⁷.

Визначення сутності сучасного суспільства тим чи іншим дослідником залежить від того, яка методологія лежить в основі його дослідження. Цілісне уявлення про суспільство досить складно сформулювати, трактуючи його як сукупність блоків або навіть підсистем — економіки, політики, права, науки і т. д. Завдання створення цілісної наукової системим економіки краще виконує генетичний метод, визначаючи його суть і форми. Генетичний підхід до дослідження економіки передбачає виявлення її системоутворюючої основи, свого роду генетичного коду, з якого виростає вся система суспільних відносин, тобто саме суспільство. Визначень сучасного суспільства досить багато. Постіндустріальне — одне з них і, мабуть, найбільш поширене, яке придбало характер штампу, всіма впізнаваного символу. При цьому визначити зміст цього поняття не так вже й просто. Воно увійшло в науковий обіг як характеристика суспільства, що йде на зміну індустріальному суспільству. З'ясування змісту цих понять, зв'язку і відмінності між ними, дозволить виявити і сутність сучасної економіки.

Ідея трактування суспільства як індустріального сходиться до творів А. де Сен-Сімона. Історію суспільства він розглядав як розвиток, який виражається в послідовній зміні етапів, як рух від раннього етапу до рабства, потім — до феодалізму. У феодалізмі Сен-Сімон побачив зародження і розвиток індустрії, боротьбу між класом індустріалів, до якого він відносив підприємців сфери виробництва та обігу, робітників і вчених, з класом феодалів. Результатом цієї боротьби стає формування нової системи — промислово-наукової, спрямованої на виробництво корисних речей. Призначення наук, мистецтв і ремесел Сен-Сімон бачив у задоволенні різноманітних потреб людей. Він вважав, кажучи мовою сучасної економічної теорії, що представники мистецтва, науки і промисловості зможуть забезпечити підвищення ефективності суспільного виробництва і якості життя всього суспільства.

Основою нового суспільного ладу Сен-Сімон вважав велику промисловість, приватну власність, вільне підприємництво. При цьому він бачив, що економічна свобода веде до анархії виробництва, тому вважав, що велика промисловість повинна управлятися з єдиного центру і працювати за єдиним планом. Розробляти і обґрунтовувати плани виробництва та розподілу продуктів в такому суспільстві бу-

дуть вчені, а управляти виробництвом — промисловці (індустріали), що мають великий досвід організації та управління виробництвом. Реалізовувати намічені плани будуть трудящі. Однією з базисних конструкцій цього суспільства є наука як складова частина індустрії і вчені як іманентна частина класу індустріалів. Нічого подібного не було в попередні епохи. Таким чином, Сен-Сімон ще в першій чверті XIX століття визначив істотні риси індустріального суспільства, відзначив роль індустрії як провідного сектора економіки, значення науки та наукових працівників для виробництва, важливість промислового капіталу і продуктивної праці, планування, ефективності в управлінні. У цій системі наука є іманентною складовою частиною, невід'ємною рисою індустріального суспільства. На думку Сен-Сімона, саме на базі науки й функціонує індустріальне суспільство.

Ідея індустріального суспільства народжувалася як соціально-економічна інтерпретація суспільства, що не зводиться тільки до продуктивних сил. У творах Сен-Сімона демонструється розуміння суспільства в цілому, холістичний, цілісний погляд на суспільство. Виробництво для творця концепції індустріального суспільства не просто іманентна частина суспільства, його блок чи підсистема, а, кажучи мовою сучасної економічної теорії, системоутворююча основа. Зміна виробництва одночасно розглядається і як зміна суспільства. Теорія індустріального суспільства А. Сен-Сімона — це одночасно філософська, політекономічна і соціологічна концепція.

Такий же підхід до дослідження виробництва і суспільства у К. Маркса, соціологічна доктрина якого сформувалася як результат цілісного погляду на суспільство. К. Маркс пов'язував становлення суспільства, що приходить на зміну феодалізму, з формуванням найманої праці, завдяки чому товарне виробництво набуває загального характеру. Наймана праця стає головною соціально-економічною формою праці. Продуктивні сили суспільства отримують соціально-економічну форму капіталу. Основною формою капіталу стає промисловий капітал. Формування нової форми капіталу — промислового капіталу і його нагромадження призвели до утвердження та розвитку капіталізму. Осмислення капіталізму в марксистській доктрині є багатостороннім, комплексним, що обумовлено особливим характером марксистського уявлення про суспільство: філософія, економіка і політика в ньому невіддільні один від одного.

Ключова теза цілісного розуміння суспільства полягає в тому, що економічні відносини утворюють єдину систему, всі елементи якої

тісно пов'язані один з одним і кожен елемент цієї системи обумовлений усіма іншими і, в свою чергу, передбачає їх. У цій системі розрізняють відносини глибинні, що виражають докорінну сутність економіки, і відносини похідні.

Особливе місце в системі виробничих відносин належить відношенню, яке визначає спосіб алокації ресурсів. Людина завжди для задоволення своїх потреб повинна виміряти як потреби, так і ресурси, а потім розподілити свій час та наявні ресурси між різними видами праці. Якщо розглядати ізольовану людину, наприклад Робінзона, то йому зробити це відносно просто, бо свої потреби і ресурси він знає і може вимірювати безпосередньо в кілограмах, метрах, годинах і інших натурально-речових показниках. Однак коли мова йде не про ізольовану людину, а про суспільство, тобто не про простий процесі праці, а про суспільний процес виробництва, виявити і виміряти потреби та ресурси в натурально-речових показниках неможливо. Тим не менш виявити і виміряти і потреби та ресурси необхідно, інакше неможливо пристосувати обсяг і структуру суспільного виробництва до обсягу і структури суспільних потреб. В умовах реально існуючого суспільного виробництва специфічною соціальною формою виявлення та вимірювання суспільних потреб та ресурсів і алокації ресурсів є товарне відношення. Саме це відношення і є висхідним відношенням капіталізму, характерним для нього економічним механізмом ув'язки виробництва і споживання. Для розуміння системи економічних відносин, окрім характеристики зв'язку виробництва і споживання, необхідно охарактеризувати суспільний спосіб з'єднання безпосереднього виробника із засобами виробництва. Це відношення відображає специфіку системи економічних відносин, її відмінність від усіх інших, і завдяки цьому має статус основного відношення. Відносно капіталізму істотною характеристикою його системи економічних відносин є наймана праця, товарний характер робочої сили. Визначення висхідного і основного економічних відносин дозволяє виявити субординацію в системі економічних відносин. Висхідне і основне економічні відносини конституують системоутворюючу основу економіки. Саме вони визначають, чим одна економічна система відрізняється від іншої. Цим обумовлена принципова важливість знаходження в кожній конкретній системі економічних відносин висхідного і основного відносин, відокремлення їх від похідних відносин. До тих пір, поки вони не зміняться, система відносин зберігає свою сутність, хоча при цьому похідні відносини можуть

модифікуватися. Соціально-економічна система, яка в абстрактному вигляді представлена як товарне виробництво, причому як таке товарне виробництво, при якому робоча сила стала товаром, є капіталістичною.

Трактування суспільства як капіталістичного не заперечує його трактування як індустріального. Концепцію індустріалізму розробляли автори, які прагнули цілісно, комплексно осмислити суспільство. Можливо, тому багато положень, що висловлені дослідженнями суспільства як індустріального, корелюють з тим розумінням капіталізму, яке обґрунтовано класичною політичною економією, доповнюють його, розвивають, уточнюють, адаптують до нових умов.

Сучасний варіант теорії індустріального суспільства формується у середині ХХ століття. У 40-х роках П. Дракер опублікував ряд творів, у яких обґрунтовував нову версію концепції індустріального суспільства¹⁸. На його думку, воно сформувалося тільки у ХХ столітті. ХІХ століттю було властиве лише передіндустріальне суспільство. Центром індустріального суспільства П. Дракер вважав великі промислові підприємства, які здійснюють масове виробництво і які сформовані на основі акціонерного капіталу, тобто корпорації.

Головним соціальним наслідком масового виробництва, за П. Дракером, є відділення робітника від засобів виробництва і виробленого продукту. При цьому характер власності не має значення. Відокремлює робітника від продукту і засобів виробництва сам процес масового виробництва. Механізм такого відділення пов'язаний зі спеціалізацією та інтеграцією робіт, коли за окремими працівниками закріплюються виробничі операції, кожна з яких є лише часткою сукупного виробничого процесу в даному виробничому ланцюжці, а вироблений продукт є результатом спільної праці колективного працівника. Звідси висновок: виробляє не індивідуальний працівник, а колективний, або організація в цілому. Розуміння П. Дракером механізму відділення працівника від засобів виробництва і виробленого продукту таке ж, як і у К. Маркса. Однак для К. Маркса цей механізм соціально детермінований, тобто детермінований характером економічних відносин, відносинами приватної власності. Для П. Дракера на перший план виступають зміни в продуктивних силах суспільства, технологічний спосіб виробництва. Масове виробництво в умовах, коли виробником є організація (юридична особа) неминує відокремлює працівника від засобів виробництва і виробленого продукту. Перехід до масового виробництва, що характеризується вузькою

спеціалізацією і доповнює її інтеграцією різних робіт, П. Дракер розцінював як перехід від традиційного суспільства до індустріального. У традиційному суспільстві люди могли виробляти продукти самостійно, тобто виробником міг бути індивід. Очевидно, що таке можливо лише в умовах натурального господарства і простого товарного виробництва. В індустріальному суспільстві продуктивна організація, а не індивід. Це стає іманентною рисою великого товарного виробництва.

Ані товарне виробництво, ані найману працю як сутнісні характеристики капіталізму теорія індустріального суспільства П. Дракера не заперечує. На додаток до них вона включає в теоретичну модель виробництва і суспільства таке важливе явище, як управління виробництвом, яке здійснює найманий персонал. Таке уточнення робить цю модель більш конкретною, такою, яка віддзеркалює зміни, що відбуваються у виробництві. Відділення капіталу-функції від капіталу-власності і, відповідно, капіталіста від підприємця на ранніх етапах розвитку капіталізму носило персоніфікований характер, а з переходом до корпоративного виробництва набуло деперсоніфікованого характеру, коли капітал-власність представлений асоційованим капіталістом (акціонерами), а капітал-функція представлений асоційованим підприємцем — найманими управлінцями. Економічні мотиви діяльності найманих управлінців, їх відносини з працею і капіталом є проблемою економічних відносин у нових умовах — умовах корпоративного (акціонерного) виробництва. Теорія індустріального суспільства П. Дракера, будучи соціально-економічною теорією, характеризує одночасно суспільне виробництво в умовах поширення корпоративної форми, і суспільство у цілому, його соціально-класову структуру. При цьому зміни в суспільстві виявляються похідними від змін у виробництві, тобто економічно детермінованими.

Пізніше П. Дракер розвив свої погляди на еволюцію суспільства під впливом змін у виробництві. Він вважав, що деякі найбільш розвинуті країни, перш за все США, вже вступили в посткапіталізм, тобто систему виробництва, де капітал належить не одній людині або сім'ї, а організаціям, таким як страхові компанії, банки і таке інше. Через це звичайні громадяни стають віртуальними власниками великих американських підприємств. У цьому він бачив специфічне подолання капіталізму, без руйнування його продуктивних сил. П. Дракер вважав, що післякапіталістичне суспільство стане суспільством організацій¹⁹.

Розвитком концепції індустріального суспільства можна вважати ідею французького соціолога Ж. Фурастьє про технічний прогрес, який змінює економіку і суспільство в цілому, забезпечуючи значне підвищення рівня життя і вирівнювання доходів всіх верств населення. Технічний прогрес вирішує не тільки економічні, але й соціальні проблеми, що робить непотрібною соціальну революцію. Таким чином, до основних характерних рис індустріального суспільства додався технічний прогрес. Не можна сказати, що це нова ідея для політичної економії. У її традиціях — розглядати суспільне виробництво з урахуванням технічного прогресу. Однак за технічним прогресом не проглядалася функція примирення класових протиріч. Побачити в ньому засіб вирішення соціальних проблем вдалося лише в середині ХХ століття, коли економічне зростання призвело до підвищення рівня життя всіх верств населення.

Подальшим розвитком теорії індустріального суспільства стала концепція У. Ростоу²⁰, який головну силу, що перетворює суспільство, бачив у нагромадженні капіталу. Перехід від однієї стадії розвитку економіки до іншої зв'язувався ним зі зростанням продуктивності праці та збільшенням норми нагромадження. У теорії У. Ростоу традиційне суспільство засноване на пануванні сільського господарства і низькому рівні продуктивності праці, коли немає матеріального надлишку для накопичення капіталу. Таке розуміння відносить до традиційного суспільства тривалий період від виникнення людського суспільства і до кінця XVII століття, не виділяючи в ньому окремі епохи. Перехідне суспільство характеризується змінами в економіці, пов'язаними з появою нового типу підприємливих людей, які, прагнучи до прибутку, спрямовують свої зусилля на мобілізацію заощаджень. З'являються банки. Зростають обсяги інвестицій. Розширюється внутрішня і зовнішня торгівля. З'являються сучасні промислові підприємства, які використовують нові методи ведення виробництва. Потім йде стадія ривка (або підйому), яка характеризується швидким зростанням нових галузей промисловості, поширенням нової техніки у промисловості, у сільському господарстві, розвитком галузей виробничої інфраструктури (дороги, транспортні споруди тощо), зростанням нового класу підприємців, і, нарешті, розгортається промислова революція, яка радикально змінює методи виробництва. Відбулися відмічені зміни в результаті істотного зростання заощаджень та інвестицій. Спочатку норма накопичення була на рівні 5 % національного доходу, промислова революція підвищила її до 10 %. У періодизації У. Ростоу

стадія ривка (підйому) зайняла в Англії приблизно два останні десятиліття XVIII ст., у Франції і США — кілька десятиріч перед 1860 р., в Росії і Канаді — чверть століття, що передують 1914 р., в Індії та Китаї — 50-ті роки XX століття. Стимули для зльоту У. Ростоу бачив у технології і політиці, в тому, що політична влада перейшла до осіб, які надавали першорядне значення модернізації економіки.

По відношенню до четвертої стадії економічного розвитку суспільства У. Ростоу застосовував поняття «індустріальне суспільство». Індустріальне суспільство в його трактуванні — це достатньо тривалий період постійного, хоч і нестійкого економічного росту і розповсюдження сучасної технології на усі галузі та сфери господарської діяльності. Інвестиції становлять 10–20 % національного доходу, що призводить до перевищення темпами зростання виробництва темпів зростання населення. Прискорено ростуть нові галузі промисловості, старі вдосконалюються, що змінює вигляд економіки. Технологічну зрілість У. Ростоу характеризував як добре розвинене індустріальне суспільство, коли суспільство ефективно застосовує нові технології до основної маси своїх ресурсів.

У концепції У. Ростоу індустріальне суспільство починається в Англії з початку XIX ст., у інших нині розвинутих країнах — декілька пізніше. Стадія індустріального суспільства триває аж до досягнення технологічної зрілості. Як умовні дати її досягнення У. Ростоу назвав для Англії 1850 р., для США — 1900 р., для решти нині розвинутих країн — першу половину XX століття. Проте У. Ростоу вважав, що досягнення зрілості саме по собі ще не означає негайний перехід до наступної, п'ятої стадії економічного зростання, тобто стадії масового споживання. Суспільство і після настання зрілості може на більш-менш тривалий період затриматися на четвертій стадії. Досягнувши технологічної зрілості, суспільство переходить на п'яту стадію — масового споживання, коли виробничий потенціал нації працює переважно на споживача, а провідним сектором економіки стають галузі, що виробляють предмети тривалого користування. На цьому етапі розвитку увага суспільства переміщується від пропозиції до попиту, від проблем виробництва до проблем споживання і благоденства в самому широкому сенсі. Зі зростанням реального доходу на душу населення все більше число людей розширює своє споживання за межі елементарних потреб у продовольстві, одязі, житлі. За таких умов, вважав У. Ростоу, метою суспільства стає задоволення споживчих потреб на все більш високому рівні. Початком п'ятої стадії, тобто ери

високого масового споживання, У. Ростоу вважав для США 1913–1914 рр., а для Західної Європи і Японії — 50-ті роки.

Дещо пізніше, в 70-ті роки, У. Ростоу виступив з концепцією нової, шостої стадії росту — стадії пошуку якості життя, в якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

У. Ростоу розмежовував стадії на основі врахування низки ознак: ступеня розвитку техніки, галузевої структури економіки, питомої ваги інвестицій в національному доході, характеру споживання. Його концепція збагачує теорію індустріального суспільства врахуванням норми нагромадження і визначає її величину на рівні 10–20 % національного доходу, звертає увагу на прискорену зміну галузевої структури економіки і технологій. У теорії У. Ростоу стадія зростання, наступна за індустріальним суспільством (етапом технологічної зрілості), є ерою масового споживання, в якій індустрія свого значення не втрачає, змінюється лише її галузева структура у бік зростання питомої ваги галузей, що виробляють предмети тривалого користування.

Деякі дослідники теоретичні положення та методологію дослідження У. Ростоу застосовують до аналізу пострадянської економіки²¹.

У 60-ті роки ХХ століття було запропоновано нове розуміння індустріального суспільства. Французький філософ, соціолог, політолог Раймон Арон вважав розподіл економічного розвитку суспільства на п'ять стадій недостатньо аргументованим. Його заперечення викликало і поняття «традиційне суспільство», що охоплює всі економічно слаборозвинені суспільства, що робить це поняття розмитим і малоінформативним. Р. Арон вважав, що перш ніж визначати стадії економічного розвитку суспільства, необхідно визначити природу індустріального суспільства, до якого ведуть ці стадії. Свою інтерпретацію ідеї індустріального суспільства Р. Арон почав із загального визначення даного поняття і виділення рис, властивих будь-якому індустріальному суспільству, тобто індустріальному суспільству взагалі. Найпростіше визначення індустріального суспільства зводиться до наступного: «Це суспільство, де промисловість, у тому числі і велика промисловість, є найбільш характерною формою виробництва»²². Тому він вважав за необхідне, насамперед, з'ясувати суть індустріальної економіки. Р. Арон виділив п'ять її характерних рис: 1) підприємство повністю відокремлено від сім'ї; 2) на промисловому підприємстві вводиться технологічний розподіл праці; 3) промислове підприємство передбачає накопичення капіталу; 4) здійснюється суворий економічний

розрахунок; 5) є концентрація робітників, яка не залежить від форми власності на засоби виробництва. Р. Арон вважав, що індустріальне суспільство можна характеризувати як наукове. Його мету він бачив у пануванні суспільства над природою і у збільшенні кількості благ, вироблених суспільством для задоволення своїх потреб. Таким чином, Р. Арон, як і всі інші автори, характерними рисами індустріального суспільства вважає велике промислове виробництво, зростання ролі і значення науки в економіці та суспільстві.

Одним з варіантів теорії індустріального суспільства є концепція технологічного суспільства, висунута французьким філософом і соціологом Жаком Еллюлем, який обґрунтовував уявлення про автономність техніки та її панування над суспільством і людиною²³. Техніку Ж. Еллюль трактував як тотальну сукупність методів, до яких вдаються раціонально і які мають абсолютну ефективність (для даної стадії розвитку) в будь-якій області людської діяльності. Ж. Еллюль виділив три головні підрозділи техніки: 1) економічна, підпорядкована виробництву; 2) техніка організації, що охоплює промисловість, комерцію, державу, поліцію, армію; 3) техніка, об'єктом якої є сама людина, що охоплює багато сфер, від охорони здоров'я, освіти і до пропаганди. Ж. Еллюль вважав техніку вирішальним фактором, який зумовив перехід від індивідуального підприємництва до корпоративного, від децентралізованої ліберальної економіки до державно регульованої, від ринкової до планової. Зростаюча дорожня сучасної техніки вимагає великих інвестицій, недоступних окремій особі, що виводить економічну діяльність за межі індивідуальних можливостей. Економіка, яка ґрунтується на індивідуальному підприємстві, на думку Ж. Еллюля, означала б технічний регрес. Технічний прогрес, що вимагає концентрації капіталу, викликає або економіку корпорацій, або державну економіку.

Концепція індустріального суспільства американського дослідника Джона Гелбрейта враховує вирішальні зміни, що відбулися в економіці після другої світової війни: застосування все більш складної і досконалої техніки у сфері матеріального виробництва, зосередження переважної частини виробництва на обмеженому числі промислових корпорацій, керованих технотекторою, корпоративне та державне планування економіки. Дж. Гелбрейт зазначав існування двох сфер економіки, що розрізняються за рівнем розвитку техніки, розмірами підприємств, форм організації виробництва. У сільському господарстві, певної частини роздрібної торгівлі, у сфері послуг пере-

важають індивідуальні власники, обмежено застосовується розвинута техніка і складна організація виробництва. Однак серцевину сучасної економіки складає промисловість. А в промисловості, також як і в галузі зв'язку, на транспорті, в значній частині торгівлі панує невеличке число великих фірм, організованих як акціонерні компанії (корпорації). Саме цю частину економіки Дж. Гелбрейт ототожнював із сучасним індустріальним суспільством. Він називав частину економіки, представлену великими корпораціями, індустріальною системою і вважав її визначальною рисою нового індустріального суспільства²⁴.

Панування великих корпорацій у вирішальних сферах економіки, вважав Дж. Гелбрейт, обумовлено високорозвинутою технікою. Пов'язано це з тим, що для створення технологічно сучасного виробництва, оснащеного потужною, високопродуктивною технікою, необхідні значні інвестиції і технічно високопідготовлені фахівці. Залучити необхідний для сучасного виробництва капітал і мобілізувати робочу силу необхідної кваліфікації взмозі лише великі господарські організації.

Витрати корпорацій на введення нової техніки і ризик, пов'язаний з довгостроковими інвестиціями, можуть бути значно зменшені, якщо держава візьме на себе витрати щодо забезпечення технічного прогресу чи гарантує ринок для продукції, отриманої в результаті застосування передової техніки. Отже, сучасна техніка веде до посилення економічної ролі держави.

У сучасній індустріальній системі корпорації потребують фахівців для управління виробництвом, збутом, фінансами і т. д. Цих людей, що володіють спеціальними знаннями, здібностями, досвідом колективного прийняття рішень, що займають автономне становище в корпораціях і визначають їхні цілі, Дж. Гелбрейт назвав техноструктурою.

Дж. Гелбрейт конкретизує уявлення про прибуток як першорядну мету виробництва стосовно корпорації. Для корпорації важливий не максимальний прибуток, а гарантований його рівень і максимальний темп зростання, необхідні для інвестицій. Економічне зростання, на думку Дж. Гелбрейта, ставиться техноструктурою на перше місце, тому що в сучасних умовах саме воно позитивно оцінюється суспільством і забезпечує репутацію, визнання і шану техноструктури. У корпорації є й другорядні цілі, до яких відноситься технічне вдосконалення виробництва і збільшення норми дивідендів.

Важливою рисою індустріальної системи Дж. Гелбрейт вважав планування. Його він теж виводив із сучасної техніки. Дж. Гелбрейт

зазначав, що великі довгострокові інвестиції, необхідні в умовах складної техніки, змушують корпорацію так організовувати свою діяльність, щоб забезпечити успішний збут своїх товарів. А для цього необхідно планування. Розглядаючи планування як породження техніки, Дж. Гелбрейт вважав його нейтральним по відношенню до економічного і політичного ладу суспільства.

У плануванні, за Дж. Гелбрейтом, можна виділити два аспекти.

По-перше, з точки зору промислової фірми планування тотожне управлінню. Він вважав, що в умовах індустріальної системи, замість того щоб підкорятися ринку, фірма, в силу своїх виробничих можливостей, підпорядковує ринок собі. Ціни, витрати, розміри виробництва, а відповідно, і виручка встановлюються не ринком, а плановою політикою фірми. Метою цієї планової політики може залишатися максимальний прибуток. Але ринок вже більше не визначає і не нав'язує цю мету. Відповідно, і максимізація прибутку не є необхідністю.

По-друге, з політекономічної точки зору планування приходить на зміну ринку, визначаючи, що буде вироблено і спожито і за якими цінами.

В умовах складної технології, великих інвестицій фірма повинна передбачити потреби споживачів не лише на місяці, а й на роки вперед, вона повинна здійснювати контроль над продукцією, яку продає, і над продукцією, яку купує. Вона повинна поставити на місце ринку планування. Однак корпоративне планування не в змозі збалансувати пропозицію і попит, а також стимулювати перетворення заощаджень в інвестиції. Це і зумовлює потребу в державному плануванні, метою якого є підтримка рівноваги між пропозицією і попитом, заощадженнями та інвестиціями.

В індустріальній системі держава здійснює широке втручання в економічне життя суспільства. Вона готує кваліфікованих фахівців для корпорацій, закуповує частину їхньої продукції і регулює сукупний попит, стимулює розвиток техніки. Цілі держави і техноструктури збігаються, їх об'єднують прагнення забезпечити технічний прогрес і найбільший економічний ріст при підтримці стабільності економіки.

Нова індустріальна система Дж. Гелбрейта характеризується павнівним становищем великих корпорацій в економіці, наявністю автономної техноструктури на чолі цих корпорацій і здійсненням корпоративного планування. Іманентною частиною цієї системи є держава, яка здійснює планування в сфері, що знаходиться поза ком-

петенцією корпорацій, і сприяє корпораціям у збуті їхніх товарів, підготовці для них кваліфікованої робочої сили і т. ін.

Таким чином, розглянуте Дж. Гелбрейтом суспільство можна вважати новим лише у порівнянні з індустріальним суспільством початку XIX століття, але не у порівнянні з індустріальним суспільством, що досліджувалося теоретиками у XX столітті.

Теоретики індустріального суспільства відзначали, що такі атрибути економіки, як товарне виробництво, найманий характер праці, виробництво прибутку (висхідне і основне відносини), не змінюються. Виробництво здійснює промисловий капітал, який завдяки концентрації та централізації діє у формі акціонерного капіталу. Великі підприємства, властиві акціонерному капіталу, тобто корпорації, організовані за однаковими принципами як у промисловості, так і на транспорті, у галузі зв'язку, у торгівлі. Наука вбудована у таку індустріальну систему, як невіддільна її частина. У той же час похідні відносини зазнають певних змін. До них відноситься асоційована персоніфікація капіталу-власності і асоційована персоніфікація капіталу-функції. Становлення корпоративного виробництва і формування особливої соціальної страти — найманих управлінців (менеджерів), не знімає питання про товарну форму виробництва, конкуренцію, мотиви виробництва, найману працю. Асоційована форма капіталу-власності не знімає питання про контрольний пакет акцій і його утримувача, про систему участі та про взаємовідносини сфери виробництва і сфери кредиту. Концентрація капіталу і монополізація залишають актуальною проблему державного впливу на економіку.

Теорія індустріального суспільства розширила горизонти розуміння сутності сучасної економіки, але не похитнула уявлення про неї як про економіку, головну роль в якій відіграє промисловий капітал.

Майже одночасно з цими теоріями розробляється погляд на суспільство як таке, що вже переросло стадію індустріалізму і переходить у постіндустріалізм.

Автори, натхненні ідеєю постіндустріального суспільства, не доводять, що промислова експансія вже закінчилася, що промисловий капітал втрачає свою історичну роль. Вони нове суспільство вважали швидше припущенням, інструментом теоретичного аналізу, ніж позначенням реально існуючого соціального ладу. Так, один із творців концепції, Д. Белл, в своїй книзі «Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» пише: «Поняття по-

стіндустріального суспільства є аналітичною конструкцією, а не картиною специфічного або конкретного суспільства. Воно є якоюсь парадигмою, соціальною схемою, що виявляє нові осі соціальної організації і стратифікації в розвиненому західному суспільстві»²⁵. «Ідея постіндустріального суспільства ... являє собою прогноз змін у соціальній структурі західного суспільства»²⁶. Дослідження майбутнього суспільства носять яскраво виражений футуристичний характер. На відміну від концепції індустріального суспільства, творців якого цікавило реальне суспільство, соціально-економічні зміни в ньому, творців концепції постіндустріального суспільства займає майбутнє суспільство. Зсув інтересів у бік футурології і поява прогностичних концепцій були викликані колосальними змінами в продуктивних силах. Одним з перших відзначив ці зміни англійський фізик і громадський діяч Джон Десмонд Бернал. Спочатку, в творі 1949 року, він назвав їх другою промисловою революцією, а в подальших своїх суспільствознавчих публікаціях став говорити про науково-промислову і потім — про науково-технічну революцію. Істотні зміни в продуктивних силах не могли не відбитися і на економічних відносинах.

Протягом усього XX століття і особливо після II світової війни відбувається вивільнення робочої сили зі сфери матеріального виробництва та переміщення її у сферу послуг, що означає зміну соціально-класової структури суспільства. У ній, перш за все, перестала домінувати наймана праця в промисловості — промисловий пролетаріат. У структурі осіб найманої праці стали переважати зайняті у сфері послуг. Одночасно росла зайнятість у науці та науковому обслуговуванні, в наукоємних галузях економіки. У праці осіб, зайнятих у науці і наукоємному виробництві, велика роль творчих елементів, що змінює зміст трудового процесу. Зі зміною масштабів матеріально-речового втілення промислового капіталу, коли на зміну виробничому підприємству приходить корпорація, змінюються і економічні відносини. Могутньою соціальною силою стає страта найманих управлінців. В результаті соціально-класова структура суспільства втрачає риси антагонізму двох класів — буржуазії і пролетаріату. Масове виробництво, здешевлюючи товари і нарощуючи їх випуск, зробило доступним задоволення матеріальних потреб повсякденного життя для всіх верств населення. Держава створила перерозподільну систему, що підтримує соціально вразливі верстви населення. У результаті капіталізм успішно вирішив основні матеріальні проблеми життя суспільства.

Виходячи з досягнутого, можна було припустити, що змінилося само суспільство, що воно в значній мірі переросло капіталізм і, відповідно, індустріальний лад. Суспільство, наступне за індустріальним, цілком логічно було назвати постіндустріальним. Відмінні його риси, за Д. Беллом: «У всіх індустріальних суспільствах існують деякі загальні елементи, що змушують до схожих дій і спонукають до застосування єдиних технічних прийомів. Для всіх теоретиків індустріального суспільства (і в даному випадку також для К. Маркса) точкою відліку (або основним інститутом) є промислове підприємство, а в якості станового хребта суспільства виступає соціальна ієрархія, яка виникає з організації праці на базі машинного виробництва²⁷. З цієї точки зору всі індустріальні суспільства мають деякі спільні риси: всюди поширена однакова технологія; однакова і якість технічних і інженерних знань (а також навчальних закладів, які їх надають); приблизно однакові набори професій і видів праці. Якщо підходити до проблеми більш широко, можна виявити, що в кожному суспільстві збільшується частка технічних працівників по відношенню до інших категорій зайнятих, що розкид заробітної плати приблизно однаковий (так само як список престижних посад) і що управління вимагає в основному технічних навичок.

Індустріальні суспільства — це економічні суспільства, організовані навколо принципу функціональної ефективності, що вимагає отримання «великих результатів з менших вкладень» і вибору найбільш «раціонального» типу дій²⁸. На відміну від індустріального суспільства, Д. Белл визначає постіндустріальне, вдаючись до широкого узагальнення. «Концепція постіндустріального суспільства є широким узагальненням». І хоча він наводить вислів відомого дослідника про те, що «занадто широке узагальнення призводить до беззмістовності»²⁹, проте говорити про майбутнє без широких узагальнень більш конкретно навряд чи можливо. Отже, на відміну від колишніх типів суспільства, «першою і найпростішою характеристикою постіндустріального суспільства є те, що більша частина робочої сили вже не зайнята у сільському господарстві та обробній промисловості, а зосереджена в сфері послуг»³⁰. У постіндустріальному суспільстві, на думку Д. Белла, «головне значення мають вже не м'язова сила і не енергія, а інформація»³¹. Він вважав, що «основний клас в соціумі, який народжується — це насамперед клас професіоналів, що володіє знаннями»³², отже, його центр повинен зміститися від корпорацій у бік університетів, дослідницьких центрів і т. ін. — тобто уста-

нов, де працюють вчені³³. У такому суспільстві передбачаються нові соціально-економічні відносини, приватна власність втрачає своє визначальне значення. Враховуючи такі соціальні зміни, виходить, що постіндустріальне суспільство народжує мерітократію. Подальша постіндустріальна еволюція може зробити державу «найбільшим роботодавцем у суспільстві», а «соціальні механізми в більшій мірі, ніж ринок», відповідальними за розподіл благ³⁴.

Як пише сам Д. Белл, критерієм поділу суспільства на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні є структура зайнятості. Вперше такий підхід був запропонований англійським економістом К. Кларком. У роботі «Умови економічного прогресу» він розділив економіку на три сектори: первинний (сільське господарство), вторинний (обробна промисловість) і третинний (сфера послуг). Виходячи з того, який із секторів домінує за масштабами зайнятості, прихильники секторної типізації суспільства виділяють його три типи, які змінюють один одного: 1) аграрне (традиційне, доіндустріальне), в якому панує сільське господарство, 2) індустріальне, в якому провідна роль переходить до обробної промисловості; 3) постіндустріальне (надіндустріальне, технотронне, сервісне і т. п.), в якому на перший план виходить сфера послуг. Д. Белл сприйняв напрацювання своїх попередників, конкретизувавши трисекторну модель К. Кларка щодо сектора послуг, залишивши в третинному секторі лише транспорт, зв'язок і комунальне господарство, виділивши четвертинний сектор (торгівля, фінанси, страхування, операції з нерухомістю) і п'ятиринний (охорона здоров'я, освіта, наукові дослідження, індустрія відпочинку і сфера управління). Перехід до постіндустріального суспільства дослідники пов'язують, перш за все, з розвитком п'ятиринного сектора.

Особливий характер дослідження змін, викликаних індустріальним розвитком, властивий методології Римського клубу як організації, мета якої — характеристика розвитку людства в епоху науково-технічної революції, науковий аналіз проблем, пов'язаних з фізичною обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим зростанням виробництва і споживання. Усвідомлення загрози загострення світових економічних проблем привело до постановки питання про застосування системного аналізу та інших сучасних методів для оцінки перспектив світового індустріального розвитку та робробки відповідних моделей.

У моделі Дж. Форрестера «Світова динаміка» (1971 р.) світ представлений як єдине ціле. В якості основних рівнів, на яких будується

система, були обрані наступні: населення; інвестиції; частина інвестицій, що спрямовується у сільське господарство; природні ресурси; забруднення. Кожному з цих рівнів відповідає певна (рівнева) змінна: чисельність населення світу; загальний обсяг інвестиції, питома вага в загальному обсязі інвестиції, тих, що спрямовуються в сільське господарство; світові запаси природних ресурсів; показник забруднення навколишнього середовища. На основі проведених розрахунків були отримані наступні результати. Виснаження природних ресурсів призводить до уповільненого зростання інвестиції внаслідок зростання цін на сировину, а звідси — до уповільненого зростання обсягу виробництва. У зв'язку зі зниженням темпів зростання виробництва падає рівень життя, а потім зменшується чисельність населення планети. З проекту Дж. Форрестера випливає висновок, що людство знаходиться у вищій точці свого розвитку, і якщо не будуть вжиті заходи щодо стабілізації зростання, то на рубежі середини ХХІ століття сучасна цивілізація прийде в занепад. Виходом із такого становища є «глобальна рівновага», яка передбачає стабілізацію рівневих змінних: чисельності населення, яка буде збалансована рівністю народжуваності і смертності; обсягу інвестиції; забруднення навколишнього середовища.

Подальший розвиток модель Дж. Форрестера отримала в роботах групи дослідників під керівництвом Д. Медоуза, які побудували ускладнений варіант моделі під назвою «Межі зростання» (1972 р.), в якій зберегли багато важливих рис моделі Дж. Форрестера. Зокрема, виділено п'ять взаємопов'язаних секторів: населення, капітал, сільське господарство, невідновлювані природні ресурси, забруднення навколишнього середовища. Також, як і у Дж. Форрестера, відсутня регіональна розбивка. Однак Д. Медоуз ввів у модель приблизно в три рази більшу кількість взаємозв'язків, ніж число взаємозв'язків, використаних Дж. Форрестером.

Аналізуючи процеси світової динаміки, Д. Медоуз дійшов висновку, що в останні десятиліття зростання чисельності населення і обсягу виробництва прийняли експонентний характер з досить великим темпом.

Головною проблемою, що розглядається в дослідженні, є проблема меж росту, де під зростанням мається на увазі збільшення чисельності населення і обсягу виробництва. Вказуючи на дві групи факторів, які в певних умовах можуть стати межами зростання (соціальні та природні чинники), Д. Медоуз розглядав лише природні межі зрос-

тання, оскільки вважав, що сучасний рівень розвитку моделювання не дозволяє вивчати соціальні процеси.

Основними природними межами росту він вважав обмежену кількість продуктів харчування, яку можна отримати на планеті, обмежену кількість невідновлюваних ресурсів, використовуваних у виробництві, і значне зростання забруднення навколишнього середовища як наслідок все більш активної виробничої діяльності людини.

Дослідивши межі зростання, Д. Медоуз за допомогою моделі провів імітацію процесів глобального розвитку і отримав наступні результати:

якщо загальний обсяг природних ресурсів подвоюється і, починаючи з 1975 р., їх питома витрата в промисловості в порівнянні з показниками 1970 знижується на 75 %, то в результаті забруднення навколишнього середовища та відповідного скорочення чисельності населення, а потім і обсягу виробництва світова система припиняє своє зростання ще до 2100 р.;

якщо при цьому вводиться контроль над забрудненням, причому починаючи з 1975 р. його рівень скорочується до рівня 1970 р., а потім залишається постійним, то зростання світової системи припиняється до 2100 р. внаслідок нестачі продовольства;

якщо при дотриманні описаних умов вдасться налагодити зростання виробництва продуктів харчування для всього населення планети до середньодушового рівня в США в 1970 р., то забруднення досягне такого рівня, який призведе до припинення росту;

якщо до попередніх умов додається контроль над народжуваністю, то припинення зростання системи відбувається дещо пізніше, але, як і раніше, до 2100 р., причому першим обмеженням знову опиняється нестача продовольства;

якщо вдасться подвоїти продуктивність оброблюваних земель, зростання світової системи припиниться внаслідок виснаження ґрунтів.

З проведеного дослідження видно, що в ускладненому варіанті моделі світової динаміки зберігалося песимістичне трактування тенденцій розвитку, але занепад цивілізації відсувався до 2100 року³⁵.

Дослідницька група Медоуза знову зібралася через двадцять років для підготовки виправленого і доповненого видання своєї доповіді та моделі. Їх висновок залишився настільки ж песимістичним: «Накопичуючи статистичні дані, удосконалюючи комп'ютерну модель і розмірковуючи про те, що ми дізналися за два десятиліття, ми зро-

зуміли, що час і продовження багатьох тенденцій зростання вивели людське суспільство на нову позицію по відношенню до меж зростання. У 1971 р. ми вважали, що фізичні межі використання людиною матеріалів і енергії віддалені на десятиліття. У 1991 р., заново розглянувши дані, комп'ютерну модель і наші власні пізнання про світ, ми зрозуміли, що, незважаючи на вдосконалення технологій, зростання розуміння і більш рішучу екологічну політику, потоки ресурсів та забруднюючих речовин перевищили межі стійкості»³⁶. Не менш песимістичний і тон нової доповіді Римському клубу, присвяченого зростанню ефективності виробництва: «Сьогодні ми розуміємо, що процвітання за американським зразком для шести і більше мільярдів чоловік, безумовно, немислимо з екологічних причин»³⁷.

З критикою теорії постіндустріалізму спочатку виступили відомі соціологи. Критики відзначають, що прихильники концепції постіндустріального суспільства трактують його як новий тип суспільства, що якісно відрізняється від капіталістичного, по суті справи, як посткапіталістичне суспільство. Таке уявлення виглядає необґрунтованим. На відміну від прихильників концепції постіндустріалізму, її критики вважають, що основні проблеми капіталістичного суспільства далекі від вирішення. Вони відзначають, що, не зважаючи на те, що в багатьох країнах Заходу чисельність зайнятих у сфері послуг стала перевищувати чисельність зайнятих у сфері матеріального виробництва, розповсюджені інформаційні технології, зросло значення науки і науковців, а університети не стали основними центрами суспільства, і влада в суспільстві не перейшла в руки вчених. Західне суспільство залишається капіталістичним. Триває зростання концентрації капіталу. Зростають протиріччя між розвинутими країнами і третім світом. Поступово у західній науці утвердилося ставлення до концепції постіндустріалізму як до утопічної. Сучасне суспільство не перестало бути індустріальним, і воно не переросло капіталізм.

Методологічні претензії до статусу концепції постіндустріалізму як наукової теорії висловив Мочерний³⁸. Теоретичні положення концепції постіндустріалізму критично розглядають А. Бугалін³⁹, І. Я. Левяш⁴⁰, Я. Певзнер⁴¹.

Гострота конфліктів розділеного світу, низький рівень економічного розвитку суспільства, далекого від індустріального, неможливість забезпечити гідний рівень життя більшості населення планети викликали ставлення до ідеї постіндустріалізму як до утопічної, яка ігнорує економічні реалії. З плином часу ставлення найбільших західних

дослідників до цієї теорії не змінилося. Так, в 1998 р. російський соціолог В. Л. Іноземцев проінтерв'ював найвідоміших американських економістів і соціологів (Пітера Дракера, Лестера Туроу, Маршалла Голдмана, Джона Гелбрейта і Френсіса Фукуяму) з метою з'ясувати їх розуміння найбільш дискусійних проблем сучасного світового розвитку, у тому числі і концепції постіндустріального суспільства. Всі опитані вважають західне суспільство індустріальним, хоч і зміненним за останні десятиліття⁴². М. Голдман, наприклад, сказав: «Я вважаю, що вживання терміна «пост-» стало певним анахронізмом ...Я не думаю, що ми дійсно перебуваємо в постіндустріальній ері. Причиною є те, що промислове виробництво не тільки залишається вельми значущим, але певною мірою стає навіть більш важливим, ніж коли б то не було раніше, хоча технологічні основи його і змінюються. Не треба забувати, що навіть виробництво програмного забезпечення, хоча воно і відрізняється досить істотно від складання устаткування або автомобілів, залишається однією з галузей промисловості»⁴³.

Порівняння теорій індустріального та постіндустріального суспільства дозволяє зробити наступні висновки. Теорія індустріального суспільства створювалася як осмислення економічної дійсності. Її автори, досліджуючи реальне суспільство, бачили визначальну роль у його розвитку промислового капіталу. Його нагромадження, концентрація та централізація ведуть до зростання масштабів первинної виробничої ланки, формування акціонерного капіталу, відділення асоційованого капіталу-власності від асоційованого капіталу-функції. В результаті формується нова суспільна страта — наймані менеджери. Проте цим зовсім не відмінюються відносини промислового капіталу. Вони ускладнюються, розвиваються, але з боку свого сенсу, економічного змісту залишаються основою функціонування матеріального виробництва і економіки у цілому. Саме ця форма капіталу — промисловий капітал — потребує для свого розвитку науку, вбудовує її у структуру виробництва у якості його невідомої складової частини. Розвиток промислового капіталу веде до підвищення ефективності виробництва та переміщення маси найманої праці зі сфери матеріального виробництва до сфери послуг. Але мова йде саме про найману працю. Відносини найма властиві сфері послуг так само, як і сфері матеріального виробництва. Персонал у сферу послуг наймають з тією ж метою, яка властива і сфері матеріального виробництва — створення прибутку. Переміщення праці зі сфери матеріального виробництва до сфери послуг ще недостатньо для докорінної зміни суспільства.

На відміну від теорії індустріального суспільства, теорія постіндустріального суспільства економічну реальність залишає за дужками дослідження. Вона формує уявлення про суспільство, яке переросло індустріалізм і, відповідно, капіталізм і перейшло у нову еру, проте прихильники цієї теорії не надають аргументів, які б підтверджували таке становище в економіці.

Особливим трактуванням змін в економіці та суспільстві є теорія економіки знань і суспільства, заснованого на знаннях. Фактично економіка знань — це форма прояву постіндустріальної економіки і постіндустріального суспільства, хоча сам термін «економіка знань» існує ще з початку 1960-х років, а в концепції постіндустріального суспільства науки і науковому знанню відводиться одна із ключових ролей. У 70-х роках минулого століття Ф. Махлуп висунув ідею про те, що найбільш значущою галуззю сучасної економіки є освіта. Ним же було введено поняття «економіки знань». Цей термін отримав широке розповсюдження в західній і вітчизняній науці з кінця 90-х років минулого століття.

Виникнення економіки знань характеризується зростаючою роллю знань в якості фактора виробництва, підвищенням ролі теоретичного знання, розвитком високотехнологічних галузей, інформаційних мережевих технологій (Інтернет) та їх суттєвим впливом на кваліфікацію, навчання та інновації. У широкому розумінні економіка знань — це економіка, в якій знання, інформація і інновації відіграють домінуючу роль в економічному розвитку. На думку експертів ООН, економіка, заснована на знаннях, — це економіка, в якій знання створюються, розповсюджуються та використовуються для забезпечення господарського зростання і міжнародної конкурентноздатності країни. При цьому знання збагачують усі галузі, усі сектори і усіх учасників економічних процесів. Заснована на знаннях економіка функціонує і розвивається лише за умови наявності фахівців, які володіють останніми досягненнями науково-технічного прогресу і практичними навичками з їхнього використання, а також здатних розвивати і поширювати знання.

Розходження у трактуванні економіки знань визначаються акцентами, які відносяться до таких аспектів теорії:

- знання трактуються як ключовий фактор зростання поряд із капіталом і працею — концепція знань як ресурсу;
- виробництво знань трактується як визначальна характеристика результатів сучасної економіки — концепція знань як продукту;

— кодифіковане знання (тобто знання, втілене у відповідних носіях, технологіях і продуктах) стає найважливішим компонентом економічних відносин — концепція кодифікованого знання;

— знання базуються на розвитку і зміні інформаційних і комунікаційних технологій (ІТК) — концепція економіки знань як найважливішого наслідку розвитку інформаційного суспільства.

Прихильники концепції економіки знань вважають, що цей етап розвитку істотно змінив умови конкуренції на сітовому ринку. На перший план виходить здатність нації підвищувати якість людського капіталу, створювати нові знання і втілювати їх у виробничі системи. Проявом цього процесу вважається підвищення частки нематеріальних активів у загальній сумі продуктивного капіталу і валового внутрішнього продукту. Для характеристики суті змін, дослідникам прийшлося ввести деякі нові категорії, насамперед, категорію «людський капітал». Категорія ця не має чіткого економічного визначення. Не ясно її місце у системі категорій економічної науки. Принаймні в теорії мікроекономіки у розділах, пов'язаних з виробництвом, витратами виробництва, економісти розглядають фактори «труд» і «капітал», граничний продукт труда і граничний продукт капіталу, граничний дохід труда і граничний дохід капіталу. Як у цю систему взаємопов'язаних категорій вбудувати людський капітал, де його логічне місце, ніхто з прибічників цієї теорії не роз'яснює.

Не зрозуміло також, яким чином знання може функціонувати у виробництві у якості фактора, поряд з працею і капіталом. Як його визначити у виробничій функції, як визначити його співвідношення з іншими факторами виробництва.

Відображенням змін в економіці під впливом процесу індустріалізації стала теорія нової економіки.

Дослідники виділяють чотири підходи до її визначення.

Відповідно до першого підходу під «новою економікою» розуміють комплекс наукомістких галузей, зайнятих виробництвом і обслуговуванням інформаційно-комунікаційного устаткування, створенням і розповсюдженням програмних продуктів, розвитком комунікаційних мереж, а також всю систему формування, зберігання, розповсюдження і отримання інформації. У такому розумінні мова йде про нові галузі, викликані до життя прогресом у сфері комунікацій та зв'язку. Виробництво у названих галузях, як і у всіх інших галузях реального сектора економіки, здійснює промисловий капітал.

Другий підхід включає в поняття «нової економіки» організаційні та інституційні новації в діяльності різних (у тому числі і традиційних) галузей економіки ряду розвинених країн.

Прихильники третього підходу звертають увагу на фінансову складову «нової економіки». Даний підхід визначає «нову економіку» як одну з вершин міжнародної фінансової економіки, фінансової моделі господарювання, що символізує широке використання інструментарію інформаційно-технологічних інновацій у валютно-фінансовій системі. У такому розумінні мова йде про фінансовий сектор, значну роль у якому відіграє фінансовий капітал, у тому числі і фіктивний капітал. Це дійсно особлива сфера, проте її зростання, пов'язане зі зростанням акціонерної форми капіталу, являє собою логічне сліdstво акціонерного капіталу. Існування такого сектора ізольовано від акціонерного капіталу неможливо, і в цьому сенсі фінансовий сектор породжений реальним сектором економіки. Власне виробництво необхідних благ продовжує здійснювати реальний сектор, промисловий капітал.

Четвертий підхід розглядає «нову економіку» як сукупність галузей, які характеризуються значною часткою людського капіталу порівняно з матеріальними активами. У цих галузях технологічна реалізація знань відіграє вирішальну роль, їх виробництво стає джерелом економічного зростання. У зазначеному трактуванні «нова економіка» включає в себе сферу освіти та науки, інформаційно-комунікаційні ринки, виробництво інновацій, надання інтелектуальних послуг (консультування, інформаційне посередництво, аналітика, маркетинг). Зазначена група галузей та видів праці обслуговує потреби розвитку як економіки, так і суспільства у цілому. Обслуговуючи економіку, ці галузі спрямовані на підвищення її ефективності, тобто їх діяльність не відмінняє і не применшує значення промислового капіталу.

4.2.2. Динаміка галузевої структури економіки

Прихильники ідеї переходу сучасних розвинутих країн до постіндустріалізму звертають увагу на істотні зміни в соціальній структурі суспільства, економіці, політиці, культурі, проте трактують їх з точки зору соціології. Економічна частина концепції постіндустріального суспільства зводиться до констатації факту: «В економічному секторі перехід від виробництва товарів до економіки послуг»⁴⁴. Таке ж саме

формулювання й у інших теоретиків постіндустріалізму, наприклад, в М. Кастельса: «Економічна діяльність зміщується від виробництва товарів до надання послуг»⁴⁵; в О. Тофлера: «Економіка значною мірою заснована на обслуговуванні»⁴⁶.

Як видно із зазначеного, економічна частина концепції висловлена у найзагальнішому виді. Емпіричні дані, які послужили основою для припущення про те, що відбувається «перехід від виробництва товарів до економіки послуг», зробленого Д. Белом у 1973 році, демонстрували однакові тенденції в динаміці як структури зайнятості, так і структури ВВП. За даними за 1960 рік, приведеними в книжці Д. Бела, частка зайнятих в сільському господарстві Північної Америки нижча, ніж у середньому в світі, в промисловості та у сфері послуг — вища. Аналогічно — в Західній, Північній, Східній, Південній Європі та у СРСР⁴⁷. Порівнюючи структуру зайнятих і структуру ВВП семи високорозвинутих країн за 1969 рік, Д. Бел відзначає, що частка сфери послуг у ВВП Великобританії, Нідерландів, Італії перевищила 50 %, а в США — 60 %. В таких високорозвинутих країнах, як Західна Німеччина, Франція, Швеція, вона перевищила 45 %. Одночасно частка промисловості у ВВП цих країн коливалася на рівні від 40 % в Італії до майже 50 % в Західній Німеччині, і лише в США вона склала 36,6 %⁴⁸. Ці дані Д. Бел інтерпретував як тенденцію до зменшення частки сільського господарства і промисловості в зайнятості та ВВП і до зростання частки сфери послуг в зайнятості та ВВП відповідно до зростання рівня економічного розвитку країни.

Дослідники проблеми до числа істотних економічних змін, що охопили високорозвинуті країни, які вступили в епоху постіндустріалізму, відносять перехід від приватної власності до індивідуальної, подолання товарного характеру робочої сили і, відповідно, товарного характеру продукту праці у сфері інтелектуальної діяльності⁴⁹. В концепції постіндустріалізму Д. Бела наголошується також зміна суспільної ролі науки: «Осьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичних знань як джерела нововведень і формулювання політики»⁵⁰. Послідовники Д. Бела, розвиваючи цю думку, вважаючи знання та інформацію новим виробничим фактором, безпосередньою продуктивною силою⁵¹.

Із сказаного випливають наступні питання.

Чи дійсно структура ВВП країн, що вступили в постіндустріальну еру, змінюється в тому ж напрямі, що і структура зайнятості? Яка частина ВВП створюється матеріальним виробництвом, а яка — послугами? Аналіз статистичного матеріалу, що відображає цей аспект

проблеми, є необхідним моментом емпіричного підтвердження або спростування ідеї про зміну мотивів праці, модифікації системи суспільних потреб і вартісних відносин у високорозвинутих країнах. Окрім емпіричної констатації змін в економіці високорозвинутих країн, необхідне і логічне їх пояснення в межах предмета економічної теорії, а саме — необхідно зрозуміти, яким є соціально-економічний характер інтелектуальної праці, включеної в сукупну суспільну працю як частка колективної праці; яким є соціально-економічний характер інтелектуальної праці та її продукту в умовах самостійної роботи інтелектуала і включення його приватної праці в сукупну суспільну працю за допомогою продажу продукту праці; чи можуть інформація і знання брати участь в процесі виробництва в ролі нового чинника виробництва і безпосередньої продуктивної сили поряд з капіталом і працею, відокремлено від них.

Твердження Д. Бела про перехід від виробництва товарів до економіки послуг суспільствознавці сприймають неоднозначно. Одна група дослідників налаштована досить критично. Звертаючись до вивчення галузей, що становлять сферу послуг в статистичній класифікації, вони доводять, що багато з них відносяться, по суті, до сфери матеріального виробництва. Це відноситься до таких галузей, як, наприклад, транспорт, зв'язок, торгівля в частці, пов'язаній з продовженням процесу виробництва у сфері обігу, матеріальні послуги виробництву і населенню. Звідси випливає висновок, що статистична класифікація галузей і видів діяльності непослідовна, вона створює зменшене уявлення про розміри сфери матеріального виробництва і перебільшене — про послуги⁵². В руслі критики концепції постіндустріалізму можна наголосити на дослідженнях, що звернули увагу на деякий «перекіс» світових цін, який виражається в завищенні цін на продукти креативного виробництва і в заниженні — на природні ресурси. В результаті такого відриву світових цін від їх реальної основи спотворюються пропорції суспільного виробництва, у тому числі і між галузями і сферами економіки⁵³. Таким чином, критики концепції постіндустріалізму звертають увагу на непослідовність статистики і специфіку ціноутворення.

Інша група сприйняла концепцію постіндустріалізму як аксіому. Ідею переходу від виробництва товарів до економіки послуг вони трактують як процес втрати матеріальним виробництвом тієї ролі, яку воно відігравало тоді, коли давало роботу більшій кількості населення.

Звернемося до статистичних даних, які віддзеркалюють зміни у структурі ВВП та зайнятості. Упродовж XX століття частка сільського господарства у ВВП розвинених країн зменшилася з 9,0 % у 1900 р. до 5,3 % у 1950 р. і 2,5 % у 2000 р. Частка промисловості у ВВП цих країн склала 16,0 % у 1900 році, 18,5 %, у 1950 році і 23,7 % у 2000 році⁵⁴. Таким чином, упродовж XX століття, століття постіндустріалізму, індустрія не здавала своїх позицій в розвинених країнах, а укріплювала їх зростаючими темпами: за першу половину сторіччя частка промисловості у ВВП виросла на 2,5 %, тоді як за другу половину — на 5,2 %. Правда, в різних країнах зміни структури ВВП відбувалися різними темпами і, в першій половині, були різноспрямованими. Так, у США, дані по структурі ВВП яких і послужили емпіричною підставою економічної частини концепції постіндустріалізму Д. Бела, частка промисловості у ВВП у 1900 р. склала 18,4 %, у 1950-му — 16,8 %, в 2000-му — 22,6 %. Цілком можливо, що Д. Бел, оперуючи статистичними даними за першу половину XX століття, екстраполював тенденції динаміки вартісної структури ВВП США на всі розвинені країни у довгостроковій перспективі.

Особливий інтерес викликає тенденція змін частки матеріального виробництва у ВВП розвинених країн. Статистичні показники, що характеризують ці дані, викладено у табл. 5.1. Так, частка матеріального виробництва у ВВП розвинених країн склала у 1900 р. 28,8 %, у 1950 р. — 27,8 %, у 2000 р. — 32,1 %. У Західній Європі частка матеріального виробництва складала в 1900 р. 28,4 %, в 1950-му — 34,2 %, в 2000 р. — 34,0 %, частка промисловості — відповідно, 15,8 %, 21,9 %, 24,7 %. В Німеччині частка матеріального виробництва складала у 1900 р. 25,1 %, у 1950 р. — 32,3 %, у 2000 р. — 40,9 %, частка промисловості — відповідно, 13,5 %, 21,6 %, 31,2 %. У Франції частка матеріального виробництва складала у 1900 р. 33,1 %, у 1950 р. — 36,0 %, в 2000 р. — 35,3 %, частка промисловості — відповідно, 16,0 %, 21,0 %, 24,3 %. У Великобританії частка матеріального виробництва складала у 1900 р. 28,1 %, у 1950 р. — 38,5 %, у 2000 р. — 29,7 %, частка промисловості — відповідно, 20,4 %, 28,6 %, 22,6 %. В Італії частка матеріального виробництва складала у 1900 р. 27,6 %, у 1950 р. — 27,7 %, у 2000 р. — 32,3 %, частка промисловості — відповідно, 9,4 %, 14,0 %, 22,8 %. В Японії частка матеріального виробництва складала у 1900 р. — 31,3 %, в 1950 р. — 23,9 %, у 2000 р. — 31,2 %, частка промисловості — відповідно, 11,3 %, 10,4 %, 23,6 %. В Канаді частка матеріального виробництва складала у 1900 р. 17,6 %, у 1950 р. — 26,8 %, у

2000 р. — 35,6 %, частка промисловості — відповідно, 7,4 %, 16,8 %, 26,4 %⁵⁵.

Таким чином, статистичні дані свідчать, що матеріальне виробництво в цілому і індустрія зокрема не втрачають, а, навпаки, зміцнюють свої економічні позиції в розвинених країнах упродовж усього періоду постіндустріалізму.

Можна припустити, що ідея формування постіндустріального суспільства з'явилася концептуальним віддзеркаленням падіння частки аграрного сектора в структурі зайнятості і ВВП. Найпоширеніше уявлення таке: зниження частки аграрного (первинного) сектора супроводжується зростанням промисловості (вторинного сектора), а потім зростання продуктивності суспільної праці виражається в зниженні частки зайнятих в промисловості і відповідним її розширенням у сфері послуг (третинному секторі). Проте структура вартості ВВП не підтверджує цього уявлення. Упродовж усього XX століття частка промисловості в структурі ВВП розвинених країн росте.

Разом з тим не можна не відзначити, що структура зайнятості стійко змінюється на користь сектора послуг.

Як видно з таблиці 4.3, абсолютна чисельність зайнятих росла як у сфері послуг, так і у сфері матеріального виробництва у всіх розвинених країнах, але темпи зростання були різними, сфера послуг нарощувала зайнятість швидше. Одночасно росла вартість, створена як матеріальним виробництвом, так і сферою послуг, причому в США, Японії і розвинених країнах в цілому в 1950 році порівняно з 1900-м частка ВВП, створена матеріальним виробництвом, дещо знизилася. З 1950 року на зміну тенденції до зниження частки матеріального виробництва у ВВП прийшла тенденція до зростання. В США і Японії частка матеріального виробництва в 2000 році повернулася до рівня 1900 року, а в розвинених країнах в цілому вона перевищила рівень початку XX сторіччя. Значно більше, ніж в індустріально розвинених країнах, виросла частка матеріального виробництва в Росії в другій половині XX століття: з 41,3 % у 1900 році до 42,9 % у 1950 р. і 62,0 % у 2000 р.

Таким чином, статистичні дані за XX сторіччя не свідчать про зменшення частки матеріального виробництва у ВВП. Це означає, що структура суспільних потреб істотно не змінилася і частка матеріальних потреб в загальному обсязі потреб населення високо-розвинутих країн не тільки не зменшилася, але навіть виросла в порівнянні з 50-ми роками і до кінця XX сторіччя в США і Японії досягла значень, властивих його початку, а в решті розвинених країн

Таблиця 4.3*

Галузева структура ВВП (в цінах і за паритетом купівельної спроможності національних валют, 2000 р.) і зайнятості розвинених і пострадянських країн

Рік	ВВП млрд дол.		Галузева структура ВВП %		Зайнятість, млн чол.		Зайнятість, %	
	матеріальне виробництво	виробництво послуг	матеріальне виробництво	виробництво послуг	матеріальне виробництво	виробництво послуг	матеріальне виробництво	виробництво послуг
Розвинені країни								
1900	450,0	1110,0	28,8	71,2	86,5	66,5	56,9	43,1
1950	1275,0	3310,0	27,8	72,2	100,5	139,5	41,9	58,1
2000	7855,0	16645,0	32,1	67,9	117,0	283,0	29,3	70,7
США								
1900	145,5	329,5	30,6	69,4	20,0	8,0	71,4	28,6
1950	500,0	1675,0	23,0	77,0	25,5	36,2	41,3	58,7
2000	3035,0	6840,0	30,7	69,3	31,5	104,5	23,3	76,7
Японія								
1900	23,5	51,5	31,3	68,7	16,0	8,5	65,3	34,7
1950	53,0	169,0	23,9	76,1	22,5	13,5	62,5	37,5
2000	1045,0	2305,0	31,2	68,8	25,0	36,0	41,0	59,0
Західна Європа								
1900	270,0	680,0	28,4	71,6	48,5	47,5	50,5	49,5
1950	665,0	1280,0	34,2	65,8	49,0	85,0	36,6	63,4
2000	3300,0	6400,0	34,0	66,0	54,0	126,0	30,0	70,0
Росія								
1900	62,0	88,0	41,3	58,7	25,0	4,0	86,2	13,8
1950	225,0	300,0	42,9	57,1	36,0	13,0	73,5	26,5
2000	620,0	380,0	62,0	38,0	28,0	37,0	43,1	56,9

*Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 517, 518, 520–522, 524, 531, 532, 534, 535, 536, 538.

перевищила їх. Така динаміка суспільних потреб говорить про те, що статистичні дані не дають підстав для висновку про зменшення ролі матеріального виробництва і переходу від виробництва товарів до економіки послуг, для висновку про подолання матеріальної мотивації праці.

Відзначені тенденції в зміні структури зайнятості і структури ВВП, тобто зниження частки зайнятих у сфері матеріального виробництва при одночасному зростанні частки вартості ВВП, створюваної матеріальним виробництвом, є наслідком відмінностей в зростанні ефективності виробництва в різних сферах діяльності. Дані таблиці 5.1 дозволяють розрахувати продуктивність праці в матеріальному виробництві та у сфері послуг за XX сторіччя. Розрахунок показує, що вона росте і у матеріальному виробництві, і у сфері послуг у всіх розглянутих країнах упродовж усього історичного періоду. Проте темпи зростання в різних країнах різні.

Загальна закономірність така: темпи зростання продуктивності праці з 1900 року по 1950-й, також як і з 1950 року по 2000 рік, в матеріальному виробництві випереджають відповідні темпи у сфері послуг. Не дивлячись на переміщення в сектор послуг все більшої частки зайнятих, зростання продуктивності праці там істотно відстає від матеріального виробництва. Така динаміка матеріального виробництва і виробництва послуг є додатковим аргументом на користь ідеї про основоположну роль технології в процесі економічного зростання, що розділяється багатьма дослідниками даної проблеми.

Відповідно до мети дослідження необхідно визначити масштаби експансії матеріального виробництва у XX столітті і порівняти дані з масштабами експансії сфери послуг. За даними статистики, представленими в таблиці 4.4, матеріальне виробництво за XX століття зросло в розвинених країнах у середньому в 17,5 рази, при цьому розкид склав від зростання у 6 разів у Великобританії до зростання у 51,7 рази в Канаді. Набагато меншим, ніж у розвинених країнах в цілому і ніж у західноєвропейських країнах, було зростання матеріального виробництва в XX столітті в Росії — у 10,0 разів, в колишньому СРСР — у 8,0 разів і у Східній Європі — у 7,3 рази.

Звідси видно, що матеріальне виробництво зростало упродовж усього XX століття. У всіх розвинених країнах в цілому і в кожній з них окремо матеріальне виробництво в другій половині XX століття росло швидше, ніж в першій, хоча масштаби перевищення були різними: від 8,8 рази у Японії до 1,04 рази — у Великобританії. Виключенням з цієї тенденції перевищення темпів зростання матеріального виробництва в другій половині XX століття відповідних темпів його першої половини були Росія і колишній СРСР, де зростання матеріального виробництва в першій половині XX століття було більшим, ніж в другій. Проте, ці країни поки не відносять до групи постіндустріальних.

Таблиця 4.4*

Зростання матеріального виробництва в розвинених країнах
число разів

	Розвинуті країни	США	Канада	Японія	Західна Європа	Німеччина	Франція	Великобританія	Італія	Східна Європа	Колишній СРСР	Росія
1950/1900	2,8	3,4	6,25	2,25	2,5	2,6	1,8	2,4	2,8	2,2	3,25	3,6
2000/1950	6,2	6,3	8,3	19,7	5,0	6,4	4,9	2,5	7,3	3,3	2,5	2,8
2000/1900	17,5	21,5	51,7	44,5	12,2	16,4	9,1	6,0	20,2	7,3	8,0	10,0

* Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 517—520.

Таким чином, дані свідчать не просто про зростання матеріального виробництва в ХХ столітті, але про збільшення темпів його зростання саме в другій половині ХХ століття, тобто у період постіндустріального суспільства.

У ХХ столітті росло і виробництво послуг, збільшившись за сто років у розвинених країнах у цілому в 15 разів (таблиця 4.53). В різних країнах темпи були різними.

Так, в Японії виробництво послуг виросло більше, ніж в інших розвинених країнах, в 44,8 рази, у Великій Британії — менше, в 3,7 рази. В США, країні-лідері постіндустріалізму, виробництво послуг виросло в 20,8 рази, в Канаді — в 20,0 раз. В західноєвропейських країнах виробництво послуг зростало дещо повільніше, ніж в Японії, Північній Америці і в середньому в розвинених країнах. Також, як і матеріальне виробництво, виробництво послуг в другій половині ХХ століття в розвинених країнах зросло значніше, ніж у першій його половині, відповідно, в 5 та 3 рази. Лідером в масштабності нарощування виробництва послуг була Японія, де за другу половину ХХ століття їх виробництво збільшилося в 13,6 рази. Замикають список США і Велика Британія з показниками в 4,1 та 3,7 рази відповідно.

На основі даних таблиці 4.5 можна зіставити масштаби експансії сфери послуг за першу половину ХХ століття і за другу його половину.

Таблиця 4.5*

Зростання виробництва послуг в розвинених країнах, число разів

	Розвинуті країни страны	США	Канада	Японія	Західна Європа	Німеччина	Франція	Великобританія	Італія	Східна Європа	Колишній СРСР	Росія
1950/1900	3,0	5,1	3,7	3,3	1,9	1,8	1,6	1,5	2,8	3,6	4,9	3,4
2000/1950	5,0	4,1	5,5	13,6	5,0	4,4	5,1	3,7	5,9	4,6	1,8	1,3
2000/1900	15	20,8	20,0	44,8	9,4	8,0	8,3	5,6	16,2	16,3	9,0	4,3

* Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 517–538.

Дані показують, що сфера послуг в другій половині ХХ століття росла швидше, ніж в першій його половині, у всіх розвинених країнах, за винятком США, що можна вважати серйозним корегуванням структурної динаміки американської економіки в процесі конкуренції із Західною Європою та Японією. Зіставлення темпів зростання матеріального виробництва і темпів зростання виробництва послуг дозволяє визначити, наскільки матеріальне виробництво росло швидше за послуги упродовж усього ХХ століття та в другій його половині. Як видно з таблиці 4.6, протягом ХХ століття в цілому темпи зростання матеріального виробництва були вищими за темпи зростання виробництва послуг у всіх розвинених країнах.

В другій половині ХХ століття, в період власне постіндустріалізму, темпи зростання матеріального виробництва перевершували темпи зростання послуг в розвинених країнах, коефіцієнт випередження склав 1,2. Проте, в середньому по Західній Європі випередження не було, матеріальне виробництво та послуги розвивалися приблизно однаковими темпами. При цьому структурна динаміка в різних країнах була різною. Так, у США коефіцієнт випередження склав 1,5, тобто був на 25 % більше середнього, тоді як у Франції — 0,96, у Великій Британії — 0,7, тобто на 20 % та 42 %, відповідно, нижче середнього.

Враховуючи, що концепція постіндустріалізму, зв'язуючи істотні зміни в економіці з переходом від виробництва товарів до виробництва

Таблиця 4.6*

**Коефіцієнт випередження темпами зростання матеріального виробництва тем-
пів зростання сфери послуг, число разів**

	Розвинуті країни страны	США	Канада	Японія	Західна Європа	Німеччина	Франція	Великобританія	Італія	Східна Європа	Колишній СРСР	Росія
1950/1900	0,9	0,7	1,7	0,7	1,3	1,4	1,1	1,6	1,0	0,6	0,7	1,1
2000/1950	1,2	1,5	1,5	1,4	1,0	1,5	0,96	0,7	1,2	0,7	1,4	2,2
2000/1900	1,2	1,03	2,6	1,4	1,3	2,05	1,1	1,07	1,2	0,45	0,9	2,3

* Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 547—548.

послуг, все ж таки говорить про постіндустріальне, а не постматері-
альне суспільство, необхідно розглянути ще й взаємну динаміку про-
мислового виробництва і виробництва послуг.

Таблиця 4.7*

Зростання промислового виробництва в розвинених країнах, число разів

	Розвинені країни	США	Канада	Японія	Західна Європа	Німеччина	Франція	Великобрита- нія	Італія
1950/1900	3,4	4,2	9,4	2,7	2,8	3,2	2,3	2,5	4,1
2000/1950*	6,8	6,8	9,8	34,4	5,7	7,3	5,7	2,5	10,0
2000/1900	23,2	25,5	92,0	92,9	16,0	23,3	13,0	6,3	41,9

* Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 547—548.

Більш швидке зростання продуктивності у сфері матеріального
виробництва можна зв'язати, перш за все, із зростанням промисло-

вості — аргументу вживання технологій, розрахованих на масове виробництво. Як видно з таблиці 4.7, промислове виробництво в першій половині XX століття, з 1900 року до 1950-го, в розвинених країнах виросло в 3,4 рази, тоді як в другій половині — в 6,8 рази, тобто в період постіндустріалізму експансія промисловості наростала. Так само і в США, Канаді, Японії, в західноєвропейських розвинених країнах. Зіставивши зростання промислового виробництва за першу половину XX століття і за його другу половину, можна розрахувати коефіцієнт випередження. Результати розрахунку свідчать, що у всіх розвинених країнах в другій половині двадцятого століття промисловість розвивається швидше, ніж в першій його половині, в діапазоні від 1,1 в Канаді, до 12,6 рази в Японії. Тільки у Великій Британії темпи зростання промислового виробництва в першій і в другій половинах XX століття були однаковими. Тому з урахуванням цього виключення можна зробити такий висновок: в другій половині XX століття, в період постіндустріалізму, темпи зростання промислового виробництва, як правило, перевищували, і вельми істотно, темпи зростання першої його половини і, як виняток, були такими ж, як і в першій половині.

Впродовж даного періоду структура промисловості розвинених країн не залишалася незмінною, в ній постійно росла частка машинобудування і металообробки (таблиця 4.8). Найбільшого зростання промислового виробництва, найбільшої частки машинобудування в промисловості досягли якраз країни, що вступили в постіндустріальну епоху. Так, в розвинених країнах в середньому частка машинобудування і металообробки склала в 2000 році 45,3 % в порівнянні з 22,4 % у 1950-му і 9,2 % в 1900-му. Лідирують по цьому показнику США і Канада, де він склав 46,7 % у 2000 році, тоді як в середньому по Західній Європі — 37,6 %. Впритул наблизилася до Північної Америки лише Японія з 43,7 % машинобудування і металообробки в загальному обсязі промислового виробництва. Саме з розвитком машинобудування швидше за все зв'язано істотно більш значне зростання продуктивності праці у сфері матеріального виробництва в порівнянні зі сферою послуг.

Визначені обставини дозволяють зробити наступні висновки. Не зважаючи на збільшення частки зайнятих у сфері послуг, частка вартості цієї сфери у ВВП, як правило, зменшується впродовж років і, як виняток, не змінюється. Але ж саме вартість, а не зайнятість характеризує обсяг створеного і спожитого сукупного суспільного продукту.

Таблиця 4.8

**Частка машинобудування і металообробки в промисловому виробництві
розвинених країн, %***

	Розвинені країни	США і Канада	Японія	Західна Європа	Східна Європа	Колишній РСР	Росія
1900 рік	9,2	8,9	11,8	9,3	12,0	9,0	7,7
1950 рік	22,4	29,5	21,7	15,3	17,2	12,2	10,7
2000 рік	45,3	46,7	43,7	37,6	19,2	19,5	21,6

* Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — С. 562–564, 569–570.

Це примушує припустити, що і в розвинених постіндустріальних країнах матеріальне виробництво продовжує залишатися тим же, чим воно було впродовж століть, що становлення постматеріальної мотивації праці, що відзначається філософами і соціологами, економічно, на рівні структури сукупного суспільного продукту доки ще не виявляється. В умовах постіндустріального суспільства сукупний працівник, що характеризується високим рівнем освіти і складною інтелектуальною працею, споживає матеріальних благ не менше, а навіть більше, ніж його менш освічений побратим, зайнятий набагато менш складною працею в епоху індустріалізму. Структура сукупного суспільного продукту розвинених країн свідчить про зростання матеріальних потреб суспільства, що фіксується статистикою як зростання частки виробництва матеріальних благ в загальному обсязі ВВП.

Одночасно неможливо не враховувати і тієї обставини, що велика і постійно зростаюча частина населення зайнята у сфері послуг. Дослідники цієї проблеми звертають увагу, перш за все, на зміни в змісті праці. Проте економічна теорія повинна аналізувати не тільки зміст, але і характер праці. Не заперечуючи можливості превалювання в праці у сфері послуг змістовних і навіть творчих рис, не можна не торкнутися питання про обмін. Як признається суспільний характер праці у сфері послуг? Чи потрібен тут, у сфері послуг, обмін для визнання суспільного характеру праці, чи здійснюється тут зведення конкретної праці до абстрактної, складної до простої? Або це вже пройдений суспільством етап, і праця винагороджується без ринкової оцінки її продукту? Відповідь очевидна. Конкуренція різних видів праці, їх редукція ринком здійснюються і в XX, і в XXI сторіччі. Сам

факт поставки на ринок і товарів, і послуг означає, що ринок їх прирівнює, знаходячи в них щось спільне, що дозволяє здійснювати таке прирівнювання. Це дає підставу припустити, що при зміні змісту праці (якщо таке, дійсно, має місце), характер праці не змінився, це, як і раніше, безпосередньо приватна праця товаровиробника, яка лише через обмін, тобто через її визнання суспільством як іманентної частини сукупної суспільної праці, доводить свій суспільний характер.

Дослідники постіндустріалізму вважають інформацію і знання безпосередньою продуктивною силою. Таке уявлення примушує задуматися над тим, що розуміється під словами «безпосередня продуктивна сила», чи дійсно інформація і знання, широко вживані у виробництві, є прикметою економіки лише розвинених країн в сучасних умовах, що і характеризує їх як постіндустріальні.

Економісти-теоретики розмежовують продуктивні сили простого процесу праці і продуктивні сили суспільства. Продуктивні сили простого процесу праці або, що одне і те ж саме, прості моменти процесу праці дають найабстрактнішу характеристику праці на рівні взаємодії людини із природою. До них відносяться такі елементи, як засіб праці, предмет праці, власне праця, як процес, що здійснюється між людиною і природою, в якому людина видозмінює природу, пристосовуючи її до своїх потреб. Будучи абстрактною характеристикою процесу праці, вони дають найзагальніше уявлення про нього, абстрагуючись від суспільних зв'язків трудового процесу, тобто розглядають суспільну працю, а не суспільне виробництво.

Саме в цьому і полягає їх пізнавальна роль — відобразити загальне. На найабстрактнішому рівні дослідження процесу праці, характеризуючи його прості моменти, відволікаються від тієї обставини, що у відносини з природою вступає суспільна людина, а не Робінзон, тобто саме суспільство вступає у відносини з природою. Відносини суспільства з природою характеризуються вже не як процес праці, а як процес виробництва, тобто визначаються поняттям «продуктивні сили суспільства». Продуктивні сили суспільства, зрозуміло, включають і більш абстрактну характеристику — продуктивні сили простого процесу праці, але не зводяться до неї. Продуктивні сили суспільства виявляються складнішою категорією, вони не зводяться до простих абстрактних моментів процесу праці. Продуктивні сили суспільства завжди включають певну інформацію, тобто знання про наукову організацію праці і виробництва в масштабі первинної виробничої ланки і суспільства в цілому, знання психофізіологічних характеристик

людини і можливостей їх використання у виробництві, знання про систему і структуру суспільних потреб, про виробничі можливості суспільства і т. ін.

Асимільована людьми інформація завжди була невід’ємним моментом, іманентною складовою частиною сукупності ресурсів, необхідних для здійснення процесу виробництва, але вона не є окремим, самостійним чинником виробництва.

Інформація завжди матеріалізується, вона упредметнюється в засобах виробництва і персоніфікується в людях. У найабстрактнішому визначенні інформація як виробничий ресурс означає знання відповіді на питання про те, що, як і для кого виробляти. Інформаційною системою, що підказує відповіді на ці питання, є сам ринковий механізм, а сприймає підказки той, хто приймає виробничі рішення. В теорії К. Маркса — це капіталіст як уособлення капіталу, в теорії Й. Шумпетера — підприємець. Незалежно від трактування, чи капіталіст, підприємець, у будь-якому випадку для виробництва необхідна інформація і знання.

Ускладнення проблеми управління сучасним виробництвом, проблемами пристосування його об’єму і структури до об’єму і структури суспільних потреб вимагає збільшення витрат на інформаційне забезпечення виробництва, на отримання все більш повних за об’ємом і точних за якістю даних про характерні риси структури і динаміку як суспільних потреб, так і суспільних ресурсів. Це і примушує все більше і більше ресурсів спрямовувати на придбання інформації і на інформаційні технології як на матеріальні умови прийняття рішень, здійснення процесу виробництва і управління.

Прихильники концепції постіндустріалізму визнають, що «інформація і знання завжди використовувалися у виробництві» і «саме право власності на інформацію не тільки не суперечить можливості її максимального розповсюдження, але припускає таке як джерело доходу власника цього права». Адже це означає, що виробництво інформації — це звичайне товарне виробництво, організоване ж капіталістичне — звичайне товарно-капіталістичне виробництво. Проте в даному циклі статей, виходячи з двох гіпотез — про нову роль інформації і про подолання матеріальної мотивації діяльності в розвинених країнах⁵⁶, робиться висновок про подолання (деструкції) вартості. Прихильники такого підходу вважають, що поширеність і певного роду нелімітованість інформації обумовлюють неможливість вартісної оцінки як її самої, так і продуктів, в створенні яких вона

грає домінуючу роль. Але при найближчому розгляді таке уявлення виявляється не зовсім точним, принаймні, вказані обставини зовсім не перешкоджають вартісній оцінці інформації і продуктів, в створенні яких вона грає домінуючу роль.

Інформація, якщо вона виробляється як товар, то і продаватися повинна як товар, по законах ринкового виробництва і обміну. Яку частину вартості продукції підприємства, випущеної на основі певної інформації, складає винагорода авторів цієї інформації? Вона залежить від вартості виробленої продукції або, навпаки, від винагороди авторів залежить вартість продукції? Інакше кажучи, вартість товару складається з доходів або розпадається на них? Теоретична відповідь очевидна. В умовах конкурентного ринкового механізму вартість товару визначається умовами його відтворення, а не виробництва, тобто витратами не на експериментально-виставковий екземпляр продукції, а на ринкову партію. Чим вона більше, тим на більшу кількість товарів будуть розділені витрати наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок і, відповідно, тим дешевше, за інших рівних умов, повинна бути продукція. Такий взаємозв'язок структурних елементів виробництва існує завжди. В будь-якій галузі хтось повинен запропонувати ідею товару, сконструювати дослідний зразок, розробити технологію виробництва і т. д. Проте оцінити цю частину циклу виробництва товару, образно кажучи, його нульовий цикл, без вартості виробленої продукції неможливо. В цій проблемі виділяються наступні аспекти.

Перший. Інтелектуал продає вже готову ідею. Чи працював він над нею довгі роки і десятиріччя, чи одержав її як миттєве осяяння — не має ніякого значення. Покупці будуть її оцінювати, як і будь-який інший чинник виробництва, виходячи з того, скільки можна заробити на товарах, вироблених на її основі. Продавець ідеї в цьому випадку нічим не відрізняється від простого товаровиробника. Торг продавця і покупця заснований на їх уявленнях і оцінках можливих доходів, а здійснення операції по суті справи якраз і означає зведення складної інтелектуальної праці до інших видів праці, їх зіставлення.

Другий. Коли в ролі продавця виступає не фізична особа, а юридична, наприклад, науково-дослідний інститут, торг відбувається так само. НДІ як комерційне підприємство, по законах ринку повинне відшкодувати свої витрати і одержати прибуток. Здійснення обміну і тут означатиме, що відбулося зведення складної праці, але вже не індивідуального, а колективного працівника до інших видів праці.

Третій. У складі виробничого підприємства працює науково-дослідний підрозділ. Якщо він самостійно продає наукову продукцію як товар, цей випадок нічим не відрізняється від попереднього. Якщо ж його продукція споживається підприємством, у складі якого він функціонує, продукт сфери НДДКР оцінюється через товари, вироблені даним підприємством. Проте і це означає зведення даної складної інтелектуальної праці до будь-яких інших видів праці.

Реальна проблема, звичайно, полягає не в самому факті зведення, зіставлення різних видів праці, а в пропорціях їх співвідношень. Якою повинна бути винагорода інтелектуальної праці і чи є об'єктивні критерії визначення її величини?

Оцінка інформації як виробничого ресурсу, тобто виходячи з передбачуваної виручки від продажу товарів, вироблених на її основі, ускладнена тією обставиною, що у ряді випадків продати її як виробничий ресурс і, відповідно, одержати винагороду, можна тільки один раз, для виробництва першої партії товарів, що утілюють цю інформацію. А далі в багатьох видах діяльності, перш за все у виробництві комп'ютерних програм, аудіо-, відеопродукції, ряду предметів споживання, по законах ринкового виробництва інформацію про ці товари купувати не треба, вона лежить на поверхні, доступна безпосередньому сприйняттю. Власне в цьому і виявляється суспільний характер інтелектуальної праці. Тепер, в повторних партіях випуску таких же товарів, виробник може не витратитися на придбання інформації про них. Теорія вартості говорить про це так: вартість товарів визначається витратами на їх відтворення, а не виробництво. Це — об'єктивний закон виробництва, але само виробництво є підсистемою суспільства, яке може впливати на нього. Так, наприклад, продавці інформації, та і покупці, що заплатили за її використання у виробництві, можуть вважати несправедливим ту обставину, що подальші виробники товару на основі даної інформації її не оплачують, і в підтримку собі призвати державу і авторське право. Проте закони ринкового обміну не припускають оплату відомої інформації, примусити платити за неї можна тільки силою держави, нав'язуючи економіці юридичні норми, що суперечать економічним законам. Саме цим можна пояснити живучість піратства, причому не тільки в менш розвинених країнах, але і у високорозвинутих. Воно породжено законами економіки, тією обставиною, що юридичні закони цим об'єктивним економічним законам суперечать. Враховуючи цю логіку, можна припустити, що саме економічне буття перешкоджає витяганню інтелектуальної рен-

ти виробниками інформації, об'єктивні економічні закони зламують юридичні форми, не відповідні внутрішньому змісту процесів, що вдягнулися в ці юридичні форми. Немає ніяких об'єктивних причин для оцінки інтелектуальної праці, включеної в сукупну суспільну працю як наймана праця, по якимось інших критеріях, відмінних від ринкових, тобто відмінних від вартості робочої сили.

Пострадянські дослідники проблем постіндустріалізму відзначають як істотну межу нової епохи модернізацію відносин власності, затверджуючи, що новим базовим елементом постіндустріальної господарської системи може стати особиста власність, відкриваючи можливість індивідуального володіння всіма необхідними умовами сучасного знанняємного виробництва. Дістаючи доступ до засобів виробництва як до своїх власних, працівник високотехнологічних і інформаційних галузей виробництва може продавати не свою робочу силу, а готовий продукт, створений з використанням власних засобів виробництва. Такий працівник виступає в ролі товаровиробника, що стоїть зовні традиційних відносин капіталу і праці⁵⁷.

Проте, що принципово нове вносить в розуміння соціально-економічних відносин уявлення про «особисту» власність інтелектуала на умови інтелектуальної праці? Вироблене таким інтелектуалом благо треба ж продати. А це означає, що дане високоінтелектуальне, незалежно від капіталу вироблене благо, є товаром, створеним приватною працею товаровиробника, яка має довести свій суспільний характер на ринку, у сфері обміну. Більш того, такому незалежному виробнику інтелектуальних благ (товарів) доведеться вступити в конкуренцію як з такими ж незалежними товаровиробниками інтелектуальних благ, так і з колективними їх виробниками, з'єднаними капіталом. Якими бувають результати такої конкуренції, добре відомо.

Уявлення про формування «особистої» власності на умови виробництва у сфері інтелектуальної праці говорить лише про появу нових галузей у сфері простого товарного виробництва. Взаємостосунки таких інтелектуалів на ринку з капіталом і один з одним залишаються товарними, продукт їхньої праці є товаром.

Усе сказане дозволяє зробити висновок, що і в умовах постіндустріалізму матеріальне виробництво продовжує виконувати свою традиційну історичну роль.

4.2.3. Рушійні сили індустріалізації

На нинішньому етапі розвитку світова економіка переживає індустріальний ренесанс. В останні роки все більше прибічників набуває концепція нової індустріалізації. Різні дослідники по-різному розуміють сенс нової індустріалізації. Одна група дослідників вважає новою індустріалізацією специфічну економічну політику, спрямовану на відновлення країнами колишнього СРСР втраченої ними внаслідок неконкурентоспроможності індустріальної бази. Провідну роль у такому відновленні ці дослідники відводять державі, вважаючи необхідним повернення її в економіку у якості власника та підприємця. Ставка робиться при цьому підході на відбудову великих підприємств, які здатні забезпечити диверсифікацію галузевої структури економіки та знизити її залежність від імпорту технічно складної продукції⁵⁸.

Західні дослідники проблеми нової індустріалізації позбавлені від необхідності піклуватися як про відновлення індустріальної могутності своїх країн, так і про зниження їхньої залежності від імпорту технічно складної продукції. Їхні дослідження спрямовані на те, щоб зрозуміти об'єктивний хід розвитку економіки, виявити об'єктивну спрямованість змін у економіці та суспільстві. Як результат, при трактуванні сутності нової індустріалізації вони відштовхуються від реальних тенденцій у розвитку продуктивних сил суспільства і лише виходячи з цього розробляють рекомендації для економічної політики⁵⁹.

Працями багатьох вчених сформовано підходи до дослідження індустріалізації як до об'єктивного процесу розвитку продуктивних сил і як до особливого типу економічної політики, покликаної вирішити низку економічних проблем країни.

У зв'язку з різним тлумаченням процесу індустріалізації важливо з'ясувати її сутність, етапи, рушійні сили та матеріальні умови, необхідні для її здійснення у пострадянських країнах та країнах наздоганяючого типу розвитку, сутність того, що відбувається у процесі індустріалізації та нової індустріалізації, тенденції змін.

Сенсом інституційної системи, сформованої у процесі промислової революції, є безперервне економічне зростання. Двигуном зростання являються інновації, охоплюючи техніку, технологію, організацію. Інновація стає всеосяжною і панівною рисою господарського життя. Неминучі супутники широкого потоку інновацій — це невизначеність, постійний пошук і ризик, проведення досліджень та

експериментів. Щоб зміни були успішними, потрібна значна свобода дій, у тому числі і свобода експериментування⁶⁰.

Ключовими елементами існування інституціональної системи, здатної до змін, є децентралізація влади і ресурсів, необхідних для вільного прийняття рішень, у тому числі про експериментування відносно технології, продукту, організації; відсутність політичних і релігійних перешкод для цього; стимулювання новаторів, які мають можливість присвоювати прибуток, одержаний у випадку успіху, і ризикують збитками у разі провалу. Експерименти передбачають не лише суто теоретичний винахід нових продуктів, послуг, форм організації, але також апробацію запропонованих продуктів і послуг шляхом пред'явлення їх для публічного використання, а організаційних інновацій — шляхом їх використання в реальних підприємствах. Таке різноманіття винаходів породжує різноманітність у господарській системі і вимагає існування господарського сектора, захищеного від політичних втручань. Здатна до експериментів економіка стає джерелом багатьох технологічних нововведень, відчиняє простір для наукового впливу на технології, продукти, організацію. У результаті всіх цих змін зростає багатство суспільства та матеріальний добробут населення.

Розгортання промислової революції на першому її етапі характеризувалося тим, що економічно значущі технології з'являлися в результаті зусиль людей, які не були вченими, які керувалися здоровим глуздом, кмітливістю, своїми власними уявленнями про раціональність, зручність. Якщо не вважати хіміків, яких залучали для проведення аналізів і вимірів в деяких промислових процесах, вчені не були безпосередньо пов'язані з промисловістю. До кінця XIX століття ситуація змінилася. До того часу розроблені фундаментальною наукою пояснення природних явищ стали зовсім недоступні здоровому глузду обдарованих, але необізнаних у науці винахідників. Наукові пояснення фізичного світу не були пов'язані з економічними потребами, виникали в автономній науковій сфері, в середовищі університетських та незалежних вчених, які працювали не заради багатства. Створення нових або удосконалення вже існуючих продуктів на базі фундаментальних наукових пояснень перетворилося на особливу сферу діяльності — прикладну науку. Заняття у цій новій сфері стимулювалися оцінками можливої економічної значимості розробленого продукту. Таким чином, фундаментальна наука створила пояснення природних явищ, котрі мали величезний потенціал практичного застосування. Одночасно з цим процесом розвивався і доповнював його процес, що

зв'язував науку з виробництвом, в результаті якого наукові досягнення втілювалися в економічному зростанні. Сфера прикладних досліджень спочатку розвивалася на рівні фірми, а згодом — на рівні всієї економіки в цілому. Найважливішим елементом цієї сфери є науково-дослідні лабораторії, створені фірмами з метою застосування наукових методів і знань для вирішення комерційних проблем. У період другої промислової революції відбувається об'єднання під єдиним управлінням організацій наукового знання і традиційного бізнесу, з його функціями виробництва і збуту. Така структура з'явилася ефективним інструментом виявлення нових потреб і нових можливостей, в яких наука ставала корисною для споживачів та сама могла отримати від цього вигоду. Об'єднання в рамках звичайного підприємства вчених і менеджерів розширило обґрунтованість змін, зменшило ризик експериментування, відповідно, зросла прибутковість виробництва. В результаті динамізм, потреба в змінах і зростанні стали важливими цілями і стимулами господарювання. Право приймати рішення належить безлічі підприємств, різних за своїм розміром, приналежністю, внутрішньою структурою, цілями і розміщенням. Підприємства отримують винагороди і страждають від збитків, властивих учасникам інноваційних програм, на них лежить відповідальність за вибір ринків, визначення цін покупок і продажів, за встановлення заробітної плати, за найм і звільнення працівників і за інвестування капіталу. Їм дістається прибуток у разі успіху і збитки при невдачі.

У період розгортання другої промислової революції у галузях масового виробництва за обсягами випуску продукції стали домінувати великі корпорації. При цьому менш великі підприємства не втратили своєї ролі. Гігантські корпорації стають основними споживачами капіталу, тоді як малі підприємства — головними наймачами робочої сили. Усі типи фірм зацікавлені в інноваціях, проте у різних їх типах.

Інновації можна розділити на два типи. Перший — це часткові поліпшення, які народжуються як наслідок конкурентної боротьби між компаніями-виробниками однієї галузі. Їх розповсюдження пов'язане з активною роллю попиту у порівнянні з пропозицією. Ринок з легкістю сприймає такі інновації, тому що менш досконалі аналоги таких, лише частково нових продуктів вже його завоювали. В результаті нововведення легко сприймаються покупцями. Наслідком таких інновацій стає успіх компанії, яка першою виводить новий продукт на ринок, стрімке копіювання запропонованої новації конкурентами, поштовх до подальшого удосконалення продукту.

Другий вид інновацій — це проривні, концептуальні, які створюють принципово нові продукти. Такі винаходи суттєво змінюють технології, однак завоювання ринку є для них складною проблемою. Шлях від відкриття нового принципу до його комерціалізації триває роками, іноді — десятиліттями. Головну роль у цьому типі інновацій грає пропозиція. Такі інновації породжують нові галузі та приводять до краху старих, в результаті змінюється галузева структура економіки. Такі інновації становляться ефективними лише при розгортанні масового виробництва. Без потужної індустріальної бази цього зробити неможливо. Якщо в країні відсутня індустріальна база, як проривні, так і поліпшуючі інновації виявляються самостійним товаром. Однак забезпечити високу якість такого товару у відриві від індустріальної бази вкрай складно, тому що саме вона, індустріальна база, постійно вимагає свого вдосконалення. Поза зв'язку з виробництвом вгадати, що саме потребує вдосконалення, навряд чи можливо. Таким чином, хоча обидва типи інновацій потребують наукових досліджень, однак наука виявляється не самостійним фактором, що веде до інноваційного розвитку. Наука тут має бути поєднаною з виробництвом, з потужною індустріальною базою. Саме індустрія дозволяє отримати максимальний ефект від новацій. Проривні, концептуальні інновації потребують для своєї перевірки тривалого експериментування на спеціальному обладнанні. Створення такого обладнання — справа дорога, окремим виробникам недоступна. Вирішенням цієї проблеми стає створення спеціальних центрів, або, як їх частіше називають — технопарків, призначених для ведення дослідницько-експериментальних робіт. Фірми, які зацікавлені у експериментах на відповідному обладнанні, можуть орендувати його на визначений час. Потім його орендують інші фірми. Таким чином забезпечується технічна можливість експериментувати та довести дослідження до етапу продукту. Підтримувати таку технологію ведення науково-дослідних та досвідно-експериментальних робіт, яка потребує спеціальних технопарків, можливо лише за умов існування досить великої кількості фірм, зацікавлених у експериментуванні у технопарках. Отже, економічно ефективна організація інноваційної діяльності потребує достатньо великої кількості фірм-новаторів технічного прогресу. Необхідний свого роду кластер фірм-новаторів. Таким чином, якщо в економіці країни є певна кількість фірм-новаторів, створення для них технологічних умов подальшого розвитку стає економічно доцільною і вигідною справою. В результаті у такій економіці зростають темпи

науково-технічного розвитку, а сам цей розвиток у підсумку коштує суспільству менше, ніж країні, де існують лише поодинокі фірми-новатори, не згуртовані по галузях та напрямках дослідження і розкидані у просторі. У результаті економікам наздоганяючого типу розвитку вкрай складно досягти рівня вже розвинутих країн. Для того, щоб не відстати назавжди, їм потрібний індустріальний ривок, досягнення якого не просто повторюють те, що вже відпрацьовано розвинутими країнами, але й перевершують їх. Розробка політики індустріалізації та індустріального ривка можлива лише при розумінні сучасної економіки розвинутих країн як економіки індустріальної.

Проте в Україні з початку процесу реформування і протягом досить тривалого часу вважалося, що сучасна ринкова економіка переросла стадію індустріалізму, що це вже економіка постіндустріальна⁶¹, інформаційна⁶², економіка знань⁶³. Прибічники такої ідеї вважають, що сутність сучасної економіки змінилася і капітал перестав бути фактором, що обмежує виробництво. Тим фактором, що заступив його місце, стала інформація. Тому знання, втілені у робітника, мають первісне значення для розвитку у сучасних умовах. Виходячи з такого розуміння сутності сучасної економіки та тенденцій змін, у процесі реформування в Україні ставку було зроблено на розвиток та поширення освіти.

Звернемося до статистичних даних, наведених в таблиці 4.9, які характеризують рівень освіти, отриманої випускниками вищих навчальних закладів. Динаміка цього показника в Україні цілком позитивна. Так, кількість студентів у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації у 1990/91 навчальному році складала 757 тис. осіб, у 2000/01 — 528 тис. осіб, у 2013/14 — 329,0 тис. Одночасно кількість студентів у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації у 1990/91 навчальному році складала 881,3 тис. осіб, у 2000/01 — 1402,9, у 2013/14 — 1723,7 тис. В результаті загальна чисельність студентів зросла з 1638,3 тис. у 1990/1991 навчальному році до 2052,7 тис. у 2013/2014 навчальному році, тобто на 25 %, при цьому як впливає з даних таблиці, частка студентів у закладах III–IV рівнів акредитації зросла з 54 % у 1990/1991 навчальному році до 84 % у 2013/14 навчальному році. Таким чином, має місце зростання як загальної чисельності студентів вищих навчальних закладів, так і зростання частки студентів, які навчаються у внз III–IV рівнів акредитації, що свідчить про постійне підвищення рівня освіти молодих фахівців протягом усього періоду реформування економіки.

Таблиця 4.9

**Кількість студентів у вищих навчальних закладах
(на початок навчального року)**

Навчальний рік	Кількість студентів у закладах, тис.	
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації
1990/91	757,0	881,3
1991/92	739,2	876,2
1992/93	718,8	855,9
1993/94	680,7	829,2
1994/95	645,0	888,5
1995/96	617,7	922,8
1996/97	595,0	976,9
1997/98	526,4	1110,0
1998/99	503,7	1210,3
1999/00	503,7	1285,4
2000/01	528,0	1402,9
2001/02	561,3	1548,0
2002/03	582,9	1686,9
2003/04	592,9	1843,8
2004/05	548,5	2026,7
2005/06	505,3	2203,8
2006/07	468,0	2318,6
2007/08	441,3	2372,5
2008/09	399,3	2364,5
2009/10	354,2	2245,2
2010/11	361,5	2129,8
2011/12	356,8	1954,8
2012/13	345,2	1824,9
2013/14	329,0	1723,7

¹<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Такою же позитивною виявляється і динаміка підготовки фахівців вищої кваліфікації — випускників вищих навчальних закладів. З 1990/1991 року до 2012/2013 р. чисельність випускників зросла з 365,6 до 576,3, тобто зростання склало 157,6 %.

Як видно з даних, наведених у таблиці 4.10, ще більшими темпами зростає кожного року чисельність аспірантів та докторантів. Так, чисельність аспірантів зросла за період з 1990/1991 навчального року до 2012/2013 з 13 374 до 31 482, тобто у 2,4 рази, чисельність докторантів за той же період — з 503 до 1831, тобто у 3,6 рази. В результаті

Таблиця 4.10

Підготовка кадрів вищої кваліфікації

	Випущено фахівців, тис.		Кількість аспірантів	Кількість докторантів
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації		
1990/91	228,7	136,9	13374	
1991/92	223,0	137,0	13596	503
1992/93	199,8	144,1	13992	592
1993/94	198,0	153,5	14816	765
1994/95	204,3	149,0	15643	927
1995/96	191,2	147,9	17464	1105
1996/97	185,8	155,7	19227	1197
1997/98	162,2	186,7	20645	1233
1998/99	156,9	214,3	21766	1247
1999/00	156,0	240,3	22300	1187
2000/01	148,6	273,6	23295	1131
2001/02	147,5	312,8	24256	1106
2002/03	155,5	356,7	25288	1166
2003/04	162,8	416,6	27106	1220
2004/05	148,2	316,2	28412	1271
2005/06	142,7	372,4	29866	1315
2006/07	137,9	413,6	31293	1373
2007/08	134,3	468,4	32497	1418
2008/09	118,1	505,2	33344	1476
2009/10	114,8	527,3	34115	1463
2010/11	111,0	543,7	34653	1561
2011/12	92,2	520,7	33640	1814
2012/13	91,2	485,1	31482	1831

¹<http://www.ukrstat.gov.ua/>

постійно зростає чисельність наукових кадрів вищої кваліфікації в економіці України.

Як видно зі статистичних даних таблиці 4.11, чисельність кандидатів наук зросла з 57 610 осіб у 1995 році до 90 113 у 2013 році, тобто на 156,4 %. Чисельність докторів наук в Україні зросла з 8133 осіб у 1991 році до 16 450 у 2013 році, тобто на 202,3 %.

Одночасно за останні 10 років кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки, поступово зменшувалася: з 1510 у 2005 році до 1303 у 2010, 1208 у 2012 і до 1143 у 2013 р., а питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП з 1996 до 2013 р. зменшилася з 1,36 до 0,81.

Таблиця 4.11

Наукові кадри та кількість організацій¹

Роки	Кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки*	Чисельність науковців, осіб	Чисельність докторів наук в Україні, осіб**	Чисельність кандидатів наук в Україні, осіб**
1990	...	313079	...	...
1991	1344	295101	8133	...
1992	1350	248455	8797	...
1993	1406	222127	9224	...
1994	1463	207436	9441	...
1995	1453	179799	9759	57610
1996	1435	160103	9974	58132
1997	1450	142532	10322	59332
1998	1518	134413	10446	59703
1999	1506	126045	10233	59547
2000	1490	120773	10339	58741
2001	1479	113341	10603	60647
2002	1477	107447	11008	62673
2003	1487	104841	11259	64372
2004	1505	106603	11573	65839
2005	1510	105512	12014	68291
2006	1452	100245	12488	71893
2007	1404	96820	12845	74191
2008	1378	94138	13423	77763
2009	1340	92403	13866	81169
2010	1303	89534	14418	84000
2011	1255	84969	14895	84979
2012	1208	82032	15592	88057
2013	1143	77853	16450	90113

<http://www.ukrstat.gov.ua/>

* — починаючи з 2006 р. не звітують організації, які виконували лише науково-технічні послуги

** — з 1998 р. — станом на 1 жовтня.

Залишається низькою і питома вага підприємств, що впроваджували інновації. У 2000 році їх було 14,8 %, у 2013 — 13,6 %. Цей парадоксальний результат свідчить про те, що вітчизняні підприємства не мають фінансової можливості і не мають економічної необхідності в удосконаленні технологій, товарів, матеріалів. Таким чином, зростання чисельності висококваліфікованих фахівців зовсім не гаран-

тує розширення масштабів виконання наукових розробок та впровадження їх у виробництво. Ще сумніші дані статистики про якість розробок вітчизняної науки. Так, у 2011 р. з 376 створених передових виробничих технологій принципово новими були лише 46 розробок, а 330 були новими тільки для України⁶⁴. У 2013 р. підприємствами та організаціями України було створено 486 передових технологій, з яких принципово новими були лише 13,6 %⁶⁵. Виходить, що сфера науки й освіти працюють ніби самі на себе.

Пов'язана така ситуація з тим, що попит вітчизняного ринку на висококваліфікованих фахівців, науковців формує високотехнологічне виробництво. Якщо виробництво не потребує таких фахівців, підвищення рівня освіти та кваліфікації персоналу відривається від реальних потреб економіки. Тобто штучно створити суспільство знань неможливо. Двигуном науково-технічного прогресу є суспільна потреба в ньому, перш за все — потреба самого виробництва. Високотехнологізовані кадри спеціалістів потрібні високотехнологічним галузям. Примітивізація галузевої структури вітчизняної економіки зменшує потребу у висококваліфікованих спеціалістах, перш за все у науковцях, безпосередньо пов'язаних зі сферою матеріального виробництва.

Якщо розуміти сутність сучасної економіки як економіки, де фактор капітал зберігає своє найважливіше значення, а знання, втілені в робітника, потрібні капіталу лише в міру розвитку самого капіталу, тоді зрозуміло, що підвищення рівня освіти найманого персоналу без підвищення науково-технічного рівня самого капіталу стає надлишковим. Цей надлишок неможливо застосувати у виробництві. Звідси ситуацію, яка склалася в економіці України з рівнем освіти сукупного робітника, можна пояснити помилками у розумінні сутності сучасної економіки і обумовленими цими помилками у економічній політиці. Ідея про те, що сучасна економіка здатна успішно функціонувати у глобальному середовищі лише на продукуванні та використанні нових знань, яка домінувала майже увесь період реформування, не знаходить свого фактичного підтвердження. Як наслідок, найбільш відомий автор цієї ідеї відмовляється від неї і все частіше проводить думку, що сучасна економіка здатна успішно функціонувати лише на індустріальному базисі, на масовому виробництві товарів, у тому числі і високотехнологічних⁶⁶.

У ХХІ столітті дослідники звертають увагу на розгортання нової хвилі індустріалізації, яку називають Третьою промисловою рево-

люцією. Американський дослідник Пітер Марш у книзі «Нова промислова революція: споживачі, глобалізація і кінець масового виробництва»⁶⁷ доказує, що економічна модель, в якій розвинуті країни купують дешеві китайські товари, доживає свої останні дні. На порядку денному нова модель, яка обіцяє блискуче економічне майбутнє не лише країнам з розвинутою промисловістю, але й іншим країнам, які встигнуть своєчасно зробити необхідне для втілення у життя досягнень нової промислової революції.

Рушійною силою нової промислової революції Пітер Марш вважає наступні основні чинники: «бурхливий розвиток нових технологій в різних областях, починаючи з електроніки і закінчуючи появою нових матеріалів, спільне використання яких призвело до значного підвищення ефективності; появлення нових можливостей в адаптації та індивідуалізації продукції; зростання важливості секторів виробництва спеціалізованих продуктів і надання спеціалізованих послуг — так званих нішевих галузей; розширене використання глобальних мереж, що виражається в об'єднанні ланцюжків поставок продукції та інформаційних потоків; зростання важливості кластерів — об'єднань підприємств, розташованих в певних районах, здатних ефективно взаємодіяти один з одним і часто пов'язаних з партнерами в усьому світі за допомогою глобальної мережі; збільшення частки зростаючих економік (наприклад, Китаю та Індії) у світовому виробництві; підвищення впливу екологічних факторів на діяльність виробників, включаючи тип вироблених товарів або вид використовуваних процесів; розширення використання послуг, що підтримують основну діяльність виробників; зростання ролі незалежних виробників — людей з неординарними ідеями, які не бояться виступати проти усталених традицій, але найчастіше потребують підтримки для досягнення поставлених цілей»⁶⁸. Чимало з цих факторів не є по суті новими. Однак ступінь успішності їх застосування — часто в поєднанні один з одним — відокремить переможців від переможених, у міру того як нова промислова революція почне набирати обертів. Використання навіть деяких з цих факторів дозволить виробникам у наступні 10–20 років зміцнити своє становище. Він також вважає, що тим країнам, які за останні роки лише почали переймати систему суспільного виробництва та образ життя заможних західних держав, період змін може надати більше переваг. Ці країни зможуть отримати вигоду з безлічі ідей і нових розробок, які, як очікується, з'являться в результаті економічного зростання. Найбільш економічно розвине-

ними серед країн, які лише недавно вступили на шлях ринкового реформування вважаються Бразилія, Китай та Індія, де промисловість була головним чинником бурхливого підйому протягом останніх 15–20 років. Нова промислова революція дасть їм нову основу для подальшого розвитку.

Основним чинником швидкого зростання в зазначених регіонах була низька вартість промислового виробництва, в основному за рахунок невеликих зарплат. Багато компаній перевели заводи і фабрики з високорозвинутих країн у менш розвинуті країни, хоча кінцевий споживач живе на Заході. Адаптувавши свої інститути до потреб індустріального розвитку, колишні відсталі країни зробили ставку на виробництво найсучасніших товарів для світового ринку. Ці країни досягли успіху завдяки тому, що не замикалися від конкуренції на світовому ринку. Навпаки, їхнє виробництво з самого початку було орієнтовано на експорт. Деякі дослідники для прискорення економічного розвитку вважають необхідним імпортозаміщення. Прибічники цієї ідеї звертають увагу на те, що воно дозволяє змінити структуру власної економіки, відмовитися від сировинного експорту. Така економічна політика застосовувалася у 30-ті роки ХХ століття у СРСР⁶⁹.

На той час коли темпи науково-технічного прогресу були нижчими, ніж сьогодні, політика імпортозаміщення, дійсно, дозволила у короткий термін здійснити індустріалізацію, створити власну важку промисловість, машинобудування, енергетику. Разом з тим політика імпортозаміщення орієнтує виробників на продукцію, яка вже існує на світовому ринку. Відтворення такої продукції у країні-реципієнті потребує часу для створення виробництва, підготовки персоналу. За цей час творці цієї продукції встигнуть її відновити або навіть відмовитися від неї задля просування на ринок нової продукції. Таким чином, роблячи ставку на імпортозаміщення, країна прирікає себе до вічної гонки за лідером і до вічного відставання від нього. Крім цього, така економіка опиняється дуже ізольованою від світового ринку, зорієнтованою на свої власні потреби та ресурси, які не порівнює зі світовими аналогами. Проте інноваціями слід вважати не те, що є новим у місцевому масштабі, для даного національного ринку, а те, що відрізняється принциповою новизною для глобальної економіки. У протилежному випадку, зусилля інженерів, технологів будуть спрямовані на те, щоб відкрити вже відомі речі. Такий тип розвитку веде до вічного відставання. Роблячи ставку на імпортозаміщенні певних товарів, їхні виробники уникають конкуренції на світовому ринку.

Такі «тепличні» умови ведуть у перспективі до відставання їхньої продукції від закордонних аналогів. Досить ще свіжий приклад — галузі машинобудування СРСР, продукція яких мала попит на замкненому від світової конкуренції власному ринку. Проте, як тільки ця замкненість була скасована, зіставлення радянської технічно складної продукції зі світовими зразками виявило її неконкурентоспроможність.

З часів індустріалізації СРСР змінилися умови виробництва, прискорилися темпи змін, загострилася конкуренція. Світовий досвід показує, що успіху досягли країни, які зробили ставку на експортну орієнтацію свого виробництва. Таку економічну політику не можна вважати випадковою. Саме про це каже економічна теорія. Використання абсолютних та відносних, порівнянних переваг вітчизняного виробництва набагато корисніше, ніж орієнтація на власні сили у всьому різноманітті галузей. Галуззю, у якій Україна має абсолютні переваги, дослідники називають сільське господарство, перш за все, виробництво зерна. Протягом усього ХХІ століття вітчизняні аграрії нарощують як обсяги виробництва, так і обсяги продажу своєї продукції, у тому числі і на світовому ринку. Нині лідерами світового ринку зерна являються розвинуті індустріальні країни. Лідерські позиції вони утримують завдяки забезпеченню власного сільського господарства необхідною технікою власного же виробництва. Інакше кажучи, сучасне сільське господарство ефективно функціонує як складова частина агропромислового комплексу. Українське сільське господарство працює на іноземній техніці. Зростання аграрної сфери потребує більше техніки, яку придбають на світовому ринку. Однак, зерновий ринок — це ринок стандартизованої продукції. Головною формою конкуренції на такому ринку є цінова конкуренція. На відміну від нього, ринок сільськогосподарської техніки — це ринок диверсифікованої продукції, на якому переважає нецінова конкуренція. За таких умов для сплати за техніку доводиться віддавати все більше і більше власного зерна. Отже, ефективне використання абсолютних економічних переваг власного сільського господарства потребує виробництва для нього відповідної техніки. При цьому необхідно враховувати характер сучасного етапу індустріального розвитку, революційні зміни у техніці та технологіях. За таких умов створювати власне сільськогосподарське машинобудування необхідно лише як нову галузь промисловості, а не як галузь, яку відновлюють на базі залишків радянського сільськогосподарського машинобудування. Орієнтація такого виробництва не лише на потреби внутрішнього ринку, але й

на потреби світового дозволила би економіці зробити індустріальний ривок.

Включаючись у конкуренцію на світовому ринку, доцільно більше уваги приділяти виробництву переважно кінцевої продукції, продукції з максимальною часткою доданої вартості, уникаючи або суттєво скорочуючи просування на світові ринки проміжного продукту або продукту з невеликою часткою доданої вартості. Це означає, що при виборі галузей, які мають бути експортноорієнтованими, необхідно робити ставку на найновітніші досягнення науково-технічного прогресу, розгортання масового виробництва перспективної продукції та прагнути бути на світовому ринку першим її виробником та експортером. Саме так будувалася політика експортноорієнтованого промислового виробництва Японії, Тайваню, Південної Кореї, КНР. Зростання частки імпорту у ВВП ФРН за останні 15 років свідчить про те, що і ця високорозвинута країна застосовує досвід економічної політики експортноорієнтованих економік. Вдалим прикладом експортноорієнтованих економік може бути і Фінляндія, яка зробила ставку на виробництво телекомунікаційного устаткування, що потягнуло за собою ланцюжок взаємопов'язаних виробництв, які за короткий час дозволили підвищити рівень розвитку економіки, забезпечивши одночасно зростання добробуту населення.

Обираючи спеціалізацію в умовах Третьої промислової революції, необхідно враховувати її спрямованість на виробництво, збалансоване з екологією. Кооперація у цих галузях може стати експортноорієнтованим виробництвом.

Щодо імпортозаміщення, то ця політика не має бути державним пріоритетом. Вона може бути справою окремих фірм, окремих виробників, які на власний розсуд організують таке виробництво, свідомо вступаючи у конкуренцію з лідерами ринку.

Роблячи висновки з проведеного дослідження, важливо відмітити наступне. Для ефективного просування реформ, спрямованих на модернізацію економіки, необхідно розуміти сутність тієї економічної системи, яка існує зараз, і тієї економічної системи, яку передбачається створити. Уявлення про сучасну економіку високорозвинутих країн як таку, що вже переросла стадію індустріалізму, є значною мірою передчасним. Високорозвинуті економіки забезпечують високу продуктивність і спеціалізуються у світовому поділі праці на виробництві технічно складної продукції. Пострадянські економіки, продукція машинобудування яких виявилася неконкурентоспроможною

на світовому ринку, зайняли нішу поставщиків енергоносіїв, сировини, товарів низького ступеня обробки. Перехід до розгортання в країні виробництва технічно складної продукції неможливий, базуючись лише на високоосвічених фахівцях. Розгортання сучасного індустріального виробництва потребує капіталу, технологій.

Прибічники ідеї імпортозаміщення вважають, що воно дозволяє змінити структуру власної економіки, відмовитися від сировинного експорту. Але воно усуває національних виробників від міжнародної конкуренції, роблячи для них «тепличні» умови, які ведуть у перспективі до відставання їхньої продукції, економіки у цілому від високорозвинутих країн, виробники яких постійно беруть участь у конкуренції і внаслідок цього вимушені постійно удосконалювати продукцію, технологію, організацію, відштовхуючись не від власних досягнень, а від найкращих зразків світового ринку.

Використання переваг деяких галузей вітчизняного виробництва при просуванні їхньої продукції на світовий ринок набагато корисніше, ніж орієнтація на власні сили у всьому різноманітті галузей.

При цьому необхідно враховувати і подальші рекомендації економічної теорії — базувати свою економічну політику на виробництві для світового ринку переважно кінцевої продукції, продукції з максимальною часткою доданої вартості, уникаючи, або суттєво скорочуючи просування на світові ринки проміжного продукту або продукту з невеликою часткою доданої вартості. Це означає, що при виборі галузей, які мають бути експортноорієнтованими, необхідно робити ставку на найновітніші досягнення науково-технічного прогресу, розгортання масового виробництва перспективної продукції та прагнути бути на світовому ринку першим її виробником та експортером.

ПРИМІТКИ

¹ Маркс К. Капитал. Том II; Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. 2-е изд. — Т. 24. — С. 65.

² Маркс К. Капитал. Том III; Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. 2-е изд. — Т. 25, ч. I. — С. 360.

³ Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма. — М., Л., 1931. — С. 301.

⁴ Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — М., 2003. — С. 517–524.

⁵ Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — М., 2003. — С. 517–524.

⁶ Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира. — М., 2013. — С. 293.

⁷ Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. Том 1. — М., 2014, С. 20.

⁸ Кларк Г. Цит. соч. — С. 210–237.

⁹ Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту. — М., 2013. — С. 32–33.

¹⁰ Дуглас Н. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М., 1997. — С. 150.

¹¹ Wallerstein I. The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. 1980. P. 233–234.

¹² Дуглас Н. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М. — С. 177.

¹³ Там само. — С. 175.

¹⁴ Там само. — С. 178.

¹⁵ Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. — М., 2005. — С. 268–290; Портер Майкл Э. Конкуренция. — М., 2005. — С. 65–106; Кныш М. И. Конкурентные стратеги. — СПб., 2000. — С. 174–183, 190–194.

¹⁶ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М., 2004; Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации. — М., 1995.

¹⁷ Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. — М., 2008; Левяш И. Я. Постиндустриализм: проблема адекватности концепта // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3; Мочерний С. Про питания про постіндустріальне суспільство // Економіка України. — 2002. — № 9; Певзнер Я. Рынок неустрашим // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 2; Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 11.

¹⁸ Drucker P. F. The Future of Industrial Man. — New York, 1965; Drucker P. F. The New Society. The Anatomy of Industrial Order. — New York, 1950.

¹⁹ Drucker P. F. The Post-Capitalist Society. Harper Business New York City, 1993.

²⁰ Rostow W. W. The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge University Press, 1960.

²¹ Ханин Г. И. Теория рывка и опыт России по преодолению экономической отсталости. — ЭКО, 2004. — № 9; Ханин Г. И. Технология экономического рывка в России. — ЭКО, 2004. — № 10.

²² Aron R. Dix-huit leçons sur la société industrielle. — Paris, 1962. — P. 77.

²³ Ellul, J. Technological Society. — New York, 1965.

²⁴ Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — 1967. — С. 35.

²⁵ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М., 2004. — С. 655.

²⁶ Там само. — С. 11.

²⁷ З таким трактуванням важко погодитися. Вже для П. Дракера основним інститутом індустріального суспільства було не промислове підприємство, а корпорація, відповідно, і соціальна ієрархія не зводилася до двох антагоністичних класів. Організацію праці П. Дракер розглядав не просто на базі машинного виробництва, як К. Маркс, а на базі масового виробництва зі всіма витікаючими звідси наслідками.

²⁸ Белл Д. Чит. соч. — С. 99–100.

²⁹ Там само. — С. 17, 18.

³⁰ Там само. — С. 18.

³¹ Там само. — С. 171.

³² Там само. — С. 500.

³³ Там само. — С. 160, 502–503.

³⁴ Там само. — С. 212, 215, 548.

³⁵ Моделирование глобальных экономических процессов. — М., 1984. — С. 62–64.

³⁶ Вайцзеккер Е., Ловинс Е., Ловинс Л. Фактор четыре. Затрат — половина, отдача — двойная // Новый доклад Римскому клубу. — М., 2000. — С. 340.

³⁷ Там само. — С. 348.

³⁸ Мочерний С. Про питання про постіндустріальне суспільство // Економіка України. — 2002. — № 9. — С. 52–58.

³⁹ Бузгалин А. Так что же такое постиндустриальный капитализм? // Свободная мысль. — 2007. — № 4. — С. 191–204.

⁴⁰ Левяш И. Я. Постиндустриализм: проблема адекватности концепта // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 153–161.

⁴¹ Певзнер Я. Рынок неустрашим (По поводу одной публикации) // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 2. — С. 44–49.

⁴² Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 11. — С. 5–27.

⁴³ Там само. — С. 8.

⁴⁴ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М., 2004. — С. 18.

⁴⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М., 2000. — С. 201.

⁴⁶ Тоффлер А. Футуршок. — СПб., 1997. — С. 404.

⁴⁷ Белл Д. Чит. соч. — С. 20.

⁴⁸ Там само. — С. 21.

⁴⁹ Глинчикова А. Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда? // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 3–15.

⁵⁰ Белл Д. Цит соч. — С. 18.

⁵¹ Антипина О., Иноземцев В. Диалектика стоимости в постиндустриальном обществе. Статья первая. Технологические и социопсихологические факторы преодоления стоимости // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 5. — С. 49–50; Статья вторая. Абстрактный труд и издержки: деструкция стоимости со стороны производства. — Там же. — № 6. — С. 52–53.

⁵² Надель С. Вероятность и перспективы будущей индустриальной революции // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 9. — С. 26–27.

⁵³ Любимцева С., Чуприн Ю. Концепция неоиндустриализма и экономическое развитие России // Экономист. — 2005. — № 4. — С. 22–23.

⁵⁴ Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И. С. Королева. — М., 2003. — С. 521.

⁵⁵ Там само. — С. 521–522.

⁵⁶ Антипина О., Иноземцев В. Цит соч. // МЭиМО. — 1998. — № 5 — С. 58; № 6. — С. 54, 58; № 7. — С. 20, 22.

⁵⁷ Антипина О., Иноземцев В. Цит. соч. // МЭиМО. — 1998. — № 7. — С. 10–11.

⁵⁸ Губанов С. С. Державный прорыв. Неоиндустриализация России и вертикальная интеграция. — М.: Книжный мир, 2012. — С. 147–148; Алексеев А. Новая индустриализация: оценка потребности в накоплении // Экономист. — 2012. — № 3. — С. 29–30. Антонова З., Лившиц В. Неоиндустриальная модернизация как фактор интенсивного развития // Экономист. — 2012. — № 11. — С. 38–44.

⁵⁹ Рифкин Дж. Третья промышленная революция: Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. — С. 201; Brynjolfsson E., McAfee A. Race against the machine. How the Digital Revolution Is Accelerating Innovation, Driving Productivity, and Irreversibly Transforming Employment and the Economy, 2011; Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies, 2014.

⁶⁰ Розенберг Н., Бирдсел Л. Е. мл. Как Запад стал богатым: Экономическое преобразование индустриального мира. — Новосибирск, 1995.

⁶¹ Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія і практика та їх значення для України. — К., 2003; Білецький С., Ярова Н. Перспектива постіндустріальної світової економіки. Стратегія розвитку України. — К., 2004; Варич Ю. М. Визначальні чинники постіндустріального розвитку // Проблеми економіки. — 2008. — № 2.

⁶² Антонова Н. Методолгічні засади дослідження інформаційної економіки // Економіка України. — 2005. — № 7; Васильєва Н. Становлення економіки інформації та знань // Економіст. — 2002. — № 4.

⁶³ Геєць В. М. Економіка знань та її перспективи для України. — К., 2005; Гузар У. Е. Економіка знань та її перспективи для України // Регіональна

економіка. — 2009. — № 1; Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань: Україна, Аспекти праці. — 2007. — № 4; Пескова Н. В. Про сутність економіки знань в умовах постіндустріалізації. — Прометей, 2010. — № 1.

⁶⁴ Державна служба статистики України[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶⁵ Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. — Київ: Державна служба статистики України, 2014. — С. 261.

⁶⁶ Иноземцев В. Воссоздание индустриального мира. Контуры нового глобального устройства // Россия в глобальной политике. — 2011. — № 6, том 9. — С. 85–98; Иноземцев В. Будущее России — в новой индустриализации // Экономист. — 2010. — № 11. — С. 3–15.

⁶⁷ Marsh Peter The New Industrial Revolution: Consumers, Globalization and the End of Mass Production, 2012.

⁶⁸ Марш П. Новая промышленная революция // ЮНИДО: Вестник центра Организация Объединенных Наций по промышленному развитию. — 2014. — № 14. — С. 58–59.

⁶⁹ Эрлих А. Дискусии об индустриализации в СССР. 1924–1928 / Александр Эрлих; пер. с англ. под науч. ред. А. А. Белых. — М.: Дело АНХ, 2010. — 248 с.

5. ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

5.1. СТАН РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ

Продуктивній формі промислового капіталу властивий безперервний розвиток, вдосконалення. Ефективність виробництва збільшується в міру зростання його технічної оснащеності. Насамперед, це відображається в динаміці продуктивності праці. На її підставі простежується ще одна закономірність: країни з розвиненим промисловим капіталом мають високий рівень продуктивності праці. Рівень продуктивності праці в розвинених країнах протягом XX століття неухильно підвищувався. Дані таблиці 5.1 ілюструють зростання продуктивності праці в розвинених країнах.

Таблиця 5.1

**Продуктивність праці (виробіток ВВП на одного зайнятого в цінах
і за паритетом купівельної спроможності 2000, тис. дол.) ***

Країна, група країн	1900	1913	1929	1938	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Розвинені країни	10,3	12,6	16,5	17,2	19,1	25,0	36,5	45,2	55,6	61,3
США	17,0	21,9	30,4	29,0	35,3	38,2	49,6	59,6	69,5	73,1
Японія	3,1	3,9	6,2	7,8	6,2	12,0	27,6	37,8	53,7	54,9
Західна Європа	9,9	11,1	13,2	15,2	14,5	20,9	31,1	38,6	46,7	53,9
Німеччина	11,6	13,2	15,2	20,0	14,8	22,6	32,9	41,6	49,1	56,2
Великобри- танія	15,8	17,0	17,5	20,2	20,2	24,6	30,8	36,5	47,1	55,8
Китай	1,0	1,0	1,1	1,1	0,9	1,2	1,1	1,3	3,1	7,0

*Джерело даних: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — М., 2003. — С. 539—540.

З наведених даних видно, що продуктивність праці, яка розрахована як виробіток ВВП на одного зайнятого, має найвище значення в розвинених країнах, особливо значним було зростання у повоєнний час. Так, з 1950 р. до 2000 р. виробіток ВВП на одного зайнятого зріс в США з 35,3 тис. дол. до 73,1 тис. дол.; в Японії — з 6,2 тис. дол. до 54,9 тис. дол.; в Німеччині — з 14,8 тис. дол. до 56,2 тис. дол.; у Вели-

кобританії — з 20,2 тис. дол. до 55,8 тис. дол. За темпами зростання продуктивності праці лідерами залишались Японія та Китай, де продуктивність праці за 100 років ХХ століття зросла, відповідно, в 18,7 рази і в 7 разів. Такий ривок обумовлений не тільки тим, що до 50-х років ХХ століття Японія була відносно слабо розвиненою країною, а Китай аж до 80-х років був слабо розвиненою країною, але й ефективністю реформ, що забезпечили простір розвитку продуктивних сил цих країн.

Розвиток промислового капіталу, розгортання сучасної структури виробництва — це тривалий історичний процес, що здійснюється у відповідності з об'єктивними законами економіки. Ігнорування цих законів веде до невиправданої економічної політики, що перешкоджає економічному зростанню і розвитку. Так, наприклад, за більш ніж двадцятирічний період ринкового реформування економіки України продуктивність праці все ще не вийшла на дореформені показники.

Для визначення рівня продуктивності праці в Україні зіставимо рівень ВВП з чисельністю зайнятих. Щоб простежити динаміку цього показника, за базисний візьмемо 1990 р. Дані розрахунків зведені в таблицю 5.2.

Дані показують, що продуктивність праці, розрахована за ВВП, в 2012 р. склала лише 86,6 % від рівня 1990 р. Порівнювати абсолютні рівні та динаміку продуктивності праці між Україною та іншими країнами складно, так як немає прямих розрахунків і порівнянь, проведених міжнародними організаціями. Однак досить надійним орієнтиром можуть служити показники виробництва ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності, що розраховуються по країнах, регіонах і світу в цілому в «Доповідях про розвиток людини» ПРООН. Враховуючи те, що частка зайнятих у загальній чисельності населення в розвинених країнах приблизно однакова, відхилення між співвідношеннями ВВП на душу населення та виробництвом ВВП на одного зайнятого, як узагальнюючого показника продуктивності праці, не повинні відрізнятися. Дані про ВВП на душу населення за 2013 рік, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2011 року, представлені в таблиці 5.3.

З наведених даних видно, що в 2013 році ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності становив в Україні лише 20,5 % по відношенню до найбільш розвинених країн Європи, Америки, Азії. Від рівня Білорусії Україна відстає в два рази, від рівня Польщі, Казахстану, РФ — більше, ніж в два рази.

Таблиця 5.2

**Динаміка продуктивності праці в економіці України
(1990 р. — 100 %)**

Рік	ВВП, відсотків до 1990 року	Кількість зайнятих		Продуктивність праці, відсотків ВВП на одного зайнятого, до 1990р.
		тис. осіб	%	
1990	100,0	25419,1	100,0	100,0
1995	47,8	23725,5	93,3	51,2
2000	43,2	20175,0	79,4	54,4
2001	47,2	19971,5	78,6	60,1
2002	49,7	20091,2	79,0	62,9
2003	54,5	20163,3	79,3	68,7
2004	61,1	20295,7	79,8	76,5
2005	62,7	20680,0	81,4	77,1
2006	67,3	20730,4	81,6	82,5
2007	72,6	20904,7	82,2	88,3
2008	74,2	20972,3	82,5	89,9
2009	63,3	20191,5	79,4	79,7
2010	65,8	20266,0	79,7	82,6
2011	69,3	20324,2	80,0	86,6
2012	69,4	20354,3	80,1	86,6

*Джерело даних: Статистичний щорічник України за 2012 рік. — Київ, 2013. — С. 30, 342.

Продуктивність праці залежить не тільки від рівня техніки, яка застосовується, і характеру технології, а й від рівня підготовки та кваліфікації робочої сили. Цей зв'язок підтверджується практикою значних витрат підприємств на підготовку фахівців. Важливим є також підвищення рівня оплати висококваліфікованих спеціалістів, що є необхідним не тільки для зростання сукупного попиту на макrorівні, але і є спонукальним мотивом до впровадження досягнень НТП і працевзберігаючих технологій на мікрорівні.

У сучасних умовах уявлення про те, що дешева робоча сила підвищує конкурентні переваги країни, виглядає анахронізмом: «Якби так вважали в усьому світі, то людство до сих пір перебувало б у стані дикості, не знаючи машинної праці і не розлучаючись з ручною. У науковій політекономії, починаючи з англійських класиків — А. Сміта і Д. Рікардо, конкурентною перевагою визнається саме високооплачувана

Таблиця 5.3

ВВП на душу населення за 2013 рік, в доларах за паритетом купівельної спроможності, розрахованій за 2011 рік *

Країна	ВВП на душу населення, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2011 року, 2013
Норвегія	63909
Сполучені Штати	52308
Німеччина	43049
Канада	41887
Великобританія	35002
Японія	36747
Франція	36629
Польща	21,487
Білорусь	16403
Казахстан	19,441
Російська Федерація	22617
Україна	8215
Китай	11477
Країни з дуже високим рівнем людського розвитку, у середньому за групою	40046

*Джерело даних: <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components>

робоча сила. Бо висока заробітна плата означає високу продуктивність праці, а висока продуктивність праці — передовий за технічною будовою продуктивний капітал і високопродуктивні робочі місця. Коло замикається — вища заробітна плата — вищі стимули для нагромадження та науково-технічного оновлення промислового апарата»¹. Таким чином, ідея, висловлена С. С. Губановим, цілком узгоджується з трактуванням цієї проблеми Дж. Робінсон, яка вважала, що висока заробітна плата є не стільки наслідком технічного прогресу, скільки його причиною. Важливим є і та обставина, що, як вказує С. Губанов: «...багаторазове зниження вартості робочої сили різко спотворює умови і фактори відшкодування капітальних вкладень, генеруючи абсолютно помилкові сигнали про безперспективність застосування нового продуктивного капіталу в обробній промисловості. Життя не скасувало ще основного закону нагромадження, відповідно до якого додатковий капітал окупається за рахунок скорочення витрат, і в пер-

шу чергу — економією витрат на найману робочу силу. Коли в складі робочої сили переважають низькооплачувані категорії, економія трудових витрат незначна, а тому по артеріях суспільного відтворення посилюються сигнали про неефективність капіталовкладень»².

Оцінюючи рівень розвитку промислового капіталу, насамперед звертають увагу на економічне зростання як головний засіб зростання добробуту суспільства. Україна з 2000 по 2012 рік забезпечувала стабільний приріст ВВП (за винятком кризового 2009 року), а рівень зростання ВВП випереджав показники більшості розвинених країн (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Динаміка ВВП (у порівнянних цінах, у % до попереднього року)*

Країна	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Україна	87,8	105,9	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3
Росія	95,9	110,0	104,7	107,3	107,2	106,4	107,4
Німеччина	101,9	103,2	100,0	99,8	101,3	100,9	102,8
Великобританія	102,9	103,8	102,1	102,7	103,3	101,9	102,8
Франція	102,3	103,9	101,0	101,1	102,3	101,2	102,2
Китай	110,9	108,4	109,1	110,0	110,1	110,2	111,1
Японія	101,9	102,8	100,3	101,5	102,7	101,9	102,2
США	102,5	103,7	101,6	102,5	103,6	102,9	102,9
Країна	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Україна	108,2	102,2	84,9	104,1	105,4	100,2	100,0
Росія	108,5	105,2	92,2	104,5	104,3	103,4	101,3
Німеччина	103,4	100,8	94,9	104,0	103,1	101,0	100,5
Великобританія	103,6	99,0	96,0	101,7	101,1	100,3	101,8
Франція	102,2	98,8	96,9	101,4	101,7	100,2	100,3
Китай	114,2	109,6	109,2	110,4	109,3	107,7	107,7
Японія	102,2	98,9	94,5	104,7	99,5	101,4	101,5
США	101,9	99,7	96,9	102,5	101,8	102,8	101,9

*Табл. складена на основі: Россия и страны мира. 2014: Стат. сб., Росстат. — М., 2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gks.ru/bgd/regl/b14_39/Main.htm

Однак, для характеристики рівня розвитку промислового капіталу необхідно враховувати не тільки зростання ВВП, а й якісні показники економіки, за якими відставання виявляється досить значним.

Розвиток промислового капіталу має знайти своє відображення і в розвитку торгового капіталу, пов'язаного з промисловим капіталом відносинами міжгалузевої конкуренції. Цей факт має призвести

до зростання ефективності торгівлі. Цей факт зазначає Г. Ханін: «У торгового капіталу досягнення неначе наявні — чого варті одні лише торговельні мережі. Але продуктивність праці в наших супермаркетах у три рази нижча, ніж в західних, при практично однаковій технічній оснащеності»³. Не краща ситуація складається і в оптовій торгівлі: «Для економіки не менше значення має оптова торгівля — сполучна ланка роздрібної торгівлі з виробництвом і світовою економікою. Але звичайні для ринкової економіки функції оптової торгівлі виконуються дуже погано»⁴.

З цього можна зробити висновок, що економічні умови та характер міжгалузевої конкуренції не змушують торговий капітал економити витрати обігу, а це означає, що за своєю формою він ще не подолав свій родовий зв'язок з купецьким капіталом, все ще може привласнювати значну частину додаткової вартості, створеної у сфері матеріального виробництва. Одночасно в умовах не підпорядкованості повною мірою промислового капіталу торговий капітал прискореними темпами проходить процеси концентрації та централізації, створює великі мережі, стаючи монополізованим торговим капіталом, який має владу над ринком.

У сфері позичкового капіталу також не тільки не завершений, але й істотно ускладнений процес підпорядкування кредиту промислового капіталу. Родовий зв'язок позичкового капіталу з лихварським капіталом тут проявляється особливо яскраво. В результаті знецінення амортизаційних накопичень, потім — розорення значної частини виробників, у промислового капіталу занадто мало власних накопичень, які можна було б протиставити всевладдю на ринку позичкового капіталу. У підсумку, позичковий відсоток перевищує середню норму прибутку, що робить кредитні кошти недоступними для більшості підприємств. Разом зі складністю та незавершеністю підпорядкування позичкового капіталу промислового, у сфері кредиту розвиваються і монополістичні тенденції, що в ще більшому ступені ускладнює перетворення цієї сфери промисловим капіталом.

Оцінити рівень розвитку продуктивної форми промислового капіталу можливо на основі своєї продукції, наскільки вона сучасна, адекватна світовим тенденціям науково-технічного прогресу. Уявлення про рівень продукції, що випускається, дає структура товарного експорту, насамперед частка високотехнологічних товарів у загальному обсязі експорту промислової продукції. Так, в 2013 році питома вага високотехнологічної продукції в загальному обсязі експорту

промислової продукції склала в США 18 %, в Японії — 17 %, у Німеччині — 16 %, в Китаї — 27 %, в Україні — 3 %⁵. Такі дані свідчать про відсталу, примітивну структуру промислового виробництва. Така структура робить вітчизняну економіку залежною від світового ринку в найважливішій ланці — забезпеченні виробництва сучасним обладнанням, високоефективними засобами праці. Технологічні перетворення сучасного виробництва спрямовані на формування технотронних продуктивних сил, які істотно підвищують ефективність суспільного виробництва.

Сьогодні в економіці розвинених країн працюють високі технології 5-го технологічного укладу і формуються технології 6-го технологічного укладу. Здійснюється цей перехід в процесі нової фази індустріалізації, результатом якої є не просто заміна ручної праці машинною у сфері виробництва, але інтеграція машинного устаткування з пристроями електронно-цифрового управління технологічними процесами. У силу цього машинобудівний та електронно-технічний комплекси стали ядром, навколо якого надбудовується і обертається сучасне суспільне виробництво в цілому. Виробництво найсучасніших машин і мікропроцесорів забезпечує матеріальний фундамент інтеграції економіки кожної окремої країни у світову економіку в ролі індустріально розвиненої країни. З цієї причини раціональним є зростання інвестицій у високотехнологічні види економічної діяльності, які здатні створювати принципово нові, прогресивні види продукції і в силу цього — значну масу доданої вартості. Створення принципово нової продукції і заохочення її виробників має стати пріоритетом економічної політики держави. Науково обґрунтоване визначення видів такої продукції має ґрунтуватися на визначенні національних порівняльних переваг в галузях і видах виробництва, а також на підтримці виробників, які можуть бути перспективними на світовому рівні. При цьому об'єктом підтримки повинна бути не металургійна та хімічна промисловість, які мають необхідний потенціал конкурентоспроможності, а високотехнологічні галузі обробної промисловості.

Сучасна економіка розвинених країн, що забезпечує високу продуктивність і ефективність виробництва представлена двома одночасно розвиваючими, різноспрямованими процесами: концентрацією і централізацією виробництва і капіталу — з одного боку, а з іншого — розвитком конкуренції. Сучасна економіка об'єктивно веде до укрупнення виробництва та формування корпорацій. При цьому в

своїх ринкових нішах ефективно функціонує малий і середній бізнес, насамперед — у сферах інновацій, торгівлі, послуг, будівництва та ін.

Безперервні процеси концентрації виробництва, які знаходять своє вираження в збільшенні розмірів господарських структур, утворення ТНК, поширенні злиттів і поглинань компаній, в створенні стратегічних альянсів, які збільшують можливості виробників спрямовувати ресурси на розширення масштабів виробництва. Концентрація виробництва і капіталу дозволяє об'єднати ресурси для реалізації сучасних інноваційних проектів, інтегрувати наукові, виробничі і збутові ланки. При цьому в такому інтегрованому комплексі серцевиною і мотором процесу залишається промисловий капітал. Саме він, виходячи зі своїх потреб, ініціює концентрацію, централізацію, інтеграцію. Саме він змінює інституційні умови, виходячи з власних потреб.

В економіці сучасної України процес концентрації виробництва і капіталу, злиття та поглинання розширюють можливості нагромадження капіталу, збільшення своєї частки на ринку, здійснення інвестицій. Як правило, після злиття і поглинання відбуваються реальні зміни, здійснюється модернізація виробництва, його розвиток. Грошові кошти, які використовуються для злиттів і поглинань, приходять в тому числі і з офшорів, що сприяє поверненню капіталів. Все це визначає позитивний вплив процесів злиття і поглинання на економіку.

Все більш важливу роль у зростанні національної економіки та консолідації капіталів відіграють фінансово-промислові групи (ФПГ), сформовані в період ринкового реформування вітчизняної економіки. Завдяки формуванню ФПГ на зміну монополії радянського типу прийшла ринкова монополія. Діяльність ФПГ призвела до значної монополізації як виробничого сектора, так і кредитної сфери. При цьому для вітчизняних ФПГ характерна надмірна диверсифікація бізнесу, що перешкоджає запровадженню ефективних сучасних методів організації та управління. Основна причина цього явища полягає в самодостатніх відносинах власності в період ринкової трансформації, коли придбання об'єктів власності відбувалося без чіткої спрямованості на підвищення ефективності її використання. Надмірна диверсифікація бізнесу ФПГ обумовлена в більшості випадків спробою підприємців в сучасних економічних умовах уникнути зайвих ризиків і забезпечити певну стабільність. Тим часом в останні десятиліття в розвинених країнах почали поширюватися нові

процеси, протилежні диверсифікації, пов'язані з розформуванням конгломератів, звільненням компаній від неформальних виробництв і концентрацією їх зусиль на основних видах діяльності.

Українські бізнес-групи не повністю відповідають сучасним загальносвітовим тенденціям організаційного розвитку виробництва, вирішення питань підвищення конкурентоспроможності економіки. Часто буває, що зосередження окремих підприємств в одному об'єднанні не має необхідної технологічної основи, а також не пов'язано із взаємодією бізнесів. В цілому рівень концентрації виробництва і капіталу в Україні поки що не відповідає завданням інноваційного розвитку національної економіки та підвищення її конкурентоспроможності. У нашій країні не вистачає власних ФПГ, здатних розгорнути велике виробництво у високотехнологічних галузях, конкурентоспроможне на світовому ринку.

У сучасній економіці розвинених країн промисловий капітал не завжди персоніфікований. Поширення корпорацій і деперсоніфікація власності не зменшують значення промислового капіталу в цілому і його продуктивної форми зокрема. Сучасні форми промислового капіталу — це в рівній мірі індивідуальний приватний капітал і акціонерний капітал. Їх економічна ефективність пов'язана з особливостями конкуренції на різних ринках.

Загальне уявлення про розвиток продуктивної форми промислового капіталу можна отримати на основі даних про рух основних засобів в економіці. По економіці України ці дані представлені в таблиці 5.5. Сума нагромаджених основних засобів характеризує продуктивний потенціал економіки. Індекс основних засобів по відношенню до базисного 1990 р. розрахований у незмінних цінах. Зіставлення абсолютної величини основних засобів з індексом їх зростання за період реформування, з 1990 по 2010 рік, показує, що продуктивний потенціал економіки зріс лише в півтора рази. Щорічне зростання було невеликим, на рівні від 1 % до 6,1 %. Такі низькі темпи нагромадження основних засобів привели до погіршення їх якісного складу, насамперед за показником ступеня зносу. Цей показник зріс з 43,7 % у 2000 році до 74,9 % в 2010, тобто в 1,7 рази.

Низькими залишаються і темпи введення в дію нових основних фондів в економіці України (максимальне значення — 6,2 % від загальної вартості наявних основних фондів — зафіксовано в 2007 р.). Низьким є і введення в дію основних фондів в обробній промисловості. Дані про введення основних фондів в економіці України

Таблиця 5.5

Основні засоби в економіці України (млрд грн)*

Показники	Рік										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Основні засоби (у фактичних цінах)	829	915	965	1026	1141	1276	1569	2047	3150	3904	6649
Індекс основних засобів (% до 1990 р.)	110,6	113,4	114,6	118,4	123,4	129,9	134,5	142,7,5	150,0	153,8	157,3
Індекс основних засобів (% к попередньому року)	101	102,4	101,1	103,3	104,2	103,8	105,0	106,1	105,1	102,5	102,3
Ступінь зносу основних засобів	43,7	45,0	47,2	48,0	49,3	49,0	51,5	52,6	61,2	60,0	74,9

*Джерело даних: Статистичний щорічник України за 2012 рік. — К., 2013. — С. 85, 87, 90.

Таблиця 5.6

Введення нових основних засобів в економіці України (млн грн)*

Показники	Рік										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Основні засоби (у фактичних цінах)	828822	915477	964814	1026163	1141069	1276201	1568890	2047364	3149627	3903714	6648861
Введення в дію нових основних засобів (у фактичних цінах)	23726	33255	35025	44165	61468	70497	82333	127453	149635	111345	122572

Показники	Рік										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Введення в дію нових основних засобів (% вартості основних засобів)	2,8	3,6	3,6	4,3	5,4	5,5	5,2	6,2	4,8	2,9	1,8
Введення в дію нових основних засобів в галузях переробної промисловості (у фактичних цінах)	4650	5637	6982	8564	12081	13773	18426	27722	33778	22948	23353
Введення в дію нових основних засобів в галузях переробної промисловості (% загального обсягу введення)	19,6	16,9	19,9	19,4	19,7	19,5	22,4	21,8	22,6	20,6	19,1

*Джерело даних: Статистичний щорічник України за 2012 рік. — К., 2013. — С. 85, 89.

зведені в таблицю 5.5. Як видно з наведених даних, на оновлення основних фондів обробної промисловості спрямовується від 22,4 % (у 2006 році, коли було досягнуто максимальне значення), до 19,1 % (у 2010-му, коли було досягнуто мінімальне значення). Такі дані не свідчать про підготовку істотних змін в обробній промисловості, яка є головним локомотивом прогресивних змін в економіці.

Наведені дані говорять про поступове і неухильне зниження технологічного рівня продуктивного капіталу, що призводить до зниження індустріального потенціалу економіки. Незначні обсяги введення в експлуатацію основних фондів обумовлюють нераціональну вікову структуру обладнання, використання застарілих виробничих фондів, і як наслідок — низький рівень продуктивності праці. Прискореними темпами збільшується зношення основного капіталу. До 2010 р. ступінь зносу основних засобів в цілому по економіці сягнув 74,9 %. Такі дані говорять про те, що промисловий капітал як джерело постійних радикальних змін в економіці ще не сформувався. Нагромадження капіталу як форма його життя, іманентна властивість його кругообігу в економіці України проявляється вкрай слабо. Кругообіг промислового капіталу супроводжується вкрай низькими темпами зростання обсягу нагромадженого капіталу. Внаслідок цього стрімко зростає ступінь зносу основного капіталу. Промисловий капітал України не виконує свою роль джерела нововведень, постійних змін, порушника спокою в економіці. Так, статистика фіксує лише 14,2 % інноваційно активних підприємств у промисловості в 2007 р. У 2012 р. цей показник склав 17,4 %. Цифри свідчать, що інші 85 % підприємств не займалися інноваціями, вели виробництво, нічого в ньому не змінюючи. Така парадигма виробничої поведінки адекватна швидше мануфактурному, ніж фабричному етапу розвитку виробництва.

У зв'язку з поширенням корпорацій менеджмент стає найважливішою умовою раціональної організації праці і виробництва. Конкуренція змушує також і сектор малих і середніх підприємств, у яких власність персоніфікована, вдаватися до професійного менеджменту. Сучасний промисловий капітал у сфері управління та організації функціонує на наукових засадах. Цим забезпечується висока ефективність виробництва. Досягти паритету в ефективності і продуктивності без передового менеджменту в сучасних умовах неможливо. Емпіричні методи керівництва, управління залишилися в минулому. Становлення і розвиток промислового капіталу в розвинених країнах супроводжувалися формуванням мотиваційного механізму ви-

сокоефективної праці. У різних країнах сформовані свої підходи, що враховують конкретно-історичні, культурні, національні традиції та особливості.

Сучасний промисловий капітал характеризується високим ступенем інноваційної активності. Постійне генерування нововведень веде до зміни смаків і переваг споживачів, які звикли до короткого життєвого циклу продукції, широкого асортименту, індивідуалізації. В результаті сучасний промисловий капітал характеризується високою гнучкістю, здатністю швидко змінювати асортимент виробів, здатністю організувати післяпродажне обслуговування.

Сучасному промислому капіталу властивий високий рівень автоматизації виробничих процесів. Праця в значній мірі витіснена з безпосереднього процесу виробництва в сферу її підготовки, контролю, управління. Мотивація такої праці стає найважливішим завданням менеджменту. Перспективним її рішенням вважається перехід в управлінні виробництвом від принципів необмеженої авторитарної влади власника або менеджера до конструктивного партнерства всіх агентів виробничого процесу.

В умовах дуже швидких змін сучасний менеджмент на перше місце ставить економію часу. Управляючі постійно шукають шляхи зниження термінів впровадження нових технологій і переналагодження обладнання, скорочення часу перебування предметів праці і готової продукції в запасах, незавершеному виробництві. Менеджмент постійно працює з постачальниками, забезпечуючи потрібну якість, терміни, що перетворює багато виробництв у єдиний комплекс, керуючі яким враховують можливості і потреби всіх взаємопов'язаних виробників. Особливою проблемою у такому складному переплетенні взаємопов'язаних виробництв є забезпечення заданої якості продукції.

Безпосередньо з проблемою якості пов'язаний рівень кваліфікації працівників, підвищення якого стимулюється відповідними формами оплати праці. Формування такого працівника — необхідно для утвердження сучасної структури промислового капіталу в Україні.

5.2. ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ ЗА ВАРТІСТЮ ТА IN NATURA В ЕКОНОМІЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Дослідження відтворення і нагромадження всього суспільного капіталу виявило взаємозв'язок вартісних та натурально-речових частин капіталу в процесі безперервного його руху. Однак рух капіталу є циклічним. Проілюстровані схемами відтворення взаємозв'язки по-різному проявляться в різних фазах економічного циклу. Цей факт в теорії відтворення не врахований. Дослідження не доведено до того рівня сходження від абстрактного до конкретного, який дозволяє відобразити зміну досліджуваних взаємозв'язків в умовах циклічного характеру руху капіталу. На різних фазах економічного циклу по-різному змінюються співвідношення структурних частин капіталу.

Розглядаючи відшкодування основного капіталу *in natura*, К. Маркс навіть для простого відтворення допускав можливість того, що в поточному році відмирає більша частина вартості основного капіталу, ніж у попередньому. Значить, кілька років тому було введено в дію більше основного капіталу, ніж зазвичай. Отже, в якийсь окремий рік вже росла потреба в елементах основного капіталу, тепер виросте потреба у відшкодуванні зношеного основного капіталу, відповідно, і попит на знаряддя праці. А потім — знову знизиться. Попит на знаряддя праці виявляється пульсуючим. Для того щоб попит на елементи основного капіталу був стійким, економічне зростання має бути безперервним. Однак досягти цього практично неможливо, тому, провівши заходи щодо технічної реконструкції виробництва, виробники скорочують свій інвестиційний попит в частині, представлений знаряддями праці. Отже, до наступного циклу технічного переозброєння виробництва в галузях, що виробляють знаряддя праці, попит буде нижчим.

Таким чином, економічний механізм відшкодування спожитого основного капіталу робить попит на засоби праці нестійким і таким, що нерівномірно змінюється у різних галузях інвестиційного комплексу. Виробники в галузях машинобудівного комплексу періодично мають справу з істотним зростанням попиту на свою продукцію, а потім — з не менш істотним його зниженням.

Коли саме зростає попит на техніку і коли знижується? Вихідним пунктом суджень повинна стати фаза депресії. У цей період, період спаду ділової активності, відбувається серйозне знецінення осно-

вного капіталу. Заробітна плата під час депресії знижується в меншій мірі. В результаті при незмінній технічній будові капіталу знижується його вартісна будова. У період депресії розробляють і виводять на ринок нові товари, що втілюють у собі інновації та досягнення науково-технічного прогресу. Далі розгортають їх виробництво, і цим знаменується перехід до поживавлення ділової активності. У цей період нові капітали втягують у виробництво нову робочу силу і розміщують замовлення в галузях машинобудування на виробництво нової техніки відповідно новому типу технічної будови та технологічного рівня виробництва. Саме в цей період і зростає виробництво продукції галузей I підрозділу, відповідно, зростає і частка I підрозділу в річному продукті суспільства. Після завершення технічної реконструкції, попит на продукцію машинобудівного комплексу знизиться. Насичення попиту далі відбувається на основі інновацій в межах створеного і маючого подальший розвиток техніко-технологічного рівня розвитку виробництва.

Отже, попит на продукцію машинобудівного комплексу починає скорочуватися ще в період економічного підйому та істотно знижується в період кризи. Відповідно, й частка засобів виробництва у річному продукті суспільства починає знижуватися на певному етапі економічного підйому, а потім в ще більшому ступені скорочується в період економічної кризи. Економічна криза викликає знецінення елементів основного капіталу, що знижує вартісну будову капіталу, відповідно, і органічну. У зв'язку з цим виникає питання: наскільки істотним повинно бути зниження вартісної будови капіталу? Логічною буде така відповідь: вартісна будова капіталу має повернутися до рівня, що відповідає показнику попередньої депресії. В іншому випадку технічний прогрес не призведе до зростання ефективності суспільного виробництва. Однак за цифрами незмінної вартісної будови приховується істотно змінена технічна будова капіталу, розглянута з точки зору потужності та продуктивності засобів праці, а також рівня підготовки та кваліфікації сукупного працівника. Одночасно за період економічного циклу змінюється і купівельна спроможність грошей. Використовуючи грошовий вимір вартості, треба визнати, що сама міра вартості знаходиться в постійній зміні. У наступному циклі вартісне відношення постійного капіталу до змінного, можливо, і виразиться такими ж цифрами, як і в попередньому, однак при цьому змінюється якість робочої сили; техніко-експлуатаційні характеристики засобів праці, їх здатність

виробляти споживчі вартості; купівельна спроможність грошей. Завдяки цьому за незмінною вартісною будовою капіталу приховується істотно змінена технічна будова, в тому числі й змінена купівельна спроможність грошей.

Так можна пояснити зростання технічної озброєності праці при відносній стабільності органічної будови капіталу. Науково-технічний прогрес, міркуючи логічно, не може призвести до перекачування ресурсів на користь першого підрозділу суспільного виробництва, тобто до зниження ефективності суспільного виробництва.

Галузі машинобудівного комплексу можуть задовольняти пульсуючий попит тільки за наявності значних надлишкових виробничих потужностей. Отже, хронічне перевиробництво основного капіталу в інвестиційному комплексі стає умовою, матеріальною передумовою економічного зростання. Одночасно таке надвиробництво означає для суспільства серйозне подорожчання кожного відсотка економічного зростання, що виражається в необхідності створювати і утримувати надлишкові потужності в інвестиційному комплексі. При цьому чим більш розвинений і розгалужений інвестиційний комплекс, тим більше у суспільства можливостей швидко, в найкоротший період розгорнути виробництво знарядь праці, необхідних для розширення виробництва споживчих товарів, і тим більше виявляється надвиробництва основного капіталу, коли попит скорочується. Рішенням зазначеного протиріччя стає експорт знарядь праці. Проблема балансування сфери виробництва інвестиційних та споживчих товарів в умовах глобалізації, в умовах, коли економіка кожної окремої країни є іманентною частиною світової економіки, переноситься на глобальний рівень, на рівень всього світового ринку.

З цієї точки зору показовими є дані, що характеризують розвиток найважливішої частини інвестиційного комплексу кожної країни — галузей машинобудування. Так, наприклад, за сто років ХХ століття частка машинобудування і металообробки в розвинених країнах зросла з 9,2 % в 1900 році, до 22,4 % в 1950-му і до 45,3 % в 2000 році⁶. Структура промислового виробництва України з точки зору розвитку машинобудівного комплексу відстає від розвинених країн і країн, які здійснили індустріальний ривок. Найбільш сильний спад за період реформування охопив якраз галузі машинобудівного комплексу. Частка машинобудування в промисловому виробництві України в ХХІ столітті зросла з 10,2 % в 2001 році, до 13,7 % в 2007 р, а потім повернулася до 10,2 % в 2012 році⁷.

Технічне переозброєння виробництва, підвищення рівня продуктивності праці та ефективності виробництва без продукції галузей машинобудівного комплексу неможливо. Необхідні знаряддя праці Україні доводиться закуповувати на зовнішніх ринках. Попит на техніку зі сторони менш розвинених країн дозволяє забезпечити більш рівномірну завантаженість галузей інвестиційного комплексу більш розвинених країн. Створення власного інвестиційного комплексу — необхідна умова забезпечення сталого розвитку економіки країни. Динамічність індустріальної економіки, можливості її росту та розвитку визначаються, насамперед, процесом нагромадження капіталу. Саме нагромадження капіталу визначає матеріальні можливості і одночасно матеріальні обмеження економічного зростання, модернізації економіки, підвищення її технічного рівня, структурної перебудови.

Одне з найважливіших завдань процесу ринкового реформування вітчизняної економіки полягало в забезпеченні високих темпів технічного прогресу. Планова система за цим показником все більше і більше відставала від ринкової. Серйозним недоліком планової системи вважався і дисбаланс між галузями, що виробляють засоби виробництва, та галузями, що виробляють предмети споживання, висока питома вага у промисловому виробництві важкої промисловості. Передбачалося, що ринковий механізм відкоригує галузеві диспропорції та виведе економіку на траєкторію інтенсивного інноваційного росту і розвитку. Теоретичні обґрунтування такого оптимістичного сценарію не були розроблені. Ситуація розвивалася зовсім за іншим сценарієм. Перш за все, внутрішній ринок України покинули найбільші вітчизняні виробники машин, верстатів, інструментів, приладів. Машинобудівний комплекс примітивізувався. Адаптація до нових умов здійснюється дуже повільно. Так, наприклад, в період підвищувальної частини економічного циклу з 2001 до 2008 р. спостерігалася чітка тенденція до зростання як машинобудування, що виросло з 10,2 % промислового виробництва до 13,7 %, так і металургії, що виросла з 18,0 % до 22,0 %. Дані про зміну питомої ваги продукції машинобудування, металургії та металообробки в промисловому виробництві України в 2001–2011 роках представлені в таблиці 5.7.

Однак, при порівнянні частки машинобудування та металургії в промисловому виробництві України з аналогічними показниками розвинених країн видно, що в них частка машинобудування в 2–3 рази перевищує відповідний показник України. Дані по ряду

Таблиця 5.7

Частка машинобудування, металургії та металообробки в промисловому виробництві України в 2001–2011 рр.*

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Машино-будування	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7	13,3	10,6	10,9	11,6
Металургія і вироб-ництво готових метало-виробів	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0	17,6	18,8	18,1

*Таблицю складено на основі даних: Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за 2001–2011 роки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

розвинених країн і Китаю представлені в таблиці 5.8. З даних таблиці видно, що в розвинених країнах питома вага машинобудування в промисловому виробництві значно вище, ніж в металургії. У Японії і США — в три рази вище, в Китаї — в два рази вище. Таке співвідношення цих двох галузей говорить про те, що індустріально розвинені країни диверсифікують свій машинобудівний комплекс, а металургійна промисловість лише обслуговує його. Така структура промисловості свідчить про ускладнення виробництва в розвинених країнах, де ставка зроблена на зростання доданої вартості.

Цілком зрозуміло, що технічне переозброєння виробництва, підвищення рівня продуктивності праці та ефективності виробництва без продукції галузей машинобудівного комплексу неможливо. Однак, в промисловому виробництві України склалося прямо протилежне співвідношення машинобудування та металургії, домінує металургійна галузь, в 1,7–1,8 рази перевершуючи машинобудування. Необхідні знаряддя праці України доводиться закуповувати на зовнішніх ринках, оплачуючи їх продукцією сільського господарства, металургії, хімії, тобто продукцією з меншою часткою доданої вартості.

У цих умовах здійснення розширеного відтворення стає залежним від кон'юнктури зовнішніх ринків, а потреба в знаряддях праці змушує нарощувати експорт сировини. В результаті формується замкнене коло сировинної спеціалізації економіки. Розірвати це порочне коло може тільки суттєва зміна галузевої структури виробництва. Для цього необхідні інвестиції.

Таблиця 5.8

**Частка машинобудування і металообробки в промисловому виробництві
розвинених країн, %***

	Росія 2011	США 2007	Канада 2008	Німеччина 2008	Франція 2008	Японія 2007	Респ. Ко- рея 2008	Китай 2009
Машинобуду- вання	21,5	32,1	26,9	42,8	29,7	44,4	44,8	33,6
Металургія і виробництво готових метало- виробів	17,7	10,9	14,7	13,6	11,4	13,8	16,5	18,1

* Таблицю складено на основі даних: Россия и страны мира — 2012 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/bgd/regl/b12_39/Main.htm

Процес індустріалізації в усіх країнах характеризувався зростанням продуктивності і доходів за рахунок збільшення інвестицій і розширення простору для дії ринкових сил. По мірі збільшення масштабів інвестиційного забезпечення економіки, збільшувалися і темпи її зростання. Цей фактор — інвестиційне забезпечення виробництва — не втратив свого значення і по сьогоднішній день. Країни, які здійснили ривок в економічному розвитку, значну частину ВВП направляли на цілі нагромадження. Так, наприклад, Китай протягом усього періоду свого бурхливого ринкового розвитку на цілі нагромадження направляє значну частину ВВП. Так, частка інвестиційних витрат у ВВП Китаю склала в 2013 році 47,8 %. Значну частку ВВП складають інвестиційні витрати і в Південній Кореї. Дані по Китаю, Республіці Кореї та Японії зведені в табл. 5.9 .

Таблиця 5.9

Інвестиційні витрати у ВВП, %

	1980	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Китай*	34,8	34,9	40,3	35,3	41,5	48,1	48,3	47,7	47,8
Респ. Корея**					32,5	32,1	32,9	30,8	28,8
Японія				25,0	22,0	20,0	20,2	21,0	

*Джерело даних: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2014/indexeh.htm>

** Explore Korea through Statistics 2014, Statistics Korea, с. 49.

Деякі інші країни Азії, які здійснювали індустріалізацію, направили на нагромадження 40 % ВВП.

Інакше виглядає структура ВВП розвинених країн. Частка нагромадження в їх економіці нижча і коливається в середньому на рівні 20 % ВВП. За часткою нагромадження основного капіталу структура ВВП України, хоча і поступається новим індустріальним країнам, проте дещо перевершує розвинені країни. За показником частки валового нагромадження, в тому числі і нагромадження основного капіталу у ВВП, економіка України поступається РФ, Білорусії. Дані представлені в таблиці 5.10.

Таблиця 5.10

Валове нагромадження основного капіталу, % у ВВП*

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Україна*	22,0	24,6	27,5	26,4	18,3	18,1	18,6	19,5	18,1
РФ**	17,7	18,5	21,2	22,0	21,7	21,4	21,2	21,7	21,5
Білорусія***	26,0	30,0	32,0	33,9	36,6	39,8	38,8	33,4	37,7

*<http://www.ukrstat.gov.ua/>

**<http://www.gks.ru/>

***http://belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/otrasli-statistiki/natsionalnye-scheta/godovye-dannye_11/struktura-ispolzovaniya-valovogo-vnutrennego-produkta/

Така невелика частка нагромадження в структурі ВВП говорить про те, що Україна не концентрує ресурси нагромадження для ривка в промисловому виробництві. Нітрохи не зменшуючи значущості проблеми підвищення ефективності використання ресурсів нагромадження, необхідно звернути увагу і на кількісний аспект проблеми, тобто на той факт, що наявних ресурсів нагромадження просто катастрофічно мало. Що ж стосується ефективності їх використання, то тут найважливішим напрямком має бути не просто розвиток вітчизняного інвестиційного комплексу на основі вже сформованої спеціалізації, а цілеспрямована зміна цієї спеціалізації в сторону підвищення нових, передових галузей. Необхідно також забезпечити підвищення науково-технічного рівня галузей інвестиційного комплексу.

У сучасних умовах країни, що займають лідируючі місця в рейтингах економічного розвитку, здійснюють серйозну підготовку, яка є необхідною для переходу до нового етапу промислової революції. Такою підготовкою є розробка інновацій.

Таблиця 5.11

Питома вага видатків на наукові та науково-технічні роботи у ВВП*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	0,96	0,98	0,95	1,06	1,03	0,99	0,91	0,86	0,84	0,86	0,82
Росія**	1,05	1,05	1,18	1,25	1,28	1,07	1,07	1,12	1,04	1,25	1,16
ЄС-27	1,85	1,86	1,87	1,86	1,82	1,82	1,85	1,85	0,92	2,01	...
Німеччина	2,45	2,46	2,49	2,52	2,49	2,49	2,53	2,53	2,68	2,82	...
США***	2,75	2,76	2,66	2,66	2,59	2,62	2,66	2,68	...	...	...
Японія***	3,04	3,12	3,17	3,20	3,17	3,32	3,39	...	...	...	...

*Джерело даних: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. — Київ: ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. — С. 178.

**Внутренние затраты на исследования и разработки [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d5/21-20.htm

***Внутренние затраты на исследования и разработки в процентах к валовому внутреннему продукту [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/bgd/regl/b09_66/IssWWW.exe/Stg/10-02.htm

Загальне уявлення про можливості інноваційного розвитку різних країн дає зіставлення питомої ваги їх витрат на наукові та науково-технічні роботи в ВВП. Як видно з даних, представлених в таблиці 5.11, Україна в 3,5 рази відстає від країн-лідерів

Висока частка витрат на наукові та науково-технічні роботи у ВВП свідчить про формування нової якості росту і розвитку в економіці країни. Цим можна пояснити той факт, що країни-лідери технічного прогресу при відносно невеликому валовому нагромадженні забезпечують стабільний ріст і розвиток.

Висновок. Теорія відтворення суспільного капіталу поставила важливе фундаментальне питання про об'єктивні тенденції динаміки сфери виробництва інвестиційних товарів. Як видно з проведеного дослідження, в розвинених країнах у сфері виробництва інвестиційних товарів переважає виробництво засобів праці, насамперед — продукції машинобудування. Випуск цієї продукції зростає протягом усього ХХ століття і продовжує зростати в ХХІ столітті. Важливою умовою вдосконалення продукції машинобудівного комплексу є науково-технічний прогрес. Країни, що займають лідируючі позиції за витратами на наукові та науково-технічні роботи у ВВП, займають одночасно і лідируючі позиції з випуску продукції машинобудування. У сучасних умовах розробити конкурентоспроможну технічно

складну продукцію можна тільки на основі цілеспрямованих наукових досліджень. Перехід на новий технологічний уклад вимагає істотної зміни як структури використання ВВП, так і галузевої структури промислового виробництва. Дослідження цих змін може стати предметом подальшої наукової роботи.

ПРИМІТКИ

¹ Губанов С. Новая целевая задача и условия ее решения // Экономист. — 2008. — № 3. — С. 16.

² Там само.

³ Ханин Г. И. Периоды становления постсоветской экономики // ЭКО. — 2007. — № 5. — С. 40.

⁴ Там само.

⁵ <http://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS>

⁶ Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — М., 2003. — С. 562–565.

⁷ Джерело даних: Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за 2001–2012 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁸ Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. — М., 2003. — С. 562–565.

⁹ Джерело даних: Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за 2001–2012 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

У процесі дослідження автор намагався проаналізувати процес нагромадження капіталу як рух сучасних продуктивних сил, основу економічного зростання та підвищення добробуту суспільства.

Сам характер об'єкта дослідження потребує розрізняти рівні аналізу. Спочатку — це рівень капіталу взагалі. Дослідження відтворення і нагромадження капіталу на такому абстрактному рівні, як капітал взагалі, дозволяє побачити процес в «чистому вигляді», без деталей, що маскують зміст процесу. Проте у реальному історичному процесі рух капіталу здійснюється у конкретних формах, насамперед у формі промислового капіталу. Дослідження промислового капіталу, його відтворення і нагромадження складає наступний, більш конкретний рівень аналізу.

Становлення промислового капіталу як головної форми капіталу в реальному історичному процесі тривало декілька століть. В одних країнах такі перетворення відбувалися швидше, в інших — повільніше. Різна швидкість економічних перетворень обумовлена інституціональним середовищем, у якому ці перетворення здійснюються. Причому процес цей є двостороннім: інститути сприяють становленню промислового капіталу (або, навпаки, не сприяють), а з іншого боку — інститути змінюються під впливом потреб промислового капіталу, відкриваючи простір його розвитку.

Реальним змістом процесу становлення ринкової економіки є виникнення та затвердження відносин промислового капіталу. Це ж відбувається і в процесі ринкової трансформації індустріальної економіки радянського типу. Хоча в сучасних умовах панівне становище в економіці належить вже не промислового, а фінансовому капіталу, але промисловий капітал залишається першоосновою, свого роду підґрунтям, на якому базуються інші форми капіталу і уся економіка у цілому.

Матеріальне виробництво, як і раніше, залишається основою життя суспільства. Про це свідчать статистичні дані про динаміку частин ВВП: частка вартості, створена матеріальним виробництвом протягом 100 років XX століття в розвинутих країнах зростає. Одночасно зайнятість переміщується зі сфери матеріального виробництва до сфери послуг. Таке співвідношення зайнятості у матеріальному

виробництві та вартості, створеної там, свідчить, що реальний сектор, перш за все, промисловість, формує умови для підвищення рівня продуктивності праці, і як наслідок — умови для підвищення рівня добробуту суспільства. Звідси випливає, що промисловий капітал має бути у центрі економічної політики держави. Сприятливі умови для його відтворення і нагромадження розкривають простір для розвитку продуктивних сил суспільства.

Нагромадження капіталу передбачає створення заощаджень та перетворення їх у інвестиції. Для західних дослідників у цьому процесі головними є мотиви — мотиви заощаджень та мотиви інвестицій. Проте для вітчизняної економіки, враховуючи її інституціональну специфіку, крім мотивації, важливе значення мають гарантії недоторканості створеної власності, нагромадженого капіталу.

Найважливішим етапом на шляху розвитку промислового капіталу стала Промислова революція та наступний за нею перехід до сталого економічного зростання. Причинами цього переходу дослідники вважають формування такої інституційної системи, яка сприяє складному неперсоніфікованому обміну, необхідному для політичної стабільності та для реалізації потенційних економічних вигод від застосування сучасної технології. До конкретних інститутів такої системи належать низькі податки, стабільність цін, недоторканність власності, недоторканність особистості, соціальна мобільність, конкурентні ринки, права інтелектуальної власності. Важливою умовою функціонування такої системи, її розвитку та конкурентоспроможності є попит високооплачуваних вимогливих споживачів.

Названі фундаментальні інститути розвитку неможливо імпортувати разом з передовою технікою. Вони повинні формуватися в інституційному середовищі економіки, яка вступає на шлях індустріального розвитку. Без них політика наздоганяючого або випереджаючого зростання не зможе бути ефективною. У наданому дослідженні зроблено висновок, що деякі проблеми розвитку, які вирішуються в період першої хвилі індустріалізації, в умовах сучасної української економіки ще не вирішені. Це відноситься як до інститутів розвитку і формування умов вільного підприємництва, так і до створення високого внутрішнього попиту, вимогливих покупців.

Також не вирішеними залишаються і деякі проблеми розвитку, які вирішуються у процесі другої хвилі індустріалізації, або Другої промислової революції. Вітчизняні великі виробники є, як правило, горизонтально інтегрованими об'єднаннями, тобто знаходяться

на рівні, який був властивий початковому етапу другої промислової революції. Сектор фірм-новаторів технічного прогресу як серія особливих кластерів, для яких створена дослідницька інфраструктура та відповідне фінансування, також ще перебуває на початкових стадіях формування.

Дослідження відтворення і нагромадження промислового капіталу свідчить, що рух капіталу є циклічним. Попит на знаряддя праці виявляється пульсуючим. Для того, щоб попит на елементи основного капіталу був стійким, економічне зростання має бути безперервним. Однак домогтися цього практично неможливо, тому, провівши заходи щодо технічної реконструкції виробництва, виробники скорочують свій інвестиційний попит в частині, представленій знаряддями праці. Отже, до наступного циклу технічного переоснащення виробництва галузі, що виробляють знаряддя праці, зіткнуться зі скороченням попиту. Економічний механізм відшкодування спожитого основного капіталу робить попит на засоби праці нестійким і мінливим в різних галузях інвестиційного комплексу. Виробники в галузях машинобудівного комплексу періодично стикаються з істотним зростанням попиту на свою продукцію, а потім — з не менш істотним його зниженням. Галузі машинобудівного комплексу можуть задовольняти пульсуючий попит тільки за наявності значних надлишкових виробничих потужностей. Отже, хронічне перевиробництво основного капіталу в інвестиційному комплексі стає матеріальною передумовою економічного зростання. Одночасно таке надвиробництво означає для суспільства серйозне подорожчання кожного відсотка економічного зростання, що виражається в необхідності створювати і утримувати надлишкові потужності в інвестиційному комплексі. При цьому чим більш розвинений і розгалужений інвестиційний комплекс, тим більше у суспільства можливостей швидко, в найкоротші терміни розгорнути виробництво знарядь праці, необхідних для розширення виробництва споживчих товарів, і тим більше виявляється надвиробництво основного капіталу, коли попит скорочується. Вирішенням зазначеного протиріччя стає експорт знарядь праці. Проблема балансування сфери виробництва інвестиційних та споживчих товарів в умовах глобалізації, в умовах, коли економіка кожної окремої країни є іманентною частиною світової економіки, переноситься на глобальний рівень, на рівень усього світового ринку.

На глобальному ринку машинобудування представлені розвинуті країни. Структура промислового виробництва України з точки зору

розвитку машинобудівного комплексу відстає від розвинених країн і країн, які зробили індустріальний ривок в останні десятиріччя XX століття. Найбільш сильний спад за період ринкового реформування охопив якраз галузі машинобудівного комплексу. Технічне переозброєння виробництва, підвищення рівня продуктивності праці та ефективності виробництва без продукції галузей машинобудівного комплексу неможливо. Необхідні знаряддя праці Україні доводиться закуповувати на зовнішніх ринках. Попит на техніку з боку менш розвинених країн дозволяє забезпечити більш рівномірну завантаженість галузей інвестиційного комплексу більш розвинених країн. За таких умов створення власного інвестиційного комплексу є необхідною умовою забезпечення сталого розвитку економіки країни. Вирішення цієї проблеми потребує розширення масштабів нагромадження капіталу та підвищення ефективності цього процесу.

Наукове видання

ЖДАНОВА Людмила Леонідівна

**ВІДТВОРЕННЯ
І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ:
теорія, методологія, економічна політика**

Монографія

Надруковано в авторській редакції

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*

Технічний редактор *М. М. Бушин*

Дизайнер обкладинки *О. А. Кунтарас*

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 17,21.
Тираж 300 прим. Зам. № 635 (143).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.